

02

СРПСКА
ПОЛИТИЧКА
МИСАО
THOUGHT
POLITICAL
SERBIAN

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

МЕЂУНАРОДНИ ОДНОСИ И
ГЛОБАЛНИ ЕКОНОМСКИ ТРЕНДОВИ

Урош Шуваковић, Марко Тмушић, Стеван Рапаић,
Маријана Максимовић, Драган Траиловић

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

Дејан Бурсаћ, Балаж Бочкеи, Нора Хајду
Иван Матић, Јован Берић

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

Андреа Матијевић

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО
SERBIAN POLITICAL THOUGHT

ISSN 0354-5989

УДК 32

DOI: 10.22182/spm.7622022

Број 2/2022.

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО
SERBIAN POLITICAL THOUGHT

Издавач: Институт за политичке студије
Адреса: Светозара Марковића 36, Београд
Телефон: 3039-380, 3349-204
E-mail: ipsbgd@eunet.rs
E-mail: spm@ips.ac.rs
www.ipsbgd.ac.rs

www.ips.ac.rs/rs/magazines/srpska-politicka-misao

ISSN 0354-5989 UDK 32 Број 2/2022. XXIX vol. 76

DOI: 10.22182/spm.7622022

Главни и одговорни уредник

Живојин Ђурић

Заменик главног и одговорног уредника и уредник енглеског издања

Ђорђе Стојановић

Извршни уредници

Дејана Вукасовић (за енглеско издање)

Миша Стојадиновић

Редакција часописа

Милан Јовановић, Дејан Ђурђевић, Милош Кнежевић, Живојин Ђурић, Дејана Вукасовић, Јасна Милошевић Ђорђевић, Ђуро Бодрожић, Ђорђе Стојановић, Миша Стојадиновић, Драган Траиловић

Секретари часописа

Слађана Младеновић, Младен Лишанин, Олга Стевановић,
Анријана Лазаревић, Љиљана Коларски

Савет часописа

Зоран Аврамовић, Сретен Сокић, Милован Митровић, Миломир Степић, Драган Симеуновић, Милан Брдар, Зоран Стојиљковић,
Драгана Митровић, Љубиша Деспотовић

Чланови савета из иностранства

Mamoru Sadakata, Simon James Critchley, Anastasia Mitrofanova, Виталиј Шаров,
Iver B. Neumann, Goran Kovacic, Ewa Bujwid-Kurek

Пословни секретар

Смиљана Пауновић

**ЧАСОПИС ИЗЛАЗИ ТРОМЕСЕЧНО ПОСЛЕДЊИ БРОЈ ЈЕ
НА ЕНГЛЕСКОМ ЈЕЗИКУ**

Радови СПМ/SPT налазе се и доступни су у електронским базама научних часописа
C.E.E.O.L. (Central and Eastern European Online Library) и ERIH PLUS (European
Reference Index for the Humanities and Social Sciences).

Прелом и штампа

Ситопринт, Житиште

Тираж: 50 примерака

Радове објављене у овом часопису није дозвољено прештамповати, било у целини,
било у деловима, без изричите сагласности издавача. Оцене изнесене у чланцима
лични су ставови њихових писаца и не изражавају мишљење нити уредништва,
нити установа у којима су аутори запослени.

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО

САДРЖАЈ

Тема броја:

МЕЂУНАРОДНИ ОДНОСИ И ГЛОБАЛНИ ЕКОНОМСКИ ТРЕНДОВИ

Урош Шуваковић

ПАНДЕМИЈА COVID-19 И ГЛОБАЛНИ КАПИТАЛИЗАМ.....09-26

Марко Тмушић, Стеван Рапаић

АНАЛИЗА ИНСТИТУЦИОНАЛНИХ ДЕТЕРМИНАНТИ
ПОЛИТИКЕ ПРИВЛАЧЕЊА СТРАНИХ ДИРЕКТНИХ
ИНВЕСТИЦИЈА У СРБИЈИ.....27-54

Маријана Максимовић

КОВИД КАПИТАЛИЗАМ И ТРЖИШТЕ РАДА.....55-74

Драган Траиловић

НОВЕ ПОЛИТИЧКО-ЕКОНОМСКЕ ИНИЦИЈАТИВЕ
НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ КИНЕ И СЈЕДИЊЕНИХ
АМЕРИЧКИХ ДРЖАВА У ЦЕНТРАЛНОЈ АЗИЈИ:
ДИПЛОМАТСКЕ ПЛАТФОРМЕ „КИНА+5” И „Ц5+1”75-101

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

Дејан Бурсаћ

МАЂАРСКИ ИЗБОРИ 2022: ПРОМЕНА КОЈА
НИЈЕ ДОШЛА.....103-119

Балаж Бочкеи, Нора Хајду

ДЕМОКРАТИЈЕ, СИВЕ ЗОНЕ, ХИБРИДНИ
РЕЖИМИ-УСПОН БАБЕЛ ТЕРМИНОЛОГИЈЕ.....121-142

Иван Матић

ДА ЛИ ЦИЉ ЗАИСТА ОПРАВДАВА СРЕДСТВО? ПРОБЛЕМ
МОРАЛНОСТИ И ЛЕГИТИМИТЕТА У МАКИЈАВЕЛИЈЕВОЈ
ПОЛИТИЧКОЈ МИСЛИ.....143-163

Јован Берић

АНАЛИЗА КОНЦЕПТА ИНКЛУЗИЈЕ У КОНТЕКСТУ
ОБРАЗОВНЕ ПОЛИТИКЕ.....165-189

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

Андреа Матијевић

ПРИКРИВЕНИ ТИГАР, НЕСКРИВЕНИ ЗМАЈ:
КИНА- РАЗВОЈ, УСПОН И ГЛОБАЛНИ УТИЦАЈ.....191-207

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

CONTENT

This Issue's Theme:

INTERNATIONAL RELATIONS AND GLOBAL ECONOMIC TRENDS

Uroš Šuvaković

COVID-19 PANDEMIC AND GLOBAL CAPITALISM.....09-26

Marko Tmušić, Stevan Rapačić

ANALYSIS OF INSTITUTIONAL DETERMINANTS OF THE
POLICY OF ATTRACTING FOREIGN DIRECT INVESTMENTS
IN SERBIA.....27-54

Marijana Maksimović

COVID CAPITALISM AND THE LABOR MARKET.....55-74

Dragan Trailović

NEW POLITICAL AND ECONOMIC INITIATIVES OF THE
PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA AND THE UNITED STATES
OF AMERICA IN CENTRAL ASIA: DIPLOMATIC
PLATFORMS "CHINA+5" AND "C5+1"..... 75-101

ESSAYS AND STUDIES

Dejan Bursać

HUNGARIAN ELECTIONS 2020: A CHANGE THAT
DIDN'T COME.....103-119

Balázs Böcskei, Nóra Hajdu

DEMOCRACIES, GREY ZONES, HYBRID
REGIMES-CLIMBING THE BABEL OF TERMINOLOGY.....121-142

Ivan Matić

DO THE ENDS TRULY JUSTIFY THE MEANS? THE PROBLEM
OF MORALITY AND LEGITIMACY IN MACHIAVELLI'S
POLITICAL THOUGHT.....143-163

Jovan Berić

ANALYSIS OF THE CONCEPT OF INCLUSION IN THE
CONTEXT OF EDUCATIONAL POLICY.....165-189

REVIEWS

Andrea Matijeivić

THE HIDDEN TIGER, THE HIDDEN DRAGON:
CHINA - DEVELOPMENT, RISE AND GLOBAL IMPACT.....191-207

ТЕМА БРОЈА

**МЕЂУНАРОДНИ ОДНОСИ И ГЛОБАЛНИ
ЕКОНОМСКИ ТРЕНДОВИ**

Урош В. Шуваковић*

Учитељски факултет, Универзитет у Београду

ПАНДЕМИЈА COVID-19 И ГЛОБАЛНИ КАПИТАЛИЗАМ**

Сажетак

У раду се указује на друштвене ефекте које је произвела пандемија COVID-19. Они су таквог значаја да су у великој мери изменили свакодневни живот људи на Планети, довеле до продубљивања социјалног раслојавања, битно утицале на геополитичке односе у савременом свету, чак довеле у питање и науку као облик људског сазнавања света и њен ауторитет, што се од настанка рационализма није могло ни замислити.

Полази се од претпоставке да је пандемија COVID-19 директна последице хипер убрзаног процеса глобализације, што је и омогућило да у кратком року изазове велике друштвене промене у читавом свету. Глобални капитализам, заснован на неолиберализму (глобализму) као свом идејном темељу, је идеално окружење не само за ширење пандемије изазване новооткривеним SARS-CoV2 вирусом, већ и за изазивање читавог низа друштвених последица. Ипак све те последице и бројност промена до којих је дошло, није (за сада) проузроковало промену система. Глобални капитализам и даље испуњава своју основну функцију: увећање профита најбогатијих. Све ово захтева значајно ангажовање друштвених

* Имејл-адреса: uros.suvakovic@uf.bg.ac.rs.

** Овај рад финансирао је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије према Уговору 451-03-1/2022-14/4 који је склопљен са Учитељским факултетом Универзитета у Београду. Основне тезе из овог рада саопштене су на Округлом столу „Велика поларизација: Социологија ковид капитализма” који је одржан 5. октобра 2021. године у организације Секције за социјалне покрете Српског социолошког друштва на Институту за социолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Београду.

наука у истраживања пандемије COVID-19, посебно са социолошког аспекта, те стога и заснивање посебне социолошке дисциплине - Социологије COVID-19.

Кључне речи: пандемија COVID-19, глобализација, глобални капитализам, неолиберализам, глобализам, друштвене промене, Социологија COVID-19

ПОДСЕЋАЊЕ НА ПОЧЕТАК ПАНДЕМИЈЕ И СРБИЈИ БЛИСКО ИСКУСТВО

Пандемија COVID-19 букнула је потпуно изненада, када је Народна Република Кина, последњег дана 2019. године, пријавила први случај обољења. Убрзо је констатовано да се ради о новом типу вируса, из групе корона вируса, које преносе слепи мишеви. Изолован је SARS-Cov-2. Према ономе што се о до сада зна и што медицинска наука прихвата, до преласка вируса са животиње на човека дошло је на пијаци у Вухуану, где су се продавале дивље животиње које се користе у сврху исхране и разне друге људске сврхе¹. Иако постоје и друге високо контагиозне болести (нпр. морбили или ебола), као и болести које су веома заразне, али и много смртоносније (нпр. велике богиње, смртност око 30%), никада до сада нека болест се није проширила у мирнодопским условима том брзином, као што је случај са COVID-19. Примера ради, вариоли је било потребно шест миленијума да обухвати читаву Планету². Тада је међутим, саобраћај међу континентима био мање фреквентан и спорији, па су читаве посаде бродова умирале од вариоле негде на пучини, што је у литератури познато као „уклете лађе” (Živojinović 1967). Уопште развој саобраћајних средстава, пре свега авио саобраћаја, али и аутобуског и железничког транспорта има значајну улогу у ширењу заразних болести, јер је са скраћивањем времена за које се

1 Међутим, најновије студије показују да је овај вирус постојао у крви једне труднице у Норвешкој, у другој недељи децембра 2019, односно да се она заразила крајем новембра или на самом почетку децембра те године (Euronews 2022). Ово, свакако, доводи у питање званично прихваћену верзију о настанку и ширењу COVID-19 пандемије.

2 „На основу података из египатских папируса, извесно је да је вариола постојала још у време око 4000. године пре Христа. По неким изворима, њена је колевка у средњој Африци, а по другима у југоисточној Азији. На наш континент је пренесена у VI веку, а крсташки ратови су много допринели њеном ширењу (XI–XIII век) (Litvinjenko 2002, 357). Тек је 1789. године стигла у Аустралију, близу Сиднеја (Fener et al. 1988, 241).

прелази с једног места на друго, омогућено носиоцу вируса – који се још није разболео и нема симптоме – да пренесе заразу другим људима, хиљадама километара удаљеним. Управо се то десило у случају југословенске епидемије великих богиња 1972. године, пре пола века, када је ходочасник из јужне српске покрајине Косово и Метохија боравио у Меки и аутобусом се вратио у Југославију, преко Ирака где је било вариоличних места, преневши тако ову опаку болест (Šuvaković, Baljošević i Obradović 2014, 302) и иницирајући тиме последњу европску епидемију вариоле (Litvinjenko, Arsić i Borjanović 1973, 21). Према томе, налазу да су темпорална удаљеност и друштвено-политички дисконтинуитет са предратном Југославијом били значајни фактори који су допринели избијању ове епидемије (Trifunović 2017), требало би свакако додати и географску удаљеност, перцепцију да вариола постоји још „само тамо негде...”, у Азији и Африци, уз занемаривање могућности да се због развоја саобраћајних средстава она сасвим брзо може поново проширити и на европски континент. Након избијања епидемије вариоле у Југославији 1972. године - у којој претходно није забележен ни један случај ове болести од 1930. - читава насеља на подручју Косова и Метохије која су била жаришта су стављена у карантин које је обезбеђивала и тадашња Југословенска народна армија, организовани су болнички карантини у Ђаковици, Призрену, Београду, Новом Пазару и Чачку а за месец дана извршена је вакцинација 18,2 милиона Југословена, што је спречило ширење ове болести на остатак Европе. Вакцинацији се нико није супротстављао, пошто је постојало поверење у здравствени систем, а сама вакцина одавно позната и примењивана у свету. То, никако не значи, да нису биле познате њене последице и да страха међу људима није било.

Месец дана након што је Кина пријавила први случај COVID-19, изван ње је дијагностификовано 82 оболелих и ниједан умрли. Међутим, и поред тога што је Светска здравствена организација (*World Health Organization-WHO*) упозорила на могућност ширења болести, и препоручила предузимање стандардних антиепидемијских мера, у многим државама нису предузете препоручене активности. или се са њима закаснило. С друге стране, WHO није предложила обуставу међународне трговине и саобраћаја са Кином. Са своје стране, Кина је предузела одлучне мере ставивши најпре град Вухуан - у коме је регистрован први случај - у карантин, да би већ 25. јануара у карантин ставила читаву провинцију Хубеј. У трећој недељи фебруара, већ је велики број оболелих у Италији, Јужној Кореји, Ирану, Шпанији, Француској, Белгији, Бразилу, итд. С краја

јануара датирају и први случајеви у САД. Већ 6. марта званично је регистровано више од 100.000 оболелих у свету, дакле кроз 3 месеца у односу на први пријављени случај у Кини. WHO је тек 11. марта званично прогласила пандемију COVID-19. Италија 8. марта доноси мере изолације севера земље, потом и других региона, а Француска и Шпанија то чине неколико дана касније. Шведска је изузетак по томе што је њена стратегија била усмерена на стварање тзв. прокужености становништва, па стога није ни предузимала друге мере које су остале европске и светске државе предузимале (Jens 2020). Већ 18. марта је забележено 200.000 случајева у свету. Према подацима које је објавио амерички универзитет „Џон Хопкинс“ 3. априла 2020. до тада свега 18 држава није пријавило дијагностификоване пацијенте од COVID-19 (JHU 2020). Петог октобра 2020. и тај број је смањен на 10 држава³. Лако је уочљиво да се ради о две категорије држава: а) острвским државама које имају релативно слабу саобраћајну повезаност са светом; б) политички изолованим државама, за које се може сумњати да имају оболеле које не желе да пријаве WHO из политичких разлога. У другој декади новембра, број инфицираних у свету је износио преко 50 милиона, а број умрлих 1,3 милиона (JHU 2020a). У Србији је 8. новембра број инфицираних био нешто мањи од 63 хиљаде, уз 890 умрлих (Ministarstvo zdravlja Republike Srbije 2020).

Брзина ширења пандемије COVID-19 последица је брзог кретања људи широм планете које је омогућено великом интензификацијом међународног саобраћаја, првенствено авионског⁴, и отварања Кине према свету, до чега је дошло у XXI веку, особито његовој другој деценији. Авио саобраћај је постао доступнији све већем броју људи. Од 1,6 милијарди путника у светском авио саобраћају у 2000. стигло се до 4,4 милијарде путника у 2018; у 2000. просечан грађан је летео авионом једанпут у 44 месеца, а у 2018. години једанпут у 21 месец (IATA 2019, 16). Према броју путника у светском саобраћају Кина⁵ је са 791 милионом путника у 2018. сустигла САД које су у тој години имале 797 милиона путника; у унутрашњем авио саобраћају Кина је на другом месту

3 Северна Кореја, Туркменистан, Вануату, Кирибати, Савезне Државе Микронезије, Науру, Палау, Самоа, Тонга, Тувалу (Којић 2020).

4 На ово указује и Малм „Коронавирус прати авио-руте [...] авијација је била примарна улазна тачка за вирус” (Malm i Mill 2020, 7).

5 Наравно, овде смо убројали и путнике из Хонг Конга, Макао и Тајвана које IATA приказује засебно, па у том случају у светском саобраћају НР Кина има нешто више од 668 милиона путника у 2018.

са превезених 515 милиона путника, док су на првом месту САД са 587 милиона путника у 2018. години (IATA 2019, 31). „Раније искуство је показало да је један од недостатака растуће глобализације немогућност да се заустави брза међународну дифузију нових болести. Живимо у веома повезаном свету где скоро сви путују” (Harvey 2020). Да до овакве експанзије није дошло, пандемија би се задржала на Далеком или Средњем Истоку, а светски центар - Европу и Северну Америку - би само додирнула, какав је то био случај са епидемијама SARS-CoV-1 и MERS.

ГЛОБАЛИЗАМ ЈЕ ОБОЉЕЊЕ, COVID-19 ЈЕ СИМПТОМ

Суштински, пандемија COVID-19 је последица настанка и развоја *глобалног капитализма*, заснованог на неолибералној идеологији *глобализма* као идеји да тржиште и економија диктирају све друштвене процесе (Beck 2000, 10). Извесно је да не би дошло до трансмисије многих болести са дивљих животиња на људе, да човек није континуирано и све више зазирао у њихова природна станишта, прилагођавајући их људским потребама (нпр. сеча шума због урбанизације)⁶; ни број авио путника није повећан сам од себе, већ из потребе пословања великих компанија или развоја туризма; транспорт различите робе авионима и бродовима (нпр. цвећа), узроковао је прелазак вируса западног Нила у Европу преко

6 Андреас Малм указује на тренд пораста броја инфективних болести, и то оних које прелазе са дивљих животиња на људе. „У научној литератури, најзначајнија покретачка сила која стоји иза пандемије је очигледна: ради се о сечи шума, која је истовремено други највећи узрок глобалне климатске промене. Места на којима се налази највећи биодиверзитет на Земљи јесу тропске шуме, а у овај биодиверзитет спадају и патогени. Они циркулишу међу нељудском популацијом и све док се људи држе подаље од ових места, за њих не представљају никакву опасност. Ипак, проблем настаје када људска економија почне да продире све дубље и дубље у ова станишта. Крчења шума за обраду дрвета, пољопривреду, рударство и изградњу путева ствара нове тачке сучељавања у којима људи долазе у контакт са дивљим светом. Кроз ова сучељавања, животињски патогени добијају могућност да мутирају и пређу на људску популацију помоћу процеса који се назива зооноски прлеив...Услед сече шума и пораста температуре широм света, слепи мишеви се измештају са својих станишта у пределе који се налазе на вишим географским ширинама, баш као што се дешава у Кини. Популације слепих мишева су све више приморане на одлазак у пределе сверене и централне Кине, где долазе у блиски контакт са људима који живе у густо насељеним популацијама, резултирајући све већим бројем сучељавања” (Malm i Mili 2020, 4, 5–6).

комараца као преносилаца болести⁷; експлоатација фосилних горива се наставља пуном снагом, и поред свести о њиховој штетности у погледу узроковања глобалног отопљавања и климатских промена и чак одавно постојећих техничко-технолошких решења која би могла да доведу до њихове смањене употребе, као што су нпр. соларна и еолска енергија) или мотор на водонични погон (Kanton 2009, 52–72). Како год, све је усмерено на повећање БДП, без узимања у обзир таквих фактора какви су нарушавање животне средине, здравља људи, достојанства рада људи који је „претпоставка очувања достојанства човека” (Marković 2014, 4), квалитета њиховог живота за који је одавно у литератури познато да у развијеним државама не расте пропорционално порасту БДП (Gidens 2010, 17). И не само то: калкулише се са ценом нарушавања здравља радника зарад повећања профита. Чомски наводи сада већ чувени меморандум Лоренса Самерса⁸ којим се управо то предлаже: „Мерење трошкова загађења које оштећује здравље треба да узме у обзир изгубљену зараду због повећаног обољевања и смрти...С те тачке гледишта, загађење штетно по здравље треба да се веже за оне земље где ће то изазвати најмање трошкове, а то су земље са најнижим надницама. Сматрам да се економској логици која стоји иза усмеравања токсичног отпада у земље са најмањим надницама нема шта замерити и да морамо имати храбрости да је уважимо” (Samers цитирано у Џомски 2009, 121). Пресељење прљавих индустрија у земље периферије није резултат индивидуалних компанијских стратегија које су уочиле да тиме повећавају профит (иако наравно да се ни то не искључује), већ је пре свега резултат усмеравајућег деловања „институција глобализације” (Stiglitz 2002). Пандемија COVID-19 управо је потврдила овакву политику. Многе су државе, чак и најбогатије, (нпр. САД, УК) оклевале са увођењем карантинских мера, бринући првенствено о томе колики ће пад БДП-а таква мера узроковати. И настоје да производњу што пре врате у стање пре пандемије - премда јој се док пишемо овај рад још не назире крај - а „последње што треба да урадимо јесте да наставимо да на истоветан начин радимо све што смо радили раније” (Latur 2020, 5).

7 Први случај у Србији, са фаталним исходом, била је жена из Панчева која је подлегла грозници западног Нила, коју изазива овај вирус 2012. Тада је утврђено његово присуство код кућних комараца у Србији.

8 У време када је меморандум настао Самерс (*Lawrence Henry Summers*) је био главни економски саветник Светске банке, а потом је каријеру градио као секретар за финансије у Клинтновој администрацији и председник Универзитета Харвард.

Управо зато што епидемије SARS-CoV-1 и MERS нису значајније погодили Европу и Америку, фармацеутска индустрија није на време почела да се бави производњом вакцина нити лекова за те болести. Настављена је пракса да се не производе лекови за тропске болести, пошто је на њима зарада минимална⁹. А једина два критеријума која постоје су: тржиште и профит. Да је на време схваћена њихова опасност, могућности мутације вируса¹⁰, да је перципирано да заразне болести нису „резервисане” само за делове света који се сматрају „периферијом” већ да оне, посебно у глобализирајућем друштву, могу прерасти у пандемије са великим бројем инфицираних и умрлих у читавом свету, укључујући ту и Европу и Северну Америку, до пандемије COVID-19 вероватно не би дошло или бисмо је бар дочекали значајно спремнији. Будући да је реч о истој групи вируса као и код SARS-CoV-1 и MERS, вакцина би била много раније произведена, вероватно и лек, тако да би човечанство било спремно да се са новонасталом ситуацијом носи. Овако, фармацеутска индустрија није имала интерес да се бави производњом вакцина и лекова за сиромашне, било им је

9 379 медицината, произведених између 1975. и 1996. године су били „стварне терапеутске новости. Мање од 1% [...] били су предодређени за тропске болести, од којих само мањину западне фармацеутске компаније могу сматрати оригиналним производима својих истраживања, а већина су или „случајна” открића преузета из ветеринарске медицине или молекуле које су откриле владине или академске институције и тек касније набављене и комерцијализоване од стране западне индустрије” (Trouiller and Olliaro 1998–1999).

10 “Вируси стално мутирају да би били сигурни. Али околности у којима мутација постаје опасна по живот зависе од људских поступака. За ово постоје два релевантна аспекта. Прво, повољни услови животне средине повећавају вероватноћу снажних мутација. На пример, уверљиво се може очекивати да интензивни или својглави системи снабдевања храном у влажним суптропима могу допринети томе. Такви системи постоје на многим местима, укључујући Кину јужно од Јангцеа и југоисточну Азију. Друго, услови који погодују брзом преносу кроз тела домаћина се веома разликују. Људске популације високе густине изгледале би као лака мета за домаћина. Добро је познато да епидемије морбила, на пример, цветају само у већим градским популацијским центрима, али брзо изумиру у ретко насељеним регионима. Начин на који људска бића међусобно комуницирају, крећу се, дисциплинују се или заборављају да оперу руке утиче на то како се болести преносе” (Harvey 2020). Густину насељености, урбанистичке услове, непозтовање војних правила и друге друштвене услове као фактор преноса заразних болести узимао је у обзир још пре једног века и српски академик Коста Тодоровић описујући узроке епидемија колере и маларије међу српском војском током Првог светског рата (Šuvaković, Petrović i Pavlović 2019).

„исплативије да производе млеко за тело” (Chomsky 2020). Њихова друштвена одговорност је пала на испиту. Заправо, да ли је ико имао илузију да постоји оно што се назива „друштвена одговорност компанија?”. Њихова је једина одговорност према профиту својих акционара.

Избијање COVID-19 пандемије показало је да је погубан био одустанак од политике „државе благостања” када се ради о Европи. За глобализам, као примењени модел неолиберализма, је „потпуно неважно да ли се и у којој мери у друштву поштује једнако достојанство сваке личности, односно у којој мери се јавне политике саображавају саосећајношћу према патњама других” (Stanković 2018, 351). У првим месецима пандемије земље које су највише занемариле систем јавног здравља, попут Италије и Шпаније, претрпеле су највеће губитке у људским животима. Зарад уштеда на буџетским расходима, с једне стране и омогућавања ширења приватне иницијативе и профита с друге стране, формирана је таква здравствена политика која је значила „да се држава повуче и из ове сфере, док се читав здравствени систем препушта тржишном функционисању. Тиме се брига о здрављу у потпуности ставља у руке појединаца као њихова сопствена одговорност” (Ђурић и Стојадиновић 2020, 131). У сврху подстицања привредног раста, смањивана су издвајања за здравство и образовање. „Јавни органи и здравствени системи су скоро свуда били ухваћени `кратких руку`. Четрдесет година неолиберализма широм Северне и Јужне Америке и Европе оставило је јавност потпуно изложеном и неспремном да се суочи са кризом јавног здравља ове врсте, иако су претходна страховања од САРС-а и еболе пружала обилна упозорења, као и уверљиве лекције о томе шта било би потребно урадити. У многим деловима наводно `цивилизованог` света, локалне самоуправе и регионалне/државне власти, које увек чине прву линију одбране у ванредним ситуацијама у јавном здрављу и безбедности ове врсте, биле су без средстава захваљујући политици штедње осмишљеној да финансирају смањење пореза и субвенције корпорацијама и богатима” (Harvey 2020).

Пандемија је поново показала потпуну неспособност и неспремност ЕУ за управљање кризом. „Европско одустајање од *wellfare state*, под утицајем Америке и неолибералног таласа, довело је у питање функционисање система јавног здравства у добром делу западне Европе. То најбоље показују хиљаде умрлих од ове болести у Шпанији, Италији, Белгији, Француској...И у односу на ове земље солидарност ЕУ је потпуно изостала, до мере да је суочена са бројем

умрлих у Италији председница Европске комисије Урсула фон дер Лајен (*Ursula von der Leyen*) упутила „извињење” тој земљи. Само, питање је - какву корист умрли и чланови њихових породица имају од тог „извињења”? То се не може другачије назвати, већ као врхунац *хипокризија Запада*” (Šuvaković 2020, 22). Неорганизованост, бирократизованост, брига о трошковима најбогатијих држава ЕУ и њихова себичност, све су то узроци изостанка солидарност са пандемијом највише погођеним државама-чланицама, што је резултирало тиме да националне државе узму ствар у своје руке и да се свака на свој начин суочи са пандемијском кризом. С друге стране, Кина и Русија су се афирмисале као земље које су се са успехом супротставиле пандемији. Иако је СЗО покушава још увек да блокира издавање сертификата о безбедности руске SPUTNIK-V, она не само што је прва произведена вакцина у свету, већ се показала и изузетно успешном и за сада је прихваћена у више од 40 држава укључујући и Мађарску и Словачку као чланице ЕУ (Foltynova 2021), због чега је пала словачка влада која је потписала уговор за набавку SPUTNIK-V, у недостатку AstraZeneka вакцина које је требало да обезбеди ЕУ. И када су AstraZeneka вакцине са закашњењем стигле, уз забране извоза ван ЕУ док се не намири њихово тржиште, испоставило се да их је недовољно, а потом су неке државе (Аустрија, Мађарска, Словачка...) протествовале у смислу да се неравномерно дистрибуирају унутар ЕУ. Кинеска Sinofarm и Sinovac вакцине су добиле сертификате Светске здравствене организације, тако да се користе у многим државама, укључујући и Мађарску као чланицу ЕУ. Међутим, регулаторно тело ЕУ за лекове (ЕМА) није их још одобрило, као ни руски SPUTNIK-V¹¹. Уочљиво је да су од стране ЕМА одобрене искључиво вакцине западних произвођача, премда државе-чланице могу одобрите на својим територијама и коришћење вакцина других произвођача, али их у томе Брисел наравно обесхрабрује. Нема никакве дилеме да је на делу рат глобалних размера за тржиште вакцина које доноси енорман профит. Тако је BionTech, који је заједно са Pfizer произвео једну од вакцина, увећао свој промет у првом кварталу 2021. у односу на исти квартал 2020. за чак 70 пута! На око 2,1 милијарде евра. И телекомуникационе компаније су оствариле огромне профите, захваљујући масовном преласку на *on line* комуникацију. Међутим, осим рата за тржиште,

11 Европска агенција за лекове (*European Medicines Agency*) одобрила је употребу пет вакцина, и то: Fajzer/Biontek (*Pfizer-BioNTech*), Moderna, Džonson i Džonson (*Johnson & Johnson*), Astrazeneka (*AstraZeneca*) и Novavaks (*Novavax*) (Radio Slobodna Evropa 2021).

то је рат и за моћ, за ново геополитичко позиционирање, будући да су се Русија и Кина, чак и Куба, показале значајно спремнијим у односу на западне државе да прискоче у помоћ земљама које су биле највише погођене пандемијом. У том смислу, у току је нова прекомпозиција геополитичке моћи, за коју Русија и Кина користе *меку моћ* (*soft power*; Nye), при чему се она сада остварује и као медицинска, вакцинална дипломатија (Obradović 2021, 1775). Треба се присетити да је још СССР користио предности своје медицинске науке и здравствених установа како би обезбедио политички утицај, пре свега, у земљама трећег света, на њихове лидере, о чему је писао академик Чазов у књизи *Власт и болест* (Џазов 1995). Разлика је утолико што је тада то коришћено у односу на трећи свет, а у време пандемије COVID-19 у односу на Европску унију.

Пандемија COVID-19 повећала је размере глобалног раслојавања. Тачна је оцена да је ово узроковано „неравноправном прерасподелом рањивости” (Mbembe 2019, 2). Сиромашне земље су, у недостатку новца за набавку вакцина, посебно у Африци, остале без медицинске заштите, што је Пикети (Piketty 2020) и предвидео да ће се десити. Богате земље немају такву врсту проблема. И не само то: AstraZeneka продаје једну дозу вакцине ЕУ за 2,16\$, а Јужноафричкој Републици за двоструко већу цену! (Foltynova 2021). Иако је 61,9% људи на свету примило бар једну дозу вакцине, свега 10,6% становника најсиромашнијих земаља је примило једну дозу вакцине (Mathieu et al. 2021). Истовремено, Немачка је саопштила почетком априла 2022. да је одлучила да баци три милиона доза вакцине против COVID-19 пошто јој истиче рок, а програм COVAX „тренутно не прихвата донације” (TANJUG 2022). Док једни имају за бацање, други немају ни за прву дозу! Ни на националном нивоу ситуација није ништа боља: изложенији су значајно већем ризику они који су запослени у индустријским халама, трговини и услугама („плаве” и „ружичасте” крагне), од професија посебно лекари и друго здравствено особље (део „белих крагни”), него они који могу да *on-line* обављају посао од куће (нпр. банкарски сектор, образовање и сл). (Šuvaković 2020, 454–455). Додуше треба учити да и трговина све више постаје *on line*, што узрокује виртуелно директно повезивање произвођача и потрошача (Šljukić, Šljukić i Vidicki 2021), убрзани развој неких нових професија (нпр. достављачи хране, разних потрештина), али и неких старих (нпр. поштари).

Неолиберални капитализам уопште тежи да науку стави у потпуности у функцију зараде, профита. Током COVID-19 пандемије

ово је дошло до пуног изражаја. То, између осталог, доводи и до маргинализације друштвено-хуманистичких наука. Међутим, крајња последица је довођење у питање рационализма и уопште поверења у науку у питање. Јер ако је наука само у функцији профита, то може бити у сукобу са хуманизмом као императивом науке (Marković 1994, 573–575). Зато и постоје проблеми са вакцинацијом, а сасвим је оправдано поставити питање: уколико се на вакцинама, тестовима, маскама и сл. остварују енормни профити, ко ће онда имати интерес да произведе доживотну вакцину или вакцину која ће ефикасно штити дуже од пет месеци? Осим тога, идеологија глобализма прокламује своју заснованост на идеји људских права, која се злоупотребљавају већ зависно од ситуације, при чему се фаворизују она лична и политичка, а индивидуализам ставља у први план. Последица таквог испирања мозга људи је сумња и отпор према карантинским мерама и другим мерама надзора пре проналаска и шире употребе вакцинације против COVID-19 (Čović 2020), те забринутост због јачања улоге државе за коју се сматрало да је неповратно поклекла пред глобалистичким творевинама (Marković Savić 2020; Rak and Osiewicz 2021; Kljakić 2022). Након проналаска вакцине, расправа је усмерена у другом правцу - може ли се наметнути обавезност вакцинисања или је то ствар личног избора појединца који, премда је потпуно медицински неук, има право да сумња у резултате медицинске науке, да прихвата квазинаучну аргументацију разних инфлуенсера пласирану кроз друштвене мреже и да одбија да се вакцинише¹², иако тиме угрожава и себе и

12 У поређењу са епидемијом вариоле у Југославији 1972. године, ситуација је битно другачија. Тада је од раније постојала вакцина, чак је била обавезна вакцинација, али се често прескакала због недисциплине (изражене нарочито на Космету, који ће 1972. бити епицентар епидемије) коју је проузроковала чињеница да је последњи (један) случај обољевања у Југославији забележен далеке 1930. године. Међутим, када је одлучено да се спроведе масовна вакцинација комплетног становништва Југославије, то је и учињено, премда се радило о политичкој одлуци СИБ-а, будући да је струка сматрала да првенствено треба вакцинисати становништво у срединама које су директно угрожене болешћу. Оваква одлука је проузроковала и кашњење у испоруци вакцина у оним срединама које су биле најугроженији - на Косову и Метохији (Vučetić 2022, 153–203). Сличност са вакцинацијом против COVID-19 је у томе што је и тада клинички потврђено да је међу невакцинисанима (без ожиљка) значајно виши удео умрлих - 33,8% него међу онима који су имали ожиљак од неке од претходних вакцинација - 9,7% умрлих (Šuvaković 1973, 97). За сада је познато да су и у случају COVID-19 тешке облике обољења и смрт избегли првенствено они који су се вакцинисали према препорукама лекара, при чему је наравно, смртност генерално неупоредиво нижа него што

друге људе (Milošević Đorđević, Klajić i Đurić 2021). Постигнут је бумеранг ефекат - слободе и права се схватају потпуно безобално, ничим ограничени нити градирани. То што болнице не могу да пруже здравствене услуге хроничним болесницима, уопште не занима оне који одбијају да се вакцинишу и због тога обољевају и бивају хоспитализовани, заборављајући да су и према схватању либералне идеологије њихова права ипак ограничена правима других људи, који такође имају право на лечење, али не могу због њих да га користе, чиме су угрожени њихово право на живот и здравље. Тврди се да је право на слободу старије од права на живот и на здрав живот, као да је могуће бити слободан и мртав. Само жив човек, уз то и здрав да би имао квалитетан живот, може да буде и слободан човек. За пуно испуњење живота нужен је услов и његова слобода, која је ограничена слободом других људи. Оваква злоупотреба идеје људских слобода и права, подстакнута апсолутизацијом индивидуалног избора хоће ли се имати поверење у резултате науке или не, уз рационалну сумњу да је потенцијални профит компанија фактор који диктира развој науке, довео је у питање и саму науку и њен ауторитет. Глобализам најдиректније сноси одговорност за то.

РЕЗУЛТАТ ПАНДЕМИЈЕ: МИЛИОНИ ЉУДИ СУ УМРЛИ, КАПИТАЛИЗАМ ЈЕ (ЗА САДА) ПРЕЖИВЕО

Све промене које су се догодиле током ове пандемије (а неке од њих су драстичне јер погађају животе мноштва појединаца), нису ипак довеле у питање капиталистички систем. Ни ми, као ни Малм, међутим нисмо учили „ниједну иницијативу за борбу против COVID-19 која иде изван оквира одржавања ситема у животу” (Malm i Mili 2020, 9). Глобални капитализам остварује од пандемије управо оно што је суштина капитализма као друштвено-економског поретка: профит. Људи су и даље мање важни од остваривања профита који се, како смо видели, увећава. Шта више, њихови животи се приносе на олтар божанства: зараде. Зато и не сматрамо да треба капитализму свако мало смишљати ново име, придев који означава какву нову „дистинкцију”. Капитализам се налази у својој глобалној фази,

је она код великих богиња. У случају COVID-19 струка је, међутим, чим је вакцина пронађена и почела њена производња, била на страни вакцинације комплетног становништва, али је успех масовне вакцинације изостао, тако да је Србија успела да вакцинише од децембра 2020. до јануара 2022. једва доспела до половине од укупног броја својих становника (не рачунајући КиМ). У условима када је питање вакцинације представљено као политичко питање и ово представља успех, али свакако мањи у односу на онај из 1972. године.

а на који се начин остварују његови системски циљеви ствар је технолошке природе. То су све тренуци у развоју капиталистичког система, при чему су пандемије карактерисале и раније фазе капитализма (и других друштвено-економских формација), али се нису шириле овом брзином.

Ипак, то што систем глобалног капитализма пандемија COVID-19 није успела да угрози с обзиром на остваривање његове сврхе, не значи да не треба научно истражити значајне друштвене промене које су узроковале и до којих је довела пандемија COVID-19 и то са аспекта разних наука, укључујући ту и социологију. С обзиром на то да постоји оправдана потреба за озбиљним социолошким проучавањем ове пандемије (Matthewman and Huppertz 2020; Ward 2020), отуда и потреба за конституисањем одговарајуће посебне социолошке дисциплине која би специфично проучавала ову болест и њен међуоднос са глобалним друштвом, на сличан начин на који се социолошки проучава СИДА-е.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Beck, Ulrich. 2000. *What Is Globalization?*. Cambridge: Polity Press.
- Čazov, Jevgenij Ivanovič. 1995. *Vlast i bolest: kazivanja kremaljskog lekara*. Beograd: Stručna knjiga.
- Chomsky, Noam. 2020. "Coronavirus - What Is at Stake." *DiEM25 TV*. Last access March 28: 2022. <https://www.youtube.com/watch?app=desktop&v=t-N3In2rLI4>.
- Čomski, Noam. 2009. *Intervencije*. Novi Sad: Rubikon; Beograd: Beoknjiga.
- Čović, Ana. 2020. „Pravo na privatnost i zaštita ličnih podataka u doba pandemije COVID-19.” *Sociološki pregled* 54 (3): 670–697. doi: 10.5937/socpreg54-27284.
- Đurić, Živojin i Miša Stojadinović. 2020. „Pandemije i institucionalni izazovi u savremenom društvu.” *Srpska politička misao* 17 (43): 119–140. <https://doi.org/10.22182/spm.6822020.5>.
- Fener, Frank, Donald A. Henderson, Isao Arita, Zdeněk Ježek and Ivan D. Ladnyi. 1988. *Smallpox and its eradication*. Geneva: World Health Organization.
- Foltynova, Kristyna. 2021. „Sputnik V: Priča o ruskoj kontroverznoj vakcini protiv COVID-19.” *Slobodna Evropa*. Poslednji pristup 8. februar 2022. <https://www.slobodnaevropa.org/a/31145766.html>.

- Gidens, Entoni. 2010. *Klimatske promene i politika*. Beograd: Clio.
- Harvey, David. 2020. "Anti-capitalist politics in the time of Covid-19." *Jacobin*. Last access March 20, 2022. <https://jacobinmag.com/2020/03/david-harvey-coronavirus-political-economy-disruptions>.
- International Air Transport Association [IATA]. 2019. *World Air Transport Statistics*. Geneva: IATA.
- Jens, Stilloff Sörensen. 2020. "Terror in utopia: Crisis (mis-) management during the COVID-19 pandemic in Sweden." *Sociološki pregled* 54 (3): 961–1007. doi: 10.5937/socpreg54-28464.
- John Hopkins University [JHU]. 2020. *COVID-19 Dashboard by the Center for Systems Science and Engineering*. Last acces March 29, 2020. <https://coronavirus.jhu.edu/map.html>.
- John Hopkins University [JHU]. 2020a. *COVID-19 Dashboard by the Center for Systems Science and Engineering*. Last access November 9, 2020. <https://coronavirus.jhu.edu/map.html>.
- Kanton, Džeјms. 2009. *Ekstremna budućnost*. Beograd: Clio.
- Kljakić, Ljubomir. 2022. „Velika polarizacija: Sociologija sars 2 Covid 19 kapitalizma.” *Nacionalni interes* 41 (1): 9–43. doi: <https://doi.org/10.22182/ni.4112022.1>.
- Kojić, Nikola. 2020. „Države bez korone.” *NI*. Poslednji pristup 10. februar 2022. <https://rs.n1info.com/svet/a657328-drzave-bez-korone-samo-devet-zemalja-uz-severnu-koreju-odoleva-koronavirusu/>.
- Latur, Bruno. 2020. *Protiv povratka na proizvodnju pre krize*. Beograd: Fakultet za medije i komunikacije.
- Litvinjenko, Stevan. 2002. „Trideset godina od epidemije velikih boginja u Jugoslaviji.” *Srpski arhiv za celokupno lekarstvo* 130 (11-12): 357–360. Poslednji pristup 26. mart 2022. <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0370-8179/2002/0370-81790212357L.pdf>.
- Litvinjenko, Stevan, Bogoljub Arsić i Slobodan Borjanović. 1973. „Epidemiološki aspekti varirole u Jugoslaviji 1972. godine.” U *Variola u Jugoslaviji 1972. godine*, redak. odbor Ljubinko Stojković, Božidar Birtašević, Slobodan Borjanović, Stevan Litvinjenko, Živadin Perišić i Vojislav Šuvaković, 19–31. Ljubljana: Lek.
- Mac Dougall, David. 2022. "COVID was in Europe weeks before first confirmed cases, claims Norway study." *Euronews*. Last

- access March 27, 2022. <https://www.euronews.com/2022/01/27/covid-was-in-europe-weeks-before-first-confirmed-cases-claims-norway-study>.
- Malm, Andreas i Dominik Mili. 2020. *Zašto nam je neophodan ekološki lenjinizam?* Beograd: Fakultet za medije i komunikacije
- Marković, Danilo Ž. 2014. *Ljudska prava i globalizacija*. Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini.
- Marković, Mihailo. 1994. *Filozofski osnovi nauke*. Beograd: Genes-s štampa, BIGZ, Prosveta, SKZ.
- Marković Savić, Olivera. 2020. „Krizna i organizacijska kontrola - pandemija COVID-19 bolesti i moć nadziranja.” *Sociološki pregled* 54 (3): 647-669. doi: 10.5937/socpreg54-27977.
- Mathieu Edouard, Hannah Ritchie, Esteban Ortiz-Ospina, Max Roser, Joe Hasell, Cameron Appel, Charlie Giattino and Lucas Rodés-Guirao. 2021. “A global database of COVID-19 vaccinations.” *Nat Hum Behav* 2021 (5): 947–953. doi: doi.org/10.1038/s41562-021-01122-8.
- Matthewman, Steve & Kate Huppatz. 2020. “A sociology of Covid-19.” *Journal of Sociology* 56 (4): 675–683. doi: <https://doi.org/10.1177/1440783320939416>.
- Mbembe, Ašli. 2019. *Univerzalno pravo na disanje*. Beograd: Fakultet za medije i komunikacije.
- Milošević Đorđević, Jasna, Duško Kljajić i Živojin Đurić. 2021. „Faktori predikcije pridržavanja zvaničnih COVID-19 zdravstvenih smernica.” *Sociološki pregled* 55 (2): 458–476. doi: 10.5937/socpreg55-32744.
- Ministarstvo zdravlja Republike Srbije. 2020. „Informacija o aktuelnoj epidemiološkoj situaciji u vezi sa novim korona virusom u Republici Srbiji za 08. novembar 2020. godine.” Poslednji pristup 1. februar 2022. <https://www.zdravlje.gov.rs/vest/351528/informacija-o-aktuelnoj-epidemioloskoj-situaciji-u-vezi-sa-novim-korona-virusom-u-republici-srbiji-za-08-novembar-2020-godine.php>.
- Obradović, Žarko. 2021. „Meka moć Kine i Balkan - primer Srbije.” *Sociološki pregled* 56 (4): 1771–1798. doi: 10.5937/socpreg55-35480.
- Piketty, Thomas. 2020. „Tomas Piketi o globalnoj krizi izazvanoj epidemijom virusa COVID-19.” *Akademski knjiga*. Poslednji pristup 8. februar 2022. <https://akademskaknjiga.com/toma-piketi-o-globalnoj-krizi-izazvanoj-pandemijom-virusa-covid-19/>.

- Radio Slobodna Evropa. 2021. „EMA odobrila petu vakcinu protiv Covida 19 u EU.” Poslednji pristup 20. decembar 2020. <https://www.slobodnaevropa.org/a/eu-odobrila-novavax-vakcinu/31618167.html>.
- Rak, Joanna and Przemyslaw Osiewicz. 2021. “The Populist Response To The COVID-19 Pandemic: A Comparative Analysis Of The Positions Of Duda And Fernández.” *Serbian political thought* 74 (4): 5–32. doi: doi.org/10.22182/spm.7442021.
- Stanković, Dejan Vuk. 2018. „Izazovi i perspektive obrazovanja za demokratiju.” *Srpska politička misao* 62 (4): 341–352. doi: doi.org/10.22182/spm.6242018.17.
- Stiglitz, Joseph. 2002. *Protivrečnosti globalizacije*. Beograd: SBMx.
- Šljukić, Marica, Srđan Šljukić i Vladan Vidicki. 2021. „Mali proizvođači hrane u Srbiji - upotreba Fejsbuka na tržištu.” *Sociološki pregled* 55 (4): 1311–1337. doi: 10.5937/socpreg55-34272.
- Šuvaković, Uroš V. 2020. „O metodološkom problemu nekritičkog preuzimanja pojmova na primeru upotrebe pojma `socijalna distanca` tokom pandemije COVID-19.” *Sociološki pregled* 54 (3): 445–470. DOI: 10.5937/socpreg54-27896.
- Šuvaković, Uroš. 2020. “Reflections on the pandemic: a view from Serbia.” In *Reflections during the Pandemic*, ed. Dasarath Chetty, 21–22. Madrid: International Sociological Association and Faculty of Political Sciences and Sociology.
- Šuvaković, Uroš, Stevan Baljošević and Žarko Obradović, 2014. “Smallpox and globalization or the first achieved planetary goal.” *Vojnosanitetski pregled* 71 (3): 301–306. doi: 10.2298/VSP1403301S.
- Šuvaković, Uroš, Jasmina Petrović and Milorad Pavlović. 2019. “One hundred and thirty years from the birth of a medical lieutenant colonel and academician Kosta Todorović: warrior, physician, scientist... humanist.” *Vojnosanitetski pregled* 76 (6): 653–660. doi: 10.2298/VSP170723137S.
- Šuvaković, Vojislav, Miomir Kecmanović, Jovan Pavlović, Puniša Mijušković i Tomislav Janković. 1973. „Klinička slika i iskustva u lečenju varirole u Jugoslaviji 1972. godine.” U *Variola u Jugoslaviji 1972. godine*, redak. odbor Ljubinko Stojković, Božidar Birtašević, Slobodan Borjanović, Stevan Litvinjenko, Živadin Perišić i Vojislav Šuvaković, 95–101. Ljubljana: Lek.

- TANJUG. 2022. „Ministarstvo odlučilo: bacaju vakcine.” B92. Poslednji pristup 15. april 2022. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2022&mm=04&dd=11&nav_category=78&nav_id=2138230.
- Trifunović, Vesna. 2017. “Temporality and Discontinuity as Aspects of Smallpox Outbreak in Yugoslavia.” *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 65 (1): 127145. doi: doi.org/10.2298/GEI1701127T.
- Trouiller, Patrice and Piero L. Olliaro. 1998-1999. “Drug Development Output from 1975 to 1996: What Proportion for Tropical Diseases?” *International Journal of Infectious Diseases*, 3 (2): 61–63. doi: [http://dx.doi.org/10.1016/S0140-6736\(05\)75299-5](http://dx.doi.org/10.1016/S0140-6736(05)75299-5).
- Vučetić, Radina. 2022. *Nevidljivi neprijatelj: variola vera 1972*. Beograd: Službeni glasnik.
- Ward, Paul. 2020. “A sociology of the Covid-19 pandemic: A commentary and research agenda for sociologists.” *Journal of Sociology* 56 (4): 726–735. doi: doi.org/10.1177/1440783320939682.
- Živojinović, Dragoljub. 1967. „Brodovi kao prenosioci zaraznih bolesti u XVIII veku (1750-1800).” *Srpski arhiv za celokupno lekarstvo* 95 (1): 99–105.

Uroš V. Šuvaković*

Teacher Education Faculty, University of Belgrade

COVID-19 PANDEMIC AND GLOBAL CAPITALISM

Resume

The paper points to social effects produced by the COVID-19 pandemic. They are of such importance that they have largely changed the people’s life on the planet, leading to the deepening social stratification, substantially affecting geopolitical relations in the modern world, and even questioning science as a form of human knowledge of the world and its authority, which could not be imagined ever since the appearance of rationalism.

* E-mail address: uros.suvakovic@uf.bg.ac.rs.

* Овај рад је примљен 26. априла 2022. године, а прихваћен на састанку Редакције 9. јуна 2022. године.

The starting assumption is that the COVID-19 pandemic is a direct consequence of the hyper-accelerated globalization process, which actually enabled it to cause huge social changes in the whole world in a short period. Global capitalism, based on neoliberalism (globalism) as its ideological foundation, is an ideal environment not only for the expansion of the pandemic caused by the newly discovered SARS-CoV2 virus, but also for causing a whole series of social consequences. However, all these consequences and the great number of occurring changes has not (yet) caused any change in the system. Global capitalism continues to fulfil its basic function: increasing the profit of the richest. People are still less important than making increasing profits, whereas it is evident that certain sectors of economy have enormously increased their profits, while others have reduced it. We do not believe that every time capitalism should be given a new name or an adjective denoting a new “distinction”. Capitalism is undergoing its global stage and it is of technological nature how its system goals are achieved. All those are moments in the development of the capitalist system, while pandemics also characterized earlier stages of capitalism (and other socio-economic formations), but they did not spread at this speed.

All this requires significant engagement of social sciences in the research of the COVID-19 pandemic, particularly from the sociological aspect, and therefore the establishment of a new sociological discipline – COVID-19 sociology.

Keywords: COVID-19 pandemic, globalization, global capitalism, neoliberalism, globalism, social changes, COVID-19 Sociology

Марко Б. Тмушић*

Факултет политичких наука, Универзитет у Београду

Стеван Рапаић**

Институт за политичке студије, Београд

АНАЛИЗА ИНСТИТУЦИОНАЛНИХ ДЕТЕРМИНАНТИ ПОЛИТИКЕ ПРИВЛАЧЕЊА СТРАНИХ ДИРЕКТНИХ ИНВЕСТИЦИЈА У СРБИЈИ***

Сажетак

Овај рад се бави анализом институционалних детерминанти као подстицајних мера за привлачење страних инвестиција у Републици Србији. Посебна пажња се посвећује институционалним факторима као што су политичка и економска стабилност, ниво корупције, ефикасност судства, затим стабилан и поуздан, уједно и транспарентан законски оквир, којима се покушава објаснити понашање страних инвеститора приликом избора дестинације у коју желе инвестирати. У раду ће се показати да се институционални недостаци Србије покушавају надоместити политиком субвенционисања, чија се економска ефикасност доводи у питање, а последица је управо институционалне неефикасности српског политичког и економског система. Основна интенција рада је да указивањем на институционалне препреке за већи прилив страних инвестиција, понуди и јасне смернице за развој мера и механизма

* Имејл-адреса: marko.tmusic@fpn.bg.ac.rs.

** Имејл-адреса: srapaic@yahoo.com.

*** Рад је подржан средствима Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије на основу Уговора о реализацији и финансирању научно-истраживачког рада НИО у 2022. години, број: 451-03-68/2022-14 од 17.01.2022. године.

за привлачење оних страних инвеститора, извозно оријентисаних, а који дугоорочно планирају да остану у Републици Србији.

Кључне речи: стране директне инвестиције, институције, економски раст, институционалне детерминанте, Република Србија

УВОД

Тренд повећаног прилива страних директних инвестиција (у наставку текста: СДИ) се, посебно у земљама у развоју, у односу на друге токове капитала значајно увећава од 1980-их година. Тиме постаје једна од најзначајнијих компоненти нето токова ресурса земаља у развоју (United Nations 2006). Због тога и не треба да изненађује чињеница да у агенди носилаца политичке власти у овим земљама, СДИ заузимају средишње место. Са једне стране, оправдано је уверење да ће рад на њиховом привлачењу, посредством бројних подстицајних мера и механизма, осмишљених да повећају интересовање страних инвеститора, утицати позитивно на економски раст и развој дате земље. Ипак, са друге стране, јављају се и одређене резерве, првенствено у погледу одабира подстицајних мера за привлачење СДИ, међу којима ће посебна пажња у овом раду бити посвећена институцијама, као кључном сегменту институционалног, односно пословног амбијента.

Подстицајне мере се, генерално, могу груписати у две велике групе: политичке и економске. Економске мере се, опет, могу поделити на три веома важне групе економских подстицаја (Marjanović, Radičić i Radojević 2012, 62): финансијске, фискалне и остале економске подстицаје. Финансијски подстицаји представљају новчана средства предузећима за финансирање страних директних улагања, као што је помоћ у субвенцијама у износу дела трошкова улагања, субвенционисање државних зајмова, државних гаранција и гарантованих износа кредита, осигурање против валутног и некомерцијалног ризика које пружа држава уместо осигуравајућих друштава, итд. За разлику од финансијских подстицаја, фискални подстицаји обухватају пореске мере – нпр. смањење пореза на добит правних лица, доношење споразума о избегавању двоструког опорезивања, омогућавање убрзане амортизације, ослобађање плаћања увозних царина на капиталну опрему и сировине, извозних царина и сл. Остали економски подстицаји се односе на повећање профитабилности улагања нефинансијским начинима – нпр. пружање услуга у вези са инфраструктуром под повољним

условима, преференцијални аранжмани са владом земље у коју се улаже, посебни девизни режими, концесије при враћању зараде и капитала матичном предузећу, итд.

Са друге стране, политичке подстицајне мере се, заправо, односе на сет регулативних мера, тј. стварања одговарајућег институционалног амбијента који ће, првенствено, имати за циљ поспешење политичких, а самим тим, и економских слобода. Према томе, политичке подстицајне мере морају претходити одговарајућим економским мерама. У том погледу, оне ће бити предмет анализе овог рада, са освртом на праксу у Србији.

Опсег, а самим тим и ефикасност, поменутих мера може у мањој, или већој мери варирати од земље до земље. Међутим, повећање инвестиција, као једног од основа дугорочно одрживог и стабилног економског раста и развоја, поред трансфера технологије и знања, као и побољшања конкурентске позиције на међународној економској сцени, јесте у основи свих поменутих подстицајних мера.

Стране директне инвестиције, институције и економски раст – кратак преглед литературе

СДИ се најчешће дефинишу као категорија прекограничних инвестиција, повезаних са резидентом у једној земљи/привреди, који има контролу или значајан степен утицаја на управљање предузећем које се налази у другој земљи/привреди (IMF 2009, 100). СДИ представљају почетну трансакцију којом се успоставља однос између инвеститора и предузећа (Duce 2003), као и све касније капиталне трансакције између њих и између других повезаних предузећа, тј. оних која су у директном инвестиционом односу (*affiliated enterprises*).

Поред преузимања контроле, односно трајног удела у већ постојећој компанији у иностранству, СДИ подразумевају и отварање филијала и производних погона матичне компаније у другој земљи, односно оснивање новог предузећа које је у потпуном власништву инвеститора (Рапаић 2016, 28–34). То значи да се страном улагање може извршити кроз процес приватизације, односно аквизиције постојећег предузећа, инвестирањем у ново предузеће (*greenfield*), или кроз одређену њихову комбинацију, тзв. *brownfield* инвестирање.

Улога институција као фактора економског раста заузима централну позицију у бројним радовима посебно крајем прошлог века (Acemoglu, Johnson and Robinson 2005; Hall and Jones 1999; Knack and Keefer 1995). Средишње место анализе у овим радовима

јесу управо политичке, економске и правне институције и њихов утицај на економске перформансе одређених земаља. Институције представљају „правила игре” којим се уређује друштвени – политички и економски живот у датој заједници. У погледу економске ефикасности, институције утичу на висину трошкова размене, односно трансакције, па тако добре и квалитетне институције резултирају ниским трансакционим трошковима (Coase 1960; North 1990), успостављајући стабилну структуру која смањује неизвесност размене и доводи до њеног лакшег спровођења. Посебан сегмент тзв. економских институција се тиче дефинисања и спровођења имовинских права, која се налазе у средишту СДИ. Самим тим, дефинишу се услови за улазак на тржиште и одређује степен конкуренције дате економије.

За предмет анализе овог рада, битно је да укажемо на три основне компоненте институционалног оквира, а то су: формална правила, неформална правила и механизми спровођења (North 1990, 36–61). Формална правила представљају писана правила једног друштва. Прецизније, сви кодификовани прописи – закони којима се регулише политички, економски и правни живот једног друштва, јесу формалне институције. Они могу бити креирани како од стране влада, тако и од стране одређених фирми. Са друге стране, неформална правила представљају неписана правила и обрасце понашања у једном друштву, као што су: култура, традиција, морал и норме понашања, итд. Неформалне институције се у великој мери разликују од једног друштва до другог и представљају основу за дефинисање њихових формалних правила. Трећа компонента институционалног оквира се односи на механизме спровођења, па уколико се ти механизми не спроводе на начин који је дефинисан формалним (а често и неформалним) институцијама, онда се институције сматрају неефикасним. Примера ради, одређена држава се може борити у сузбијању монопола одређеним антимонополским мерама и законима, али уколико се ти закони не спроводе, онда понашање фирми у пракси није тим законима ограничено, па се оне и даље понашају као да ти закони не постоје. Специфичност ове, треће компоненте институционалног оквира се огледа у њеном интензитету. Наиме, за разлику од формалних и неформалних правила, која су јасно дефинисана, интензитет механизма спровођења тих правила може, у већој или мањој мери, варирати, па се тако могу уочити оне земље у којима се снажно, маргинално, или уопште не спроводе закони. Дакле, имајући у виду наведено, уколико су политичке, економске и правне институције квалитетније, стопе привредног

раста у тим земљама ће бити веће, а нијансе у разликама њиховог економског учинка се у великој мери могу објаснити управо степеном доследности и интензитета у спровођењу правила и прописа (закона) у тим земљама.

С обзиром да СДИ заузимају значајно место у политикама влада у већини земаља данас, од посебног значаја је да се анализирају институционалне детерминанте које утичу на њихов већи прилив. Једно такво истраживање (Kaditi 2013) је посебну пажњу посветило анализи квалитета институција, тачније да ли и на који начин здраве институције и степен регулације који из њих проистиче одвраћају, или привлаче СДИ. Анализом је обухваћен широк спектар институционалних и регулаторних варијабли и утврђено је да квалитет институционалног окружења значајно утиче на прилив страног капитала, због чега је препорука владама да се, поред креирања стабилних политичких и економских услова, фокусирају првенствено на стварање ефикасног правног система.

У том правцу, Глоберман и Шапиро (Globberman and Shapiro 2002) наводе да је економска ефикасност одређене земље током времена у великој мери детерминисана њеним политичким, институционалним и правним окружењем. Политике и институције, као и правни оквир дате земље они називају инфраструктуром управљања једне земље. Емпиријским путем се показали да је институционални амбијент, односно инфраструктура управљања, како га они називају, важна детерминанта како прилива, тако и одлива СДИ. Дакле, не само да привлачи капитал, институционални амбијент може да подстиче и домаће компаније да инвестирају у иностранству. Закључују да улагања у инфраструктуру управљања подлежу опадајућим приносима, па су користи, у смислу прилива, најизраженије за мање привреде и економије у развоју.

Институције као детерминанта прилива страних директних инвестиција у Србији

Долазак нових компанија, путем СДИ, доноси са собом и нове, у значајној мери, још увек неиспробане облике организовања, који представљају, како каже Маџар (2016, 21), ембрионе нових институционалних решења. У том погледу се посебно истичу нови елементи пословне културе, нови обрасци понашања, устаљени у тој мери да делују као обавезујући, формални прописи. Долазак страних компанија подразумева и нове форме међусобног повезивања, што представља драгоцен материјал за креирање

нових институционалних аранжмана. Стране компаније повећавају и масу знања и фонд корисних идеја у правцу даљег развијања институција, као битне претпоставке успешног развоја. Преглед литературе економских ефеката СДИ јасно указује (и поред неких резерви које смо поменули) њихов позитивни утицај на економски раст, било услед већег прилива капитала, било као последица трансфера технологије и знања. Поред економских ефеката, СДИ могу подстицајно утицати и на политички амбијент земље у коју одлазе. Тачније, могу мотивисати носиоце политичке власти да раде на подизању квалитета политичких, а следствено томе – и правних, институција, како би се обезбедили услови за развој политичке конкуренције, из које ће произаћи и економска.

У том погледу, овај део рада има за циљ да укаже на институционални амбијент Републике Србије, као политички и правни фактор за већи прилив СДИ. Тачније, полазимо од претходно утврђених теоријских и емпиријских закључака, према којима је демократски политички поредак институционални предуслов за већи прилив СДИ, а самим тим, и већи економски раст и развој. У том правцу, погледаћемо шта кажу водеће међународне институције и организације које се баве питањем квалитета политичких институција и степеном демократије у одређеним земљама, а потом ћемо се фокусирати на правни оквир који регулише прилив иностраног капитала у нашу земљу.

Табела 1. Квалитет политичких институција у Републици Србији – различити институционални индикатори

1. Квалитет политичких институција	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
	3.64	3.64	3.64	4.32	4.25	4.18	4.04	4.00	3.96	3.89
2. Статус демократије	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020	2022	
	7.40	7.75	8.00	8.05	7.95	7.85	7.70	6.95	6.25	
3. Садржај демократије	2017		2018		2019		2020		2021	
	91/174		103/178		113/179		119/179		111/179	
4. Степен корупције	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
	39	42	41	40	42	41	39	39	39	38
5. Квалитет демократије – заштита својинских права	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
	#N/A	40	40	40	40	40	40	45	50	50.3

Извор: Nations in Transit – Freedom House; BТИ Transformation Index; V-Dem (Varieties of Democracy) Liberal Democracy Index; Corruption Perception Index – Transparency International; Democracy Index – Democracy Barometer¹

1 Вредности наведених индикатора су представљене на следећи начин: 1. *Квалитет политичких институција* (Democracy Score из извештаја Freedom House-а „Nations in Transit“) оцењује стање демократије – даје нумеричке оцене у седам категорија које у великој мери представљају институционалну основу либералне демократије. Оцене су засноване на скали од 1 до 7, при чему 1 представља најнижи, а 7 највиши ниво демократије. 2. *Статус демократије* (Political Transformation and Economic Transformation, BТИ Transformation Index) показује да ли је нека земља класификована као демократија или аутократија. Овај индикатор показује колико су се земље средњег и ниског дохотка промениле у односу на своје раније стање и тиме приближиле развијеним земљама у погледу политичке и економске организације, владавине права и јавне управе. Скала се креће у распону од 1 до 10, где је већом вредношћу приказано значајније приближавање демократски консолидованим земљама, које карактерише представничка демократија, тржишна привреда са државним утицајем кроз регулатони оквир и антимонополску политику, као и систем социјалне заштите, те ефикасна државна администрација способна да пружа јавне услуге. Извештај се објављује сваке друге године. 3. Садржај демократије, како смо га дефинисали, (V-Dem Liberal Democracy Index) јесте индекс креиран од стране V-Dem Institute-а, са акцентом на либералном принципу демократије који оличава суштинску вредност заштите индивидуалних и мањинских права од потенцијалне „тираније већине“ и државне репресије. Овај принцип се постиже

У табели 1. смо приказали неке најзначајније институционалне индикаторе релевантних међународних истраживачких и научних организација и института којима се мери квалитет политичког

уставом заштићеним грађанским слободама, снажном владавином права и ефективном контролом извршне власти. У табели је наведено место које заузима Република Србија у односу на укупан број земаља обухваћених извештајем. 4. Степен корупције (Corruption Perception Index CPI, Transparency International) јесте заправо индекс који показује ниво перцепције корупције. Овим индексом се рангира 180 земаља и територија широм света према њиховом уоченом нивоу корупције у јавном сектору. Земље се бодују на скали од 0 (веома корумпиране) до 100 (веома чисте). 5. *Квалитет демократије – заштита својинских права*, представља само један сегмент далеко комплекснијег Democracy Index-а (Democracy Barometer) који мери степен до ког закони неке земље штите права приватне својине и степен до кога влада даје земље спроводи те законе. Што је извеснија правна заштита имовине, то је резултат земље већи; слично томе, што су веће шансе за владину експропријацију имовине, то је нижи резултат даје земље. Вредности индекса су: 100 = Влада гарантује приватно власништво. Судски систем ефикасно и брзо спроводи уговоре. Правосудни систем кажњава оне који незаконито одузимају приватну имовину. Нема корупције или експропријације; 90 = Приватна својина је гарантована од стране владе. Судски систем ефикасно спроводи уговоре. Правосудни систем кажњава оне који незаконито одузимају приватну имовину. Корупција скоро да не постоји, а експропријација је мало вероватна; 80 = Приватна својина је гарантована од стране владе. Судски систем ефикасно спроводи уговоре, али са одређеним кашњењима. Корупција је минимална, а експропријација је мало вероватна; 70 = Приватна својина је гарантована од стране владе. Судски систем је подложен кашњењима и слаб је у спровођењу уговора. Корупција је могућа, али ретка, а експропријација је мало вероватна; 60 = Спровођење имовинских права је слабо и подложно одлагању. Корупција је могућа, али ретка, а на правосуђе могу утицати и друге гране власти. Експропријација је мало вероватна; 50 = Судски систем је неефикасан и подложен кашњењима. Корупција може бити присутна, а на правосуђе могу утицати и друге гране власти. Експропријација је могућа, али ретка; 40 = Судски систем је веома неефикасан, а кашњења су толико дуга да спречавају коришћење судског система. Корупција је присутна, а правосуђе је под утицајем других грана власти. Експропријација је могућа; 30 = Власништво над имовином је слабо заштићено. Судски систем је веома неефикасан. Корупција је широка, а правосуђе је под јаким утицајем других грана власти. Експропријација је могућа; 20 = Приватна својина је слабо заштићена. Судски систем је толико неефикасан и корумпиран да је стандард вансудско поравнање и арбитража. Права својине је тешко спровести. Корупција у правосуђу је широка. Експропријација је уобичајена; 10 = Приватна својина је ретко заштићена, а скоро сва имовина припада држави. Земља је у таквом хаосу (на пример, због рата који је у току) да је заштиту имовине готово немогуће спровести. Правосуђе је толико корумпирано да имовина није ефикасно заштићена. Експропријација је уобичајена; 0 = Приватна својина је забрањена, а сва имовина припада држави. Људи немају право да туже друге и немају приступ судовима. Корупција је ендемска.

окурења у Републици Србији, а који има импликације и на квалитет институционалног амбијента и његове економске потенцијале. Суштински посматрано, наведени индикатори показују до ког нивоа се стигло са консолидацијом демократије у нашој земљи. Тачније, да ли се и у којој мери може говорити о стабилном политичком систему, као предуслову за ефикасну владавину права, заштиту приватне својине, ефикасну државну администрацију и, као резултат тога, низак степен корупције, као кључним институционалним детерминантама за привлачење СДИ. Вредности којима смо представили квалитет политичких институција и степен демократије у нашој земљи (прве три у табели) указују да смо још увек прилично удаљени од развијених земаља и консолидованих демократија. Оно што посебно забрињава јесте негативан тренд ових вредности, који показује постепен, али континуелан пад квалитета политичких институција и нивоа демократије код нас. Од система који је представљао полуконсолидовану демократију, прешли смо у хибридни режим (Transitional or Hybrid Regime, Freedom House). Из групе полуконсолидованих демократија прешли смо у групу дефектних демократија (ВТИ Transformation Index). Када је у питању садржај демократије, који оличава суштинску вредност заштите индивидуалних и мањинских права од потенцијалне „тираније већине” и државне репресије, место наше земље на ранг листи је све ниже (V-Dem Liberal Democracy Index). На ове лоше резултате се надовезују и следећа два. Степен корупције, према коме се може видети да је наша земља и даље међу земљама са изразито високим нивоом корупције (Corruption Perception Index CPI, Transparency International). Штавише, оцена за 2021. годину је најлошија у последњих 10 година. Трећу годину за редом, Србија се налази у „лошијој половини света”, а тренутно место на табели је најлошије још од 2005. Године (Transparentnost Србија 2022). То се веома добро може видети на конкретном примеру заштите својинских права (Democracy Barometer). Тачније, вредности овог индикатора (у распону од 40 до 50) указују да је наш судски систем веома неефикасан, са недозвољено дугим кашњењима који утичу на појачано присуство корупције, а и отварају простор за уплив утицаја других грана власти.

На основу наведених резултата у претходној табели, поставља се питање: уколико се наш политички систем не може оценити у значајној мери демократским, тј. има јасне институционалне дефекте, на који начин се ови институционални недостаци превазилазе, ако се већ на њиховом отклањању озбиљније не ради (с обзиром на све

лошије резултате у погледу анализираних индикатора)? Тачније, којим то механизмима се ови дефекти превазилазе по питању подстицања већег прилива СДИ код нас? У одговору на ово питање свакако морамо поћи од нормативне (законске) основе којом је ова област регулисана.

Почетак новог миленијума је у Србији био обележен не само раскидом са претходним политичким режимом, већ и заокретом у економској политици. Акцент је стављен на процесе приватизације и либерализације, са основним циљем, а то је привлачење страних инвеститора. Са једне стране, инсистирало се на убрзању транзиционих реформи, а са друге стране, отворило се питање пословне и инвестиционе климе. У настојању да се привуку страни инвеститори, као и да се на подједнак начин третирају и домаћи инвеститори (Тмушић 2014), приступило се и ревизији нормативног оквира којим су ови процеси регулисани. Донет је низ нормативних аката (законских и других прописа), почев са Законом о страним улагањима из 2002. године, али је тек Уставом из 2006. године дефинисана могућност (права и обавезе) страним инвеститорима да улажу у Србију. У наредних пар година донети су Закон о спољнотрговинском пословању и Закон о девизном пословању, са циљем даље либерализације међународног пословања и подстицања прилива СДИ. Занимљива чињеница јесте да све до доношења Устава из 2006. године, није постојала посебно дефинисана политика којом се питање привлачења СДИ регулисало, већ се све сводило на личне контакте представника власти (Novaković i Rapačić 2016, 169–170). Овакав вид склапања пословних аранжмана, институционално неутемељен, је у великој мери утицао на умањење економских ефеката СДИ у односу на оне које би имали да су постојали јасно и прецизно дефинисани услови пословања страних инвеститора код нас.

Крајем 2015. године ступа на снагу Закон о улагањима (ZOU 2015/2018), чиме престаје да важи Закон о страним улагањима из 2002. године (ZOSU 2022/2003– Ustavna povelja 2014, i dr. zakon). Новим законом се наставља са политиком либерализације и привлачењем СДИ, са циљем повећања запослености и даљег подстицања економског раста и развоја. Поред регулисања општег правног оквира, овим законом су образовани и основни субјекти подршке улагањима у погледу ефикасног пружања услуга улагачима, а то су Савет за економски развој и Развојна агенција Србије и дефинисан њихов рад (обављање развојних, стручних и оперативних послова подстицања и реализације директних улагања, промоције и

повећања извоза, развоја и унапређења конкурентности привредних субјеката, са циљем повећања угледа и развоја Републике Србије у области привреде и регионалног развоја). Тиме је дефинисана нормативна и институционална инфраструктура за привлачење СДИ у Србији.

Иако је једна од основних интенција Закона о улагањима била да изједначи стране са домаћим инвеститорима, ипак се може уочити одређено фаворизовање страних инвеститора. Ово, са једне стране, може бити разумљиво уколико се има у виду да СДИ представљају виталну компоненту извоза. У том правцу се може разумети и политика државних подстицаја – субвенција, које су намењене финасирању инвестиционих пројеката у производном сектору и сектору услуга које представљају основу међународне трговине, као вид подстицања извоза. Тако треба истаћи да се међу инструментима привлачења СДИ у привредном систему могу наћи и бесцарински увоз сировина и полупроизвода, као и бесцарински увоз машина и опреме. На тај начин, страни инвеститори у Србији уживају погодности слободног увоза сировина и полупроизвода за извозно оријентисану производњу, уколико су њихови готови производи 100% намењени извозу. Поред ове погодности, страни инвеститори су изузети од плаћања царине на увезену опрему и на машине које представљају удео страног инвеститора у капиталу предузећа у Србији (Gnjatović 2016, 136–137).

Међутим, иако је законом дефинисан нормативни оквир, то нужно не подразумева и да је ефикасан. Ефикасност, наиме, подразумева и примену тог законског решења. Дакле, по питању већег прилива страних инвестиција, анализирају се не само могућности које су законом предвиђене за инвестирање, већ се посматрају и економски ефекти СДИ, односно њихов утицај на економски раст и развој. С обзиром на већи опсег економских ефеката СДИ, посредан утицај имају и други закони, попут закона о раду, пореских закона, закона који се баве заштитом својинских права, и сл. (Novaković i Rapaić 2016, 177–179). Отуда, када се говори о нормативним оквирима за привлачење СДИ, не сме се изгубити из вида утицај и ових прописа, а следствено томе, и других, тзв. „кровних” политичких и правних институција. Тиме желимо да скренемо пажњу на значај квалитета политичких, правних и економских институција, чијом анализом смо започели овај део рада. У том циљу, желимо да истакнемо значај хармонизације правних прописа који, непосредно и посредно, регулишу ову област, али не у смислу усклађивања наших прописа са прописима ЕУ (иако је и то

нужно), већ првенствено са циљем уважавања наших објективних политичких и економских потенцијала. То је примарни услов који обезбеђује адекватну примену, а самим тим, повећава и ефикасност нормативног, а следствено томе, и институционалног оквира којим се поменута област регулише.

Кретање страних директних инвестиција у Србији – ефекти подстицајних мера

Промене које су се одиграле крајем 2000. године, а које су имале као један од циљева и отварање српске економије ка свету, створиле су предуслове за прилив СДИ. Ипак, њихов ниво није био уједначен, већ се могу уочити изразите осцилације. Ради јасноће, у овом делу рада ће се период од 2000. године до данас, поделити у две фазе: прва – до 2011. године и друга – од 2011. године до данас.

Табела 2. Нето прилив СДИ у Републици Србији 2001-2011

Година	СДИ нето (у милионима ЕУР)	Учешће СДИ у БДП (у %)
2001	184,1	1,3
2002	499,6	2,8
2003	1.194,5	6,0
2004	773,8	3,7
2005	1.250,4	5,6
2006	3.322,6	12,8
2007	2.528,2	8,0
2008	2.485,7	7,0
2009	2.067,8	6,4
2010	1.133,4	3,6
2011	3.319,6	9,4

Извор: Ministarstvo finansija 2022, 12–13.

У периоду од 2000. до 2011. године (Табела 2.) се може приметити веома висок ниво страних улагања. Током 2008. године долази до значајнијег смањења СДИ, једним делом као последица светске економске кризе, а другим делом као резултат политичке нестабилности у земљи. Слабе коалиционе владе и чести политички циклуси имали су за резултат нестабилност и несређеност политичких и економских институција (Тмушић 2016), због чега су се страни инвеститори одлучивали само за улагања у оне секторе у којима ће имати загарантовани профит. Нормативни оквири њиховог деловања су дефинисани Законом о улагањима,

како смо видели, док су, путем процеса приватизације (који се у значајној мери може окривити за лоше економске исходе српске економије) у доминантној мери куповали тржиште, иако је Законом о приватизацији (2001) након приватизације предузећа дефинисано питање његове делатности (Тмушић 2019).

У периоду од 2001. до 2006. године се може уочити повећање прилива СДИ, уз изузетак 2004. године када долази до опадања нивоа СДИ за 35%. Поређења ради, вредност прилива СДИ у 2006. години је 18 пута већа него у 2001, у износу од 3,3 милијарде евра, што је уједно био и највећи забележени годишњи прилив страних инвестиција у Србију. Овај резултат је, у највећој мери, последица продаје оператера мобилне телефоније Мобтел (Моби 63) норвешком Теленору у вредности од 1,6 милијарди евра. До краја 2006. године забележен је прилив СДИ у вредности од 7,2 милијарде евра, што представља значајан приход за малу транзициону привреду каква је српска. Током тог периода (2006) ступа на снагу Закон о девизном пословању, а годину дана касније и Закон о спољнотрговинском пословању, како би се даље радило на либерализацији српске економије и додатно подстицао прилив СДИ. Највећи део поменутог износа од 7,2 милијарде евра је последица приватизације цемента, индустрија дувана, пивара, неких групација прехранбене индустрије и прераде метала, док је нешто мањи део резултат аквизиције банака, а удео нових гринфилд инвестиција је био занемарљиво мали и односио се углавном на трговину и некретнине (Novaković i Rapačić 2016, 172). Стране директне инвестиције су, у том периоду, чиниле 13,6% БДП-а, а евидентно је да је добар део тих инвестиција резултат продаје компаније „Моби 63” (Капор 2016, 241–242).

Табела 3. Двадесет највећих страних директних инвеститора у Србији (2000-2020)

Ранг	Компанија	Година	Облик улагања	Сектор	Земља порекла	Вредност улагања (у мил. ЕУР)
1	Telenor	2006	Приватизација	Телекомуникације	Норвешка	1898
2	Intesa Sanpaolo	2005	Приватизација	Финансије	Италија	1355
3	Delhaize	2011	Гринфилд	Трговина	Белгија	1028
4	Kohlberg Kravis Roberts (KKR)	2013	Приватизација	Телекомуникације	САД	1000

5	Fiat Group Automobiles	2008	Приватизација	Аутомобилска индустрија	Италија	940
6	Telekom Austria Group / VIP Mobile	2006	Гринфилд	Телекомуникације	Аустрија	827
7	Ling Long	2019	Гринфилд	Индустрија гуме и пластике	Кина	800
8	Philip Morris	2003	Приватизација	Дуванска индустрија	САД	733
9	Hemofarm Stada	2006	Приватизација	Фармацеутска индустрија	Немачка	650
10	Agrokor	2003	Приватизација	Храна и пољопривреда	Хрватска	614
11	Gaspromnjeft	2012	Приватизација	Индустрија нафте и гаса	Русија	547
12	Raiffeisen Zentralbank Österreich	2001	Приватизација	Финансије	Аустрија	500
13	Eurobank EFG	2003	Приватизација	Финансије	Грчка	500
14	Salford Capital Partners	2003	Приватизација	Храна и пољопривреда	Велика Британија	500
15	Vinci Airports	2018	Остало	Ваздухопловна индустрија	Француска	500
16	Molson Coors (Apatinska privara)	2003	Приватизација	Храна и пољопривреда	САД	487
17	Anheuser-Bush InBev NV	2003	Браунфилд	Храна и пољопривреда	Белгија	430
18	Toyo	2019	Гринфилд	Аутомобилска индустрија	Јапан	390
19	National Bank of Greece	2006	Приватизација	Финансије	Грчка	385
20	Zijin	2019	Аквизиција	Рударска индустрија	Кина	350

Извор: NALED Baza stranih investicija

Током 2007. године у Србију пристиже 1,8 милијарди иностраног капитала, што представља смањење од 45% у односу на претходну годину. Светска економска криза се, током 2008. године, није у значајнијој мери осетила у Србији, па се њени ефекти нису одразили на прилив СДИ. У поређењу са земљама којима је окружена, Република Србија се показала, и у периоду светске економске кризе, као веома занимљива дестинација страним инвеститорима (Табела 4.).

Табела 4. Стране директне инвестиције у Србији и суседним земљама у периоду кризе 2009-2011

Земља	У милионима ЕУР				По становнику (per capita)
	2009	2010	2011	Укупно	
Албанија	706	831	650	2.187	679,2
БиХ	177	174	250	601	156,4
Бугарска	2.413	1.779	1.064	5.256	709,6
Хрватска	2.096	281	1.200	3.577	806,5
Македонија	145	159	210	514	249,5
Црна Гора	1.099	574	300	1.973	3182,3
Румунија	3.490	2.219	1.917	7.626	400,5
<i>Србија</i>	<i>1.305</i>	<i>830,5</i>	<i>1.827</i>	<i>3.132</i>	<i>430,8</i>

Извор: Business Info Group 2012, 10.

Међу најзначајнијима у том периоду издвајамо долазак италијанске компаније ФИАТ (оснивање компаније ФЦА Србија д.о.о., са седиштем у Крагујевцу), чија вредност инвестиције је износила 940 милиона евра. Ова инвестиција представља заједнички подухват Владе Републике Србије и компаније ФИАТ, при чему ФИАТ поседује 67%, а Република Србија преосталих 33% власништва. Током 2009. године долази до успоравања прилива инвестиција, док је 2010. године њихова вредност износила 860 милиона евра. Поред тога, продаја трговинског ланца Делта Макси белгијском Делезу, у вредности од преко 933 милиона евра, је утицала на повећање прилива страних инвестиција. Долазак нове владе током 2012. године резултира и повећањем прилива страних инвестиција, па се тако бележи прилив нових 752,8 милиона евра. У периоду од 2001. до 2013. године, укупан остварени прилив СДИ је износио 15,8 милијарди евра. (Novaković i Rapaić 2016, 173).

Табела 5. Нето прилив СДИ у Републици Србији 2012-2021

Година	СДИ нето (у милионима ЕУР)	Учешће СДИ у БДП (у %)
2012	752,8	2,2
2013	1.298,1	3,6
2014	1.236,3	3,5
2015	1.803,8	5,0
2016	1.899,2	5,2
2017	2.418,1	6,2
2018	3.156,5	7,4
2019	3.551,1	7,7
2020	2.902,3	6,2
2021	3.625,4	6,8

Извор: Министарство финансија 2022, 13–14.

У периоду од 2018. до 2021. године од укупно 14,2 милијарде евра СДИ, 8,1 милијарде евра је усмерено у разменљиве секторе, од чега 4,3 милијарде евра у прерађивачку индустрију. У оквиру сектора прерађивачке индустрије – металска, ауто, прехранбена, гуме – бележе највећи прилив СДИ, а самим тим и раст запослености, производње и извоза. Србија је привукла око 60% укупних СДИ у регион Западног Балкана. Током 2021. године забележен је рекордан прилив СДИ у износу од 3,9 милијарди евра, док је у прва два месеца 2022. године износио 441 милион евра (нето 384 милиона евра). И даље највећи прилив СДИ потиче из земаља ЕУ (око 57%), али уз приметан пораст учешћа азијских земаља, пре свега НР Кине/Хонг-Конга (око 15%), као и из САД-а и европских земаља ван ЕУ, попут Русије, Турске и Швајцарске (NBS 2022, 7).

У погледу предности и подстицајних мера за привлачење страних инвестиција, често је истицано да је Србија земља јефтине радне снаге (Табела 6.), у односу на земље у ближем и мало даљем окружењу. Поред тога, подстицајна пореска стопа на добит предузећа јесте једна од мера којима мале привреде и привреде у развоју, као што је наша, често прибегавају.

Табела 6. Просечна зарада и порез на добит предузећа – као економски подстицаји прилива СДИ у Србији у поређењу са другим земљама

Просечна месечна зарада (у ЕУР)		Порез на добит предузећа	
Србија	772	Србија	15%
Румунија	1.134	Румунија	16%
Словачка	1.211	Хрватска	18%
Мађарска	1.224	Словенија	19%
Пољска	1.240	Пољска	19%
Чешка	1.476	Чешка	19%

Извор: Development Agency of Serbia (РАС), 11.

Ипак, као најважније се поставља питање средстава која се додељују од стране државе – субвенција, како би се привукли страни инвеститори. Уједно, ово питање, поред тога што је директно повезано са институционалним амбијентом у земљи, представља и место највећих дилема и спорења око политике привлачења страних инвестиција код нас. Иако не постоје званични подаци о укупним субвенцијама које је Република Србија исплатила страним директним инвеститорима, односно нису јавно доступни, одређена истраживања невладиног сектора (Nova економија 2022) указују на вредност од скоро милијарду евра за период 2006-2021.

Влада Републике Србије је крајем 2020. године дефинисала *Програм подршке за привлачење страних инвестиција у циљаним секторима* (RAS 2020), међу којима се посебно издвајају сектор аутомобилске индустрије, сектор машина и опреме за друге намене, сектор производње кућних апарата, као и сектор електричних и електронских система и пратећих елемената производње у наведеним секторима. Основна интенција наведеног програма јесте покушај да се искористе последице COVID-19 пандемије, услед којих би транснационале компаније које послују у Републици Србији тежиле да успоставе сарадњу са добављачима из Републике Србије или региона, уколико не постоје домаће компаније које могу одговорити на њихове захтеве. Тиме би транснационалне компаније смањиле трошкове и осигурале стабилност ланца снабдевања, чиме се јасно отвара шанса домаћим предузећима да унапреде пословне перформансе и постану део ланца вредности ових компанија. Поред одржања постојећег тренда привлачења страних инвеститора, као

циљеви се наводе и унапређење капацитета добављача из Републике Србије који би могли да се укључе у групу стратешких добављача страних директних инвеститора, затим идентификација могућности за остваривање сарадње између домаћи и страних компанија, итд.

Једна од често присутних критика страних инвестиција у Србији јесте управо њихов утицај на домаћа предузећа, која се веома тешко (или никако) не могу изборити у конкуренцији са страним компанијама и њиховом позицијом на тржишту. Тим критикама се придодају и државни подстицаји, односно субвенције, као један од главних инструмената привлачења СДИ. У питању су бесповратна буџетска средства страним компанијама за започињање обављања нове пословне делатности, проширења постојећих капацитета, или проширења производње на нове производе и производне процесе, и др., а све у циљу обезбеђења нових радних места (Uredba o uslovima i načinu privlačenja direktnih investicija 2016). Све до Закона о улагањима, државни подстицаји су били намењени искључиво страним компанијама, док је овим законом третман домаћих и страних улагача изједначен. Величина државних подстицаја за инвеститора и конкретни услови за њихово коришћење су условљени степеном развијености конкретне јединице локалне самоуправе на чијој територији се инвестиција реализује (Табела 8).

Табела 7. Критеријуми за доделу државних средстава и висина државне помоћи која се може добити

Степен развијености јединице локалне самоуправе	Минималан број новозапослених	Минимално улагање	Процент оправданих трошкова двогодишњих бруто зарада	Максимални износ по новоотвореном радном месту
I	50	500.000 €	20%	3.000 €
II	40	400.000 €	25%	4.000 €
III	30	300.000 €	30%	5.000 €
IV	20	200.000 €	35%	6.000 €
V (девастирано подручје)	10	100.000 €	40%	7.000 €

Извор: Uredba o uslovima i načinu privlačenja direktnih investicija 2016, čl. 9. i 13.

Уредбом (чл. 8) су дефинисани и услови за државне подстицаје и у случајевима када улагања прелазе 50 (максимални дозвољени износ не може бити већи од 25% оправданих трошкова улагања) и 100 милиона евра (максимално дозвољени износ не може бити већи од 17% оправданих трошкова улагања). Ипак, остаје отворено питање оних инвестиција које имају карактер улагања од посебног значаја за Републику Србију. У том случају, носиоци економске политике користе своја дискрециона права у одлучивању о додели државних подстицаја, а то би биле инвестиције у основна средства вредности веће од 20 милиона евра, или којима се отвара више од 500 нових радних места, као и директне инвестиције које се реализују у оним локалним самоуправама које спадају у најнижи критеријум развијености. У тим случајевима, потенцијални инвеститор не пролази процедуру пријављивања на јавни позив, већ одлуку о додели државних средстава доноси непосредно Влада Републике Србије. Дакле, одлука о томе где ће инвестирати се оставља потенцијалном инвеститору, док одлука о великим стратешким страним инвестицијама у значајној мери зависи од дискреционих одлука власти (Gnjatović 2016, 137), што може отворити простор и за појаву политичке корупције. Поменимо само на овом месту случај ФИАТ-а, чији уговор је обавијен велом нетранспарентности, где су само одређени његови делови објављени, док су одређени делови изостављени, а неке битне одредбе и избрисане. У том конкретном случају, Република Србија је 2008. године уложила 1/3 а ФЦА 2/3 од 30,8 милијарде динара основног капитала уписаног у регистар АПР-а. Није регистрован ни објављен оснивачки акт, док је у финансијским извештајима за 2015. годину укупна вредност тог заједничког друштва износила 111 милијарди динара, а дуг 84 милијарде динара. Вредност продаје у тој години је била 140 милијарди динара, док је вредност набављеног материјала износила 113 милијарди динара и скоро у целини је обоје набављено, односно продато преко страног улагача, док трансферне цене нису провераване. Нето ефекат размене са иностранством је био скроман. Сви запослени су коштали свега 3 милијарде, док је профит био 2 милијарде, а дате субвенције су износиле 2,3 милијарде динара. Фискални ефекат је био занемарљив, пошто практично није било прихода од царина и од ПДВ-а (Ковачевић 2016, 183).

Пример ФИАТ-а, који смо навели, је један од најчешће помињаних када су у питању критике политике субвенционисања страних инвеститора. Да је у питању политика, а не економија, потврђују и други, подједнако лоши примери из праксе, као што су

ЈУРА, ЛЕОНИ, ПКЦ, Лир, итд., а помиње се и тзв. „пробијање леда” од стране ФИАТ-а, за који су субвенције по радном месту износиле и 10.000 евра, па се говори и о далеко већим износима (60.000 евра и више) којима инвеститори постављају захтеве пред државу чије испуњење све више губи на економској логици. Као што је показано на примеру ФИАТ-а, а и према оценама Фискалног савета, ефекти субвенционисаних инвестиција су занемарљиви. И поред ограничења државних давања од 50% вредности инвестиција за велика правна лица, инвеститору се рачуна и трошак исплате зарада у периоду од две године, па се тако прихватају и субвенционишу инвеститори где улагање из сопствених средстава износи и само 25% од укупних трошкова (у које улазе и трошкови зарада). Тиме инвеститору треба реално само четвртина средстава потребних за улагање, а у пракси то може бити и мање. Осим довођења домаћих предузећа у крајње неповољни положај, критикује се и занемарљив утицај већине инвестиција на подизање домаће индустрије, а најгоре јесте да се погони могу у неколико месеци преселити у неку другу државу, која ће бити издашнија и која ће понудити неке нове субвенције (Nova ekonomija 2016).

Политичке контроверзе и однос државе према домаћим и према страним инвеститорима, где се предност даје страним инвеститорима, потврђује и једно истраживање (Danas 2021) према чијим резултатима у периоду од 2006. до 2016. године, касније иновирано подацима до 2019. године, је држава помогла 296 пројеката, од чега 202 страних инвеститора, а 94 домаћих, што значи да је домаћих мало мање од једне трећине. Разлика у додељеном износу субвенција је далеко већа, па је од око 655 милиона евра државних субвенција, страним инвеститорима дато 611 милиона, а домаћим свега 44 милиона. Један од разлога за овакво стање се, како се наводи, може наћи у чињеници да је око 70% раскинутих уговора управо са домаћим инвеститорима (нису испуњене обавезе у прописаном року, отпуштање радника и сл.), а посебно значајна чињеница јесте и то што домаћи инвеститори немају толики капитал за улагање, као што имају страни инвеститори, или не желе, или не смеју да га уложе. Такође се наводи и да се тзв. „двоструки однос државе” према домаћим инвеститорима огледа и у томе да домаћи инвеститори морају строго поштовати све прописе и процедуре, док код страних, а поготово великих инвестиција, носиоци политичке власти могу мало „прогледати и кроз прсте”. Последица таквог односа јесте улагање домаћих инвеститора у непродуктивне инвестиције, земљиште, некретнине, или просто њихов одлазак у иностранство.

Тиме се, у значајној мери, може објаснити и несигурност и страх домаћих инвеститора у погледу доношења одлуке где, када и колико инвестирати.

На проблем селективности субвенција указије и Маџар (2016, 24–26), наводећи да само мали број тржишних актера успева да их се домогне. Томе у великој мери доприноси системска неуређеност и нетранспарентност субвенција, што само потврђује да нису институционално формализоване. Одсуство јавне и јасне системске регулативе, затим непостојање одредби чија би се примена, односно непримена, недвосмислено и сместа могла утврдити, има за последицу да се добар део процедуре око додељивања субвенција уређује индивидуално и специфично, неизбежно на *ad hoc* основи, због чега се могу очекивати и неповољне последице таквог деловања. Маџар наводи неколико разлога за ову тврдњу. Прво, нема никакве гаранције да ће преговори кроз које се субвенције утврђују бити ефикасно вођени (потенцијално мимоилажење интереса „капиталиста” који располажу приватним новцем и носилаца политичке власти који располажу новцем пореских обвезника). Затим, неуједначени услови под којима се субвенције дефинитивно уговарају (овај став произилази из могућности дискреционих одлука носилаца политичке власти и преговарања на личној основи). Све ово даље неминовно води (пре)великој подложности оваквих процедура утврђивања субвенција разним облицима корупције (пошто величина субвенција и остали услови нису формализовани јасним и општеобавезујућим правилима, те када у великој мери зависе од појединаца који о субвенцијама преговарају, корупција је готово неизбежна). Пошто корупцију стварају прилике и институционалне могућности, она неминовно подрива цео институционални поредак, па се јасно могу уочити потенцијалне штете које произилазе из оваквог доношења одлука о додељивању субвенција.

Може се рећи да, иако је целокупна политика привлачења СДИ у Србију креирана са циљем отварања нових радних места, одређени налази (Рапаић 2017, 390–391) показују да СДИ нису имале неки значајнији утицај на раст запослености, па се закључује да се политика привлачења СДИ своди на пуку финансијску и фискалну подршку страним инвеститорима. Страни инвеститори су добијали земљиште бесплатно, држава је улагала у инфраструктуру, док је инвеститор био ослобођен пореза и доприноса за запослене. Са друге стране, подаци о укупним државним улагањима у пројекте субвенционисања страних инвеститора и даље нису јавно доступни, чиме је отворен простор за спекулације колико је Србија заиста дала

страним инвеститорима. Поред тога, услед непостојања прописа о обавезном извештавању предузећа о висини текућих инвестиција, податке о приливу СДИ треба узети као индикативне, а не као званичне.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Досадашња искуства у погледу страних инвеститора, како у нашој земљи, тако и у другим земљама, јасно показују да страни инвеститори подједнаку пажњу приликом одлучивања усмеравају како на економске, тако и на политичке чиниоце, па се тако може уочити већи прилив страних инвестиција у оним земљама у којима је квалитет политичких (и економских) институција већи. Прегледом резултата релевантних међународних институција и организација смо показали да је Република Србија још увек далеко (и све више се удаљава) у односу на развијене земље, у погледу степена квалитета политичких институција и нивоа консолидованости демократије. Самим тим, степен политичких и економских слобода је значајно нижи него у развијеним земљама. Овај проблем није само карактеристичан за нашу земљу, већ је одлика и целог региона (Estrin i Uvalic 2014). Стварање стабилних, квалитетних и ефикасних политичких и правних институција мора бити први корак у том правцу, посебно ако се инсистира на привлачењу оних инвеститора који дугорочно планирају да остану на нашем тржишту, а извозно су оријентисани. У том погледу, мора се радити на унапређењу владиних политика које имају институционални карактер, како би се обезбедио већи прилив СДИ, али то подразумева хватање у коштац да дубоко укорененим институционалним реформама.

Политика привлачења СДИ у Србији је, може се закључити, вођена на нетранспарентан начин, чиме је отворена могућност за бројне коруптивне радње, са једне стране, и дискриминацију домаћих инвеститора, са друге. Показује се, заправо, да су и субвенције страним инвеститорима лоша замена за оно што ја најпречи посао наше државе, а то је развијање институционалног поретка у коме ће фирме нормално да раде и коме ће се улагати без неких посебних финансијских стимулација и подстицаја. Након шеснаест година нетранспарентног субвенционисања страних директних инвеститора у Србији тешко је замислити да се стане са овом политиком. Ипак, ако се жели постићи дугорочан и одржив економски раст неопходно је јачање институција, док би њихово постепено уклањање из асортимана развојнополитичких инструмената било неопходно.

Бројне анализе (Мадџар 2016, 27) указују на то да се субвенцијама само продужава половичан и незадовољавајући ангажман државе на приоритетном послу развијања институција, чиме се и целокупно друштво осуђује на безнадежно таворење на далеком зачељу европске, па и светске лествице земаља рангираних по нивоу развијености.

Квалитет институција, стабилност политичког система, владавина права, заштита својине и реализација преузетих уговорних обавеза, повећање транспарентности целокупног процеса, сузбијање корупције и „нефер” конкуренције, сузбијање политичког утицаја, развој конкуренције – јесу пожељни и исправни услови за подстицање већег прилива СДИ. То, заправо, значи: обезбедити институционалне (политичке и економске) предуслове за повећање и подстицање домаћих инвестиција, па када се постигне тај ниво институционалног развоја, страни инвеститори ће сигурно лакше и брже одлучити да у таквом институционалном окружењу пласирају свој капитал.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Acemoglu Daron, Simon Johnson, and James A. Robinson. 2005. “Institutions as the fundamental cause of long-run growth.” In *Handbook of Economic Growth*, eds. Aghion, P. and Durlauf, S. N., 386–472. Amsterdam: North-Holland.
- International Monetary Fund [IMF]. 2009. “Balance of Payments and International Investment Position Manual, Sixth Edition (BPM6).” <https://www.imf.org/external/pubs/ft/bop/2007/pdf/bpm6.pdf>.
- BTI Transformation Index. Last access February 10, 2022. <https://bti-project.org/en/reports/country-dashboard/SRB>.
- Business Info Group. 2012. „Strane direktne investicije u Srbiji 2001-2011.” https://big.co.rs/upload/Edition/Download/201306/Strane_Direktne_Investicije_U_Srbiji_2001_2011.pdf.
- Coase, Ronald H. 1960. “The problem of social cost.” *Journal of Law and Economics*, 3: 1–44.
- Corruption Perception Index – Transparency International, Last access March 12, 2022. <https://www.transparency.org/en/cpi/2021>.
- Danas. 2021. „Stranim investitorima 14 puta više subvencija nego domaćim.” Poslednji pristup 15. decembar 2021. <https://www.danas.rs/vesti/ekonomija/stranim-investitorima-14-puta-vise-subvencija-nego-domacim/>.

- Democracy Index – Democracy Barometer, Last access March 15, 2022. <https://democracybarometer.org/data-and-documentation/>.
- Duce, Maitena. 2003. “Definitions of Foreign Direct Investment (FDI): a methodological note.” This note has been prepared as background material for the BIS Meeting of the CGFS Working Group on FDI in the financial sector, to be held on March 11. final draft July 31, 1–16.
- Estrin Saul, and Milica Uvalic. 2014. “FDI into transition economies: Are the Balkans different?” *Economics of Transition*, 22 (2): 281–312. doi: <https://doi.org/10.1111/ecot.12040>.
- United Nations [UN]. 2006. “World Investment report-FDI from Developing and Transition Economies: Implications for Development.” https://unctad.org/system/files/official-document/wir2006_en.pdf.
- Globerman, Steven, and Daniel Shapiro. 2002. “Global Foreign Direct Investment Flows: The Role of Governance Infrastructure.” *World Development* 30 (11): 1899–1919.
- Gnjatović, Dragana. 2016. „Državni podsticaji stranim direktnim investicijama kao instrumenti politike javnih rashoda u Republici Srbiji.” U *Strane direktne investicije i privredni rast u Srbiji*, ur. Radovan Kovačević, Mirjana Gligorijević, 131–141. Beograd: Naučno društvo ekonomista Srbije NDES sa Akademijom ekonomskih nauka i Ekonomski fakultet.
- Hall Robert E., and Charles I. Jones. 1999. “Why do some countries produce so much more output per worker than others?” *Quarterly Journal of Economics* 114 (1): 83–116. doi: <https://doi.org/10.1162/003355399555954>.
- Kaditi, Eleni A. 2013. „Foreign Investments and Institutional Convergence in South-eastern Europe.” *International Economic Journal* 27 (1): 109–126. doi: <https://doi.org/10.1080/10168737.2012.682076>.
- Kapor, Predrag. 2016. „Strane direktne investicije u Srbiji: između želja i mogućnosti.” U *Strane direktne investicije i privredni rast u Srbiji*, ur. Radovan Kovačević, Mirjana Gligorijević, 233–248. Beograd: Naučno društvo ekonomista Srbije NDES sa Akademijom ekonomskih nauka i Ekonomski fakultet.
- Knack, Stephen, and Philip Keefer. 1995. “Institutions and economic performance: cross-country tests using alternative institutional measures” *Economics and Politics* 7 (3): 207–227. doi: <https://doi.org/10.1111/j.1468-0343.1995.tb00111.x>.

- Kovačević, Milan R. 2016. „Pogodnosti i nedostaci stranih direktnih investicija.” U *Strane direktne investicije i privredni rast u Srbiji*, ur. Radovan Kovačević, Mirjana Gligorijević, 177–189. Beograd: Naučno društvo ekonomista Srbije NDES sa Akademijom ekonomskih nauka i Ekonomski fakultet.
- Madžar, Ljubomir. 2016. „Strane investicije u ekonomskoj politici Srbije.” U *Strane direktne investicije i privredni rast u Srbiji*, ur. Radovan Kovačević, Mirjana Gligorijević, 11–35. Beograd: Naučno društvo ekonomista Srbije NDES sa Akademijom ekonomskih nauka i Ekonomski fakultet.
- Marjanović, Darko, Marko Radičić i Predrag Radojević. 2012. „Uticaj poreske konkurencije na strane direktne investicije u Srbiji.” *Analiza Ekonomskog fakulteta u Subotici* 48 (28): 57–69.
- Ministarstvo finansija Republike Srbije. 2022. „Bilten javnih finansija.” <https://www.mfin.gov.rs/aktivnosti/bilten-javnih-finansija>.
- Nacionalna alijansa za lokalni ekonomski razvoj [NALED]. n.d. „Baza stranih investicija.” *Naled*. Poslednji pristup 20. Mart 2022. <https://naled.rs/baza-stranih-investicija>.
- Freedom House. 2022. „Nations in Transit.” Last access February 8, 2022. <https://freedomhouse.org/reports/nations-transit/nations-transit-methodology>.
- North, Douglass C. 1990. *Institutions, institutional change, and economic performance*. New York: Cambridge University Press.
- Novaković, Marko i Stevan Rapačić. 2016. „Uticaj Zakona o ulaganjima na priliv stranih direktnih investicija u Srbiju.” *Srpska politička misao* 52 (2): 167–188. doi: <https://doi.org/10.22182/spm.5222016.9>.
- Obradović, Miloš. „Usvojenoj deci stotine miliona – rekordi subvencija“, *Nova ekonomija*. Poslednji pristup 12. april. 2022. <https://novaekonomija.rs/arhiva-izdanja/broj-89-april-2022/usvojenoj-deci-stotine-miliona>.
- Petrović, Bogdan. 2016. „Bez mere i rezultata – Državne subvencije stranim investitorima.” *Nova ekonomija*. Poslednji pristup 15. decembar 2021. <https://novaekonomija.rs/arhiva-izdanja/broj-29-april-2016/bez-mere-i-rezultata>.
- Rapačić, Stevan. 2016. „Uloga stranih direktnih investicija u lokalnom ekonomskom razvoju u Republici Srbiji (2001–2013).” Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu: Fakultet političkih nauka.

- Rapačić, Stevan. 2017. "The impact of FDI on the economic development of Serbia." *Ekonomika preduzeća* 65: 390–391. doi: 10.5937/EKOPRE1706381R.
- Razvojna agencija Srbije [RAS]. n.d. „Program podrške za privlačenje stranih investicija u ciljanim sektorima u 2020. godini.” *Razvojna agencija Srbije*. <https://ras.gov.rs/program-podrske-za-privlacenje-stranih-investicija-u-ciljanim-sektorima-u-2020-godini>.
- Tmušić, Marko. 2014. „Institucionalne osnove novog modela privrednog razvoja Srbije.” *Srpska politička misao* 46 (4): 287–304. doi: <https://doi.org/10.22182/spm.4642014>.
- Tmušić, Marko. 2016. "Institution in Transition: Challenges and Political and Economic Constraints" In *International Economic Forum on Reform: Transition and Growth*, 74–93. Jinan University Press. Guangzhou: Jinan University, College of Economics.
- Tmušić, Marko. 2019. „Institucionalni aspekti privatizacije u Srbiji – analiza ostvarenog.” U *Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije*, ur. Vlastimir Leković, Petar Veselinović, 205–233. Kragujevac: Ekonomski fakultet.
- Transparentnost Srbija [Transparency Serbia]. 2022. „Saopštenje za javnost: Srbija na najnižem nivou u poslednjih 10 godina na svetskoj listi indeksa percepcije korupcije Transparency International.” *Transparentnost Srbija*. Poslednji pristup 20. mart 2022. www.transparentnost.org.rs.
- Uredba o uslovima i načinu privlačenja direktnih investicija, „Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 110/2016.
- Varieties of Democracy [V-Dem]. 2022. „Liberal Democracy Index.” Last access March 12, 2022. https://v-dem.net/democracy_reports.html.
- Development Agency of Serbia [RAS]. 2021. „Why invest in Serbia.” http://www.berlin.mfa.gov.rs/odrzavanje/uploads/RAS_Invest_in_Serbia_2021_prezent_.pdf.
- Zakon o stranim ulaganjima [ZOSU], „Službeni list Savezne Republike Jugoslavije”, br. 3/2002 i 5/2003, br. 1/2003 – Ustavna povelja i br. 107/2014.
- Zakon o ulaganjima [ZOU], „Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 89/2015 i 95/2018.

Marko B. Tmušić*

Faculty of Political Sciences, Belgrade

Stevan Rapaic**

Institute for Political Studies, Belgrade

ANALYSIS OF INSTITUTIONAL DETERMINANTS OF THE POLICY OF ATTRACTING FOREIGN DIRECT INVESTMENTS IN SERBIA

Resume

The paper deals with the analysis of institutional determinants as incentive measures for attracting foreign direct investments (FDI) in the Republic of Serbia. Special attention is paid to institutional factors such as political and economic stability, level of corruption, the efficiency of the judiciary, then a stable and reliable, and at the same time transparent legal framework, which tries to explain the behavior of foreign investors when choosing a destination. The paper shows that the policy of subsidizing foreign direct investors (whose economic efficiency is being questioned) is created in order to compensate for the institutional shortcomings of Serbia. The consequence of this policy is precisely the institutional inefficiency of the Serbian political and economic system. The main intention of the paper is to point out institutional obstacles to a higher inflow of foreign direct investments, and offer clear guidelines for the development of measures and mechanisms for attracting those foreign investors that are export-oriented, and who plan to stay in the Republic of Serbia in the long run.

Experiences so far with regard to foreign investors, clearly show that they pay equal attention when deciding on both economic and political factors, so a greater inflow of foreign investment can be seen in those countries in which the quality of political (and economic) institutions is higher. The Republic of Serbia is still far away (and increasingly moving away) compared to developed countries, in terms of the degree of quality of political institutions and the level of consolidation of democracy.

* E-mail address: marko.tmusic@fpn.bg.ac.rs.

** E-mail address: srapaic@yahoo.com.

* Овај рад је примљен 30. априла 2022. године, а прихваћен на састанку Редакције 9. јуна 2022. године.

Therefore, the degree of political and economic freedoms is significantly lower than in developed countries. This problem is not only characteristic of Serbia but is also a feature of the entire region. In this regard, a lot of things need to be done to improve government policies that have an institutional character, in order to ensure greater FDI inflows, but this means tackling deep-rooted institutional reforms.

The policy of attracting FDI in Serbia was conducted in a non-transparent manner, which opened the possibility for numerous corrupt actions, on the one hand, and discrimination against domestic investors, on the other. It turns out, that subsidies to foreign direct investors are a bad substitute for the development of the institutional order in which companies will invest without any special financial incentives. After sixteen years of non-transparent subsidies to foreign direct investors in Serbia, it is hard to imagine stopping this policy. However, if long-term and sustainable economic growth are to be achieved, strengthening institutions is necessary, while gradual removal of subsidies would be necessary. Numerous analyzes indicate that subsidies only prolong the unsatisfactory engagement of the state when it comes to developing institutions.

The quality of institutions, stability of the political system, rule of law, protection of property and implementation of contractual obligations, increasing transparency of the entire process, combating corruption and “unfair” competition, combating political influence, developing of competition - are desirable and correct conditions to encourage greater FDI inflows.

Keywords: foreign direct investments, institutions, economic growth, institutional determinants, Republic of Serbia

*Маријана Максимовић**

Институт друштвених наука, Београд

КОВИД КАПИТАЛИЗАМ И ТРЖИШТЕ РАДА**

Сажетак

Криза изазвана пандемијом КОВИД 19 букнула је у марту 2020. године, донела је време неизвесности како за појединце, тако и за привреду и предузећа.¹ У првим месецима кризе, настала је и највећа материјална штета за предузећа, али и губитак радних места за одређен број запослених лица.

Предмет овога рада је понашања развијених земаља и анализа тржишта рада током пандемије. Циљ истраживања је да се покаже штета изазвана пандемијом КОВИД 19 и какве су последице које су довеле до великих промена. У раду је коришћен теоријско-методолошки приступ који се огледа у описно-аналитичкој методи. Добијени резултати указују на велике негативне ефекте по економије земаља које су највише погођене овом пандемијом. Дошло је и до промене у међународним односима на пример, односу САД и Кине. Закључак је да је током пандемије дошло до поремећаја комуникације и истакнута је социјална дистанца. Из тих разлога је коришћен дигитални маркетинг како би надоместио комуникацију произвођача са запосленима и потрошачима.

* Имејл-адреса: mmaksimovic@idn.org.rs.

** Рад је написан у оквиру Програма истраживања Института друштвених наука за 2022. годину, који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја. Делови овога рада под називом Утицај кризе КОВИД 19 на пословне перформансе изложени су у оквиру Секције за истраживање социјалних покрета 05. 10. 2021., на округлом столу под називом „Велика поларизација. Социологија КОВИД капитализма.” Српског социолошког друштва у Београду. Изложени текст је прилагођен форми овога часописа.

1 Потребно је нагласити да се она појавила 2019. године, али се раширила широм планете почетком 2020.

Претходна светска економска криза из 2008. године, али и ова из 2020. године, допринеле су да се неформални рад као облик рада још више развије. У потпуно неповољном положају нашли су се женска радна популација и млади који траже запослење, слабије образовани, као и тешко запошљиве категорије као што су на пример инвалиди рада.

Кључне речи: пандемија КОВИД 19, САД, Кина, зелена економија, дигитализација, тржиште рада, КОВИД капитализам

УВОД

Пандемија корона вируса појавила се нагло, и постала планетарни догађај јединствен у историји планете Земље. Вирус SARS-CoV-2, брзо се ширио, довео до респираторних поремећаја, и надаље других обољења нападајући одређене људске органе, посебно угрожавајући старију популацију и ону са хроничним болестима. Новина код овог вируса је лакше преношење и самим тим лакша заражљивост, као и његово „појачано дејство”, јачи ефекат респираторних проблема и упале плућа које су каткад биле и смртоносне. Тај и такав вирус довео је до пандемије КОВИД 19, која је почела као глобална здравствена криза, потом прерасла у многе друге облике кризе, као што су глобална економска криза, криза путовања, криза снабдевања, криза социјалних контаката и комуникације. Ни Шпански грип који је избио у вихору Првог светског рата, као ни Свињски грип 2009. и 2010. године, нису изазвали такве последице као текућа пандемија. Земљама је требало одређено време да дају адекватан одговор путем превентивних мера, као што су социјално дистанцирање и карантин (*lockdown*), али и ношење заштитне опреме и непрестана дезинфекција руку, ограничење одласка у куповину, до затварања граница. Земље су врло брзо прибегле мерама заштите становништва, ограничавању и праћењу кретања људи, а као замену понудиле су рад од куће, „*on line*” тамо где је то било могуће у циљу чувања људских живота (Трапара 2021, 46–48).

Пандемија КОВИД 19 довела је до поремећаја на тржишту рада и свих облика запослености. Она је убрзала примену индустријских револуција 4.0 и 5.0, такође доводећи до поремећаја уобичајених начина функционисања предузећа и појединаца. За разлику од прве половне 2021. године када је неизвесност око КОВИД 19 била главна брига, у другој половини године је то ланац снабдевања који је реална опасност за раст компаније, опасност која може бити

узрок инфлације, већа од саме пандемије (McKinsey&Company 2021). Такође, врло проблематичан је сукоб САД и Кине, земље које су предводнице дигитализације. Њихови односи су изузетно сложени, понекада пуни нетрпељивости, додатно искомпликовани утицајем Русије на међународној сцени, у сваком случају имају утицај на остатак света. Затим, ту је зелена економија, агенда која је у успону, те се стога у наредним деценијама може очекивати интензивна активност на том пољу, која ће се огледати у већем броју истраживања и инвестиционих улагања.

Пандемија КОВИД 19 захватила је скоро све земље света. Многи људи широм планете током 2020. године, остали су без посла или су им приходи смањени. Затим, стопе незапослености су порасле у великим економијама, и то је значило прекид отварања радних места који је био присутан у претходној деценији. Влада је помагала раднике из сектора као што су туризам и угоститељство, који су готово потпуно стали, а број нових радних места је био незнатан. Ширење вируса довело је до тога да су националне економије и предузећа морала да се носе са новим мерама карантина и сузбијања ширења вируса. Већина земаља су у рецесији, али највише погођене су Канада, Јужна Америка, Намбија, Боцвана, Зимбабве, Јужноафричка република, Саудијска Арабија, Јемен, Оман, Индија, Иран, Ирак, Авганистан, цела Европа, Венецуела и Либија. Затим, нешто мање су погођене САД, Русија, Казахстан, Монголија, Парагвај, Уругвај, Аустралија и Аљаска, а још мање Кина, Египат и Судан (Jones, Palumbo, and Bronjn 2021). Скоро свака земља је у другом кварталу 2020. године доживела пад економске активности. Пандемија КОВИД 19 довела је до највеће економске кризе од времена Велике депресије 1929. године, тако да је криза из 2020. године по својим ефектима, већа и од финансијске кризе из 2008/09 године. Истина, мора се признати да је слободан проток роба и услуга који је успостављен пре пандемије, знатно олакшавао снабдевање на јединственом тржишту ЕУ. Осим социјалне дистанце, дошло је до повећања куповине од куће, начина куповине који је доживео праву експанзију током пандемије.

Познати економиста Нуријел Рубини (*Nouriel Roubini*), који се досада оглашавао поводом финансијске кризе 2008. године, тврди да ће уследити „деценија очаја” за целокупну глобалну економију. Такође Рубини тврди да ће се у постковид ери појавити десет ризичних трендова као последица корона кризе, и то су: 1) раст дуга и пратећи ризици (државе предузећа и приватници могу банкротирати); 2) потребно је улагати више новца у здравствени

сектор због старења становништва и демографских трендова у развијеним земљама; 3) пораст ризика од дефлације; 4) девалвација валуте; 5) криза снабдевања због које ће се многе земље ослањати на домаће добављаче; 6) убрзање тренда фрагментације, на пример економије САД и Кине ће се брже одвојити једна од друге и повећати мере протекционизма, затим ограничити кретање робе, услуга, капитала, радне снаге, технологије, података и информација; 7) страх од популистичког, националистичког и ксенофобичног мишљења у облику ограничења трговине и миграција; 8) погоршање сукоба САД и Кине, које ће довести до бржег раздвајања трговине, технологије, инвестиција и података; 9) дипломатске тензије између САД и Русије, Кине, Ирана и Северне Кореје, као и страх од сајбер-војних напада и конвенционалних војних сукоба; и 10) повећање трошкова за заштиту од епидемије и климатских промена, које ће се по њему интензивније дешавати. Рубини сматра да ће у наредних десет година наступити велика депресија, мада многи од ових проблема могу бити смањени до 2030. године бољом технологијом и уз ангажовање политичког руководства. Долазећу деценију назвао је „деценијом стагфлације” (Roubini 2020a, Roubini 2020b)².

КОВИД КАПИТАЛИЗАМ

Из напред изнетог, као најважније одреднице (пост)ковид капитализма издвојене су: однос САД и Кине, зелена економија, дигитализација и тржиште рада и улога државе.

Односи Кина и САД

Последњих деценија односи САД и Кине посматрају се у новом контексту. Наиме, када је хладни рат између САД и Русије завршен пре три деценије, симболично падом Берлинског зида, а САД са својим савезницима изашла као победник, деловало је као да ништа не може угрозити њен тријумф. Међутим, на међународном хоризонту појавила се Кина, дојучерашњи савезник САД, слаба и осиромашена социјалистичка земља која је решила да промени свој статус и своје место у свету. Прихватила је економске реформе (иако има велики број становника скоро пет пута више од САД) и почела је свој пут успона. У почетку је и сама Вашингтонска администрација помагала Кини да се обогати, а Кина за узврат није

2 Реч стагфлација је настала спајањем речи стагнација и инфлација. Карактерише висока незапосленост, спор привредни опоравак и раст и висока инфлација.

уобичајено реаговала мирољубивошћу, демократијом, одговорношћу, прихватањем либералних вредности.³ Десило се управо супротно, Кина је са економским растом постала репресивнија, амбициознија, задржала је *status quo* у иностранству, Кина је нарушила хармонију међународних односа и подстакла ривалство са САД, желећи да постане доминантна сила у Азији, али и целом свету. Тако је дошло до новог хладног рата, а Кина прети да буде јача него што је Совјетски Савез икада био. Иначе, током целог XX века САД су ојачавале своју позицију најмоћније земље на свету, управо у спречавању Немачке, Јапана и СССР да играју кључну улогу у Европи и Азији, како би она могла да пројектује моћ глобално. Кина данас имитира САД и жели да буде најмоћнија, тако што жели да изгради своју морнарицу, да производи напредне технологије (у областима ваздухопловства и електронике), да цео међународни поредак прилагоди својим интересима. Дакле, и САД и Кина се понашају као праве велике силе, хегемони који желе да доминирају светом. САД су биле уверене да ће Кина сазрети као демократија и постати глобални одговорни учесник, да ће јој глобални мир бити приоритет, хармонизована међународна економија и јачање међународних институција. Током времена, кинеска економија је почела да расте, али не кроз либералну демократију, већ агресивну спољну политику која је водила стабилности земље. Тако је Кина постала „најдинамичнији” конкурент САД, а тек администрација Доналда Трампа је прихватила стратегију обуздавања а не ангажовања, како би ометала нарушавање америчке безбедности и просперитета. Кина је постала и „највећи геополитички и геоекономски изазов за спољну политику САД” (Mearsheimer 2021). И још нешто, са брзим развојем Кине јачају и њен национализам и њена безбедносна конкуренција, што наводи на питање да ли ће непријатељство према САД и Јапану да се повећа? Такође повећана је стрепња да овај ратоборни однос не пређе из хладног рата у врућ рат. Оно што би могло да промени садашњи однос снага, оно што би могло да успори стабилност и економски раст Кине је једна велика криза, која је у овом тренутку мало вероватна (Mearsheimer 2021). Још је председник Трамп указивао на Кину и то како она спроводи праксу нелојалне конкуренције, манипулацију валутама и крађу интелектуалне својине. Увидевши то, Трамп је увео високе порезе на кинеску увезену робу у САД,

3 Почетком десете деценије XX века, кинеска економија је била веома неразвијена, а њен економски раст је зависио од приступа америчким тржиштима, капиталу и технологији, и баш због тога САД су могле да ометају успон Кине. Због лоших процена, догодило се другачије и Кина је имала „статус најповлашћеније нације”.

и позивао америчке компаније да се врате кући и напусте Кину. Кина је често оптуживана и за лош квалитет робе, те тако сматрана неконкурентном на међународном тржишту (Pribičević 2020, 476). Оно што је постало евидентно, је то што је међународном либералном поретку и демократији (превенствено САД-а) све теже да понуди одговоре на међународне проблеме остатку света, не угрожавајући тако сопствени легитимитет (Pribičević 2020; Mearsheimer 2021).

Да ли ће ове земље, напустити елементе који су чинили модел либералног међународног поретка као што су слободна трговина, економска отвореност, мултилатералне институције, солидарност и безбедност, остаје да се види. САД су за време Доналда Трампа одбациле промовисање и изградњу демократије у свету, као скупу и неуспешну у XXI веку, и определиле се за политику неолибералне хегемоније, протекционизма, билатерализма и нове равнотеже моћи између великих сила. Међутим, Трамп није одустао од њеног супериорног и војног положаја, а тиме и од улоге чувара светске безбедности, већ само промовисања демократије. Тако да се геополитичка борба САД са другим великим силама наставља (Pribičević 2020, 476–477). Да ли ће Кина моћи да замени САД на позицији светског лидера, и да ли ће моћи да доминантно обликује нови светски поредак који се појављује кроз промену односа снага великих сила и новонастајућих тржишних економија, онако како је то чинила САД? Како ће изгледати нови светски поредак, то остаје да се види. На смањену улогу САД, утицало је неколико фактора, али она ће и даље играти једну од водећих улога у међународном поретку у наредним деценијама, она ће заједно са својим савезницима у светској политици и трговини и даље бити веома заступљена. Ово стога, што Кина није привлачна за већину развијених земаља ЕУ, није привлачна ни за земље као што су латиноамеричке земље, или пак оне у азијском свету Индију и Јапан, земље које имају своје јаке традиционалне и културне корене (Pribičević 2020, 484–486). Данас Јапан има веома развијену економију, коју је мукотрпно развијао више од 150 година на тржишним принципима, квалитету производа и поштовању права потрошача, догле земље ЕУ, понајвише Немачка, затим Француска, Италија, као и оне европске, на пример Норвешка имају изграђене тржишне системе, засноване на цивилном друштву и социјалној заштити грађана (Maksimović 2021a). Може се очекивати да ће ривалство, али и нетрпељивост између САД и Кине да се повећава у наредним деценијама (Milanović 2021a).

Оваквом сопственом положају у свету САД су саме допринеле. Последњих тридесет година, Америка је направила

неколико грешака. Прва је поменути однос са Кином. Друга је, покушај демократизације арапских земаља (на Блиском Истоку) без осврта на њихово традиционално и културно наслеђе, што је имало за последицу велики број избеглица и терористичких напада у развијеним земљама Западне Европе. Слична ситуација је и са Русијом након Хладног рата, иако је било успеха по питању вишепартијског система, поштовања људских права, с друге стране све што је спадало у домен неформалних институција (обичаји, народна етика, традиционална веровања), није дало готово никакве резултате. Једна од битних ставки која је довела до неповерења грађана је шок терапија. „Тешке последице на руско друштво имала је и тзв. шок терапија у области привреде, осмишљена и подржана од стране Запада, која је довела до осиромашења милиона људи, а с друге стране створила класу олигарха који су претворили државна добра у личне империје” (Pribićević 2021, 89). Из тих разлога, такмичење великих сила поново постаје реалност, јер поред САД велике силе у настајању су Кина кроз свој пут успона и Русија кроз своју обнову. Према овим силама Доналд Трамп је заузимао различите ставове, о томе да је желео интензивну сарадњу са Русијом, али и покушавао је да ограничи успон Кине, не пропагирањем стратегије либералне хегемоније, већ управо супротно „великом стратегијом неолибералне хегемоније, тј. одступања од промоције демократије либералног међународног поретка и успостављање спољнополитичких односа на бази интереса две државе (Pribićević 2021, 88–90). Првенствено мислећи да Америка мора да се окрене својим проблемима и „сређује ситуацију у свом дворишту”, да у складу са тим развија билатералне везе са другим државама. Међутим, Бела кућа и Доналд Трамп нису једини одлучивали о политици према Русији, већ и Конгрес у којем је дошло до тихе сарадње Демократске и Републиканске странке. У сваком случају избегнути су сукоби САД и НАТО са Русијом, управо због крупних питања која су се појавила око Кине и њихових спољнополитичких односа (Pribićević 2021, 92, 94–96). Оно што је евидентно из изложеног, а што се подудара и са ставовима Нурејјела Рубина, однос САД и Кине биће све заоштренији и хладнији, мада ће обе земље настојати да избегну директне сукобе.

Зелена економија и дигитализација

Зелена економија која у себи садржи друштвено и економско благостање животне средине, заправо је пут ка одрживом развоју. Она је постала реалност кроз борбу да се престане са исцрпљивањем

ресурса планете Земље, као и да се покуша искоренити сиромаштво. У објашњењу шта је то зелена економија, Карл Буркарт (*Karl Burkart*) и тржишни економисти истичу да је то заправо тржишна економија која са одређеним стратегијама користи тржишни механизми како би се сузбиле штете по животну средину, и да је неопходна борба за очување биодиверзитета (заштиту океана, шума, биљака и животиња, вода, коралних гребена, хране, климатске регулације). Уз три стуба одрживости, друштвени, економски и стуб животне средине, зелена економија се заснива на шест главних сектора и то обновљива енергија, зелене зграде, чист транспорт, управљање водама, управљање отпадом и управљање земљиштем. Међутим, Уједињене нације су дале другачију дефиницију зелене економије, која истиче побољшање људског благостања и друштвене једнакости, смањење ризика по животну средину и еколошке несташнице. Такође је битно нагласити да се очекује да она као таква буде праведна, редистрибутивна и одговорна, како не би дошло до стварања нових генерација „зелених милијардера”. Друштвима је потребна зелена економија која чува благостање и пажњу према природи, потребни су производња, затим и потрошња које чувају земљине регенеративне капацитета, а људска права и добробит усмерени на заједницу. Још увек око милијарду људи на земљи живи у сиромаштву, око 1,6 милијарди људи живи без струје, а један проценат најбогатијих контролише преко 40% светског богатства, све су то чињенице које се морају узети у обзир када је у питању зелена економија. Да би се добро и организовано управљало животном средином потребан је одговоран систем управљања животном средином, као и међународни оквир који би био ефикасан и инклузиван. Многе земље су већ преузеле одређене кораке, на пример Кина ради на преласку стратегије раста са ниским емисијама угљеника засноване на развоју обновљивих извора енергије. Затим Уганда пребацује пољопривредну производњу на органску, Бразил ради на заштити зелених површина, Индија ради на очувању воде и маргинализованих домаћинстава повећавајући им егзистенцију, Тунис промовише обновљиве изворе енергије, понајвише соларне.

„У економији, одрживи развој се односи на рационално коришћење природних ресурса у процесу стварања одрживог економског (индустријског) развоја и могућности стварања нових радних места; запослености и управљања људским ресурсима. Таква места се називају зелена радна места. Осим тога, он се у економији разматра и са становишта одрживог развоја у туризму, затим као технолошки развој у индустријама, затим као одрживи

развој у економици пољопривреде и примени агротехничких мера, и у политици инвестирања и међународној економији. Уобичајен и прихваћен концепт одрживог развоја дели се у три основне димензије: еколошку, економску и социјалну одрживост, у које се уклапа седамнаест циљева развоја, које наводе Уједињене нације” (Maksimović 2020, 245). Дакле паметан раст подразумева економију засновану на знању и иновацијама, а одрживи раста заснован на ефикаснијој употреби ресурса, зеленије и конкурентније економије уз коришћење лидерских способности и предности. Важно је истаћи да зелена економија обухвата сва предузећа и велика и мала, а нарочито је потребна подршка малим и средњим предузећима због ограничења која она имају услед сопствене величине (Maksimović 2020, 249–254).

С друге стране имплементација дигитализације убрзана је пандемојом КОВИД 19, тако да је нови стил живота постао још зависнији од дигиталне технологије. Ово је дало нову моћ *on line* индустрији, дигитализација је постала нов изазов са којем се сусрећу компаније и појединци. Током пандемије КОВИД 19 интернет је постао алат који је путем друштвених мрежа омогућавао комуникацију људима. Осим тога, компаније су почеле да рекламирају своје производе путем Интернета и постављене пословне циљеве да прилагођавају новим маркетиншким дигиталним праксама. Тако је дигитализација помогла да одређени пословни процеси постану ефикаснији и исплативији, почев од понуда за куповину, односа са купцима па све до теренских истраживања која су замењена *on line* начином рада. Тако се дошло до потребе за новим знањима и вештинама које захтевају дигиталне стратегије, не изостављајући креативност. Компаније су брзо морале да реагују и размотре да ли пословне стратегија одговара структури компаније, запосленима, навикама корисника, не искључујући тржишне изазове као што су тржишни део, куповна моћ, управљање међународном реалношћу и новинама у домену информативних технологија (Ivanovska i Kuzmanovska 2021, 56–59). Велики број апликација и различитих платформи, постале су реалност у животу сваког појединца, лако су доступне сваком ко има интернет, ценовно су приступачне, могу да буду и персонализоване само за одређеног корисника и доступне без обзира на удаљеност. Из тих разлога су и многе компаније прешле на дигитално пословање, тако прилагођавајући се новонасталој пандемијској ситуацији. Развијене тржишне економије већ увелико раде на сопственим моделима индустријализације који укључују дигитализацију.

Тржиште рада, улога државе и пандемија КОВИД 19

Сасвим сигурно се може тврдити да је тржиште рада у целом свету највише погођено пандемијом из 2020. године, мада нису све земље погођене на исти начин, те нису све ни реаговале на исти начин. Наиме, један општи одговор на КОВИД кризу био је настојање да се опораве предузећа и сектори, да се обнови производња, ресурси и инвестиције, као и да се изврши ресетовање нормализације рада.

Пандемија из 2020. године, прокламујући социјалну дистанцу, допринела је да дође до промене понашања људи као запослених, као потрошача, али и као грађана. Рад се одвијао од куће где год је то било могуће. Уведен је термин социјална дистанца. Према Шуваковићу (2020) управо трансфер термина „социјална дистанца” из социологије у медицину, је заправо довео до тога да се користе као синоними појмови социјална дистанца и физичка дистанца. Занемарујући научно-методолошки критеријум и захтеве, у социологији дистанца је теоријски појам, а у другим наукама растојање које се исказује у метрима. Из тих разлога, адекватнији израз је држати размак или физичку дистанцу (Šuvaković 2020, 455). Ипак, мере „закључавања и физичке дистанце” учиниле су своје, јер су ускратиле нормалан приступ раду, али и уобичајен начин учења. Школе су биле затворене, а тиме су кочене обука и образовање на класичан начин.

Тиме је била нарушена устаљена пракса живота и рада. Дошло је до смањења технолошких иновација и инвестиција, а само запошљавање је постало флексибилно. Управо је пандемија повећала удео флексибилних облика запослености на тржишту рада. Од свих професија највише је погођена здравствена струка, затим радници у неформалној економији, потом samozапослени и повремене радници јер нису били у могућности да заштите своје приходе. До негативних последица по запошљавање довели су и привремена обустава рада у секторима туризма, друмског, поморског и авио саобраћаја, грађевинарства, угоститељства, и сектора забаве и луксузне робе, што је негативно утицало на запошљавање. Генерално гледано, трговински сектор је претрпео нешто мање губитке, због брзог преласка на *on line* куповину (Maksimović 2021c, 128–130). Поред здравствених радника и наведених категорија, највише погођене на тржишту рада су жене, млади као радници, мигранти као радници, нискоквалификовани радници, као и радници са инвалидитетом. Разлог за то су неформални и несигурни приходи, лоши услови рада изложеност насиљу и маргинализацији, недостатку заштите и

подршке одговорних служби (ILO 2020, 3–4). Уз то, многа мала и средња предузећа су се затворила.

Да би спречиле потпуни колапс привреда, многе владе су користиле помоћ међународних институција као што су Светска банка, Азијска развојна банка и Међународни монетарни фонд у облику хитног финансирања. Многе земље су увиделе да им је потребна реконструкција тржишта рада јер се незапосленост драстично повећала. Поред њих милиони људи је прешло на скраћено радно време. Поред наведених сектора који су доживљавали колапс током пандемије, сектор ИТ је доживео експанзију, проширио је дигиталну трговину и креирао нове услуге (Maksimović 2021c, 128–130).

Глобално радно време у 2020. години мање је за 8,8% у односу на четврти квартал 2019. године, што је еквивалент од 255 милиона послова са пуним радним временом. Губици радног времена били су нарочито велики у Латинској Америци и Карибима, Јужној Европи и Јужној Азији. Тако су губици радних сати у 2020. години били око четири пута већи него током Светске финансијске кризе 2008/09. године. У 2020. години дошло је до губитка запослености од 114 милиона радних места у односу на 2019. годину. Процент глобалне незапослености износио је 6,5% у 2020. години, и порастао је са 1,1% колико је износио у 2019. години⁴ (ILO Monitor 2021, 1–2).

Пандемија КОВИД 19, довела је до пораста стручњака за развој софтвера, који ће свакако довести до смањења банкарских стручњака. Такође, технолошка побољшања ће довести до тога да у индустрији у наредних пет година буде отпуштено око 100.000 радника. Банкарски сектор је највише погођен овим променама, јер банке највише троше на технологију, више од било које индустрије, а највише ће бити и даље погођене ниже плаћене позиције. Евидентан је прелазак на дигиталну форму рада великог броја предузећа, те се сматра да су дигитални радници нови банкарски, а тиме је дошло и до стварања нових професија и губљења многих традиционалних занимања (Telegraf biznis 2021). Неуједначен опоравак указује на контраст између масовног губитка посла у секторима попут туризма, културе и уметности и грађевинарства, и на позитиван раст запослености у секторима информација и телекомуникација, тј. у секторима где се траже високе квалификације.

Губитак радних места повећао је социјална давања у скоро свим земљама света. Велики део оптерећења пао је на државни

4 Интересантно је напоменути да је глобална незапосленост у 2009. години била виша за 0,6% у односу на 2008. годину.

буџет. „Функционална држава благостања је држава у којој грађани имају поверења у њу, имају стабилну демократију, у којој се поред економских права остварују и социјална права” (Maksimović 2021b, 366). Дакле, вишевековно питање је питање односа државе и тржишта у једној земљи. Уколико је присутнија тржишна слобода, сматрало се да се ради о либералнијем моделу привреде, а уколико је у већем степену присутна држава, да је онда у питању неки од других модела економије. Ипак, у Немачкој је кроз модел социјално-тржишне привреде направљена подела и равнотежа између државе и тржишта. Док је држава била задужена за уређење индустријских односа, права радника и синдикате, тржиште је било задужено за конкуренцију, цене и каматне стопе. С друге стране у Јапану је кроз систем планова од стране државе, усмераван развој, тржиште је такође имало своју улогу у питању изградње и развоја индустријско-привредних односа. Међутим, данас нису ретке критике у смислу мешања државе у економски живот једне земље, али ако се држава повуче, остаје празан простор који попуњавају политичке и привредне елите, које желе да управљају економским ресурсима земље, у складу са својим ситним интересима, који су неоправдани у смислу нарушавања екосистема и небриге о заштити животне средине, дакле вођени интересима који нису шири од профита. Ипак, опстанак земље, њених ресурса и здравље људи треба да буду изнад тога, а о томе може да води рачуна само држава (Maksimović 2021a; Maksimović 2021b, 369).

Улога државе је да покуша да утиче на смањење неједнакости. Ипак, и Кина је капиталистичка земља, а први пут у историји света, доминанто владајући је један економски систем капитализама. У Кини је „на власти Комунистичка партија. Када се гледа постотак производње у приватном сектору у Кини, број радне снаге која ради у приватном сектору или самостално, ван државног сектора, и када се види који је значај приватних инвестиција у односу на државне – сви индикатори говоре у прилог карактеризацији економије у Кини као капиталистичке. Око 80% друштвеног производа је у приватном власништву, више од 90% радне снаге и више од 50% инвестиција. Разлике између та два састава су на нивоу политичког система. Либерални капитализам има као основу демократију односно све више неку врсту плутократије – богати имају велики утицај на политичке одлуке. У Кини постоји једнопартијски систем где је држава аутономна, и има велику могућност утицаја на капиталисте. “Нема владавине права” (Milanović 2021a). У САД особе које су образоване и имају високе приходе капитала и рада, то преносе

на своју децу која иду у боље школе, универзитете, долазе до боље плаћених послова и тако се висока класа умножава. Сличан процес је и у Кини, само се тамо преко политичких структура запошљава родбина, чак и на места где се ради о економској моћи, а не ретко она контролише и политичке процесе, те тако долази до репродукције класне структуре (Milanović 2021a). У Америци је пораст неједнакости и владавина богатих последњих деценија веома присутан. „То се посебно види у САД-у кроз финансирање политичких кампања. Новац могу давати сви: не само појединци, већ и компаније, банке, лобисти, инвестициони фондови. Тако се демократија претвара у плутократију. То се онда види и кроз законодавни процес – лобисти преко изабраних политичких представника утичу на законе. Тиме се изокреће начело демократије. Политичка моћ се почиње изједначавати с финансијском моћи, а то је дефиниција плутократије” (Milanović 2021a). Мада се описана слика може назвати и нови феудализам где су власници капитала и носиоци политичке моћи обједињени. Ово јесте изражено у САД, али не и у неким другим државама где је улога државе остала у традиционалним оквирима као што су Немачка, Јапан, Норвешка, дакле претежно државе на европском континенту.

Земље у развоју које желе да имитирају овакав модел, сусрећу се са отвореном дискриминацијом слојева који се богате, у односу на остале грађане⁵. Малим земљама није потребан такав модел, јер се ту ради о томе да само „шачица има право да се богати”, а остали немају, а ресурси су ограничени. Они се богате на рачун државе и њених ресурса, а не рачун својих изузетних способности, узурпирајући државно земљиште, не ретко малтретирајући приватна лица, не плаћајући порез, затим измишљањем предузећа у које се новац прелива. Само снажна и организована држава доноси законе који су обавезујући за све и јавна и приватна предузећа, као и оне богате и оне мање богате грађане. Затим, изузетно је важна борба против корупције, непотизма, малим земљама је неопходна људски ресурс који је образован, који своје способности заснива на знању, и тиме повећава значај јавног образовања. Људски ресурс носи економски развој, побољшава стопу становништва и креира конкурентни амбијент. Само политичком капитализму треба бирократија која ће да извршава наређења, ако нема владавине права, супарници неће имати исте услове рада, затим корупција ће бити у порасту (Milanović 2021a). Кинеско становништво је сиромашније од становништва

5 У овом случају се занемарује економска снага и величина САД (педесет држава савезница), велики број незапослених.

САД, САД има много више војних база у односу на Кину (800), те је као војна сила јача, САД има пуно савезника, а Кина понајвише противника, квалитет производа САД је много бољи и заснован је на међународним стандардима ИСО, али Кина се врло динамично развија у подручјима врхунске технологије, вештачке интелигенције, роботике, зелене и свемирске технологије.

Пандемија је донела промене које ће се дугорочно одразити на неједнакост. „Данас је постало могуће и уобичајено да се пуно послова ради виртуелно, да се ради за послодавца ван земље, од куће. То је технички било могуће и пре пандемије, али сада је постало значајније и изводљивије. Тако се добија глобално тржиште рада, које као да има потпуну мобилност радне снаге. Рецимо, послодавац у Немачкој за неки посао мора да плати 30 евра, а у Индији 10 евра и наравно да ће ангажовати оног радника у Индији. Ако се претпостави да су цене у Индији за трећину мање од немачких, то значи да ће реални доходак тог Индуса бити једнак дохотку радника у Немачкој. Тако ће послодавац мање платити, а животни стандард радника у Индији порасте на ниво радника у Немачкој. Нешто слично се већ дешава у САД, где млади људи раде виртуелно и селе се из Њујорка у места где ће им трошкови бити мањи” (Milanović 2021a). Говорећи о глобалној неједнакости према Милановићу (2021b) она је смањена од девете деценије XX века, због раста Кине, а од 2000. године због раста Индије. Поставља се питање чему онда миграције и мигранти, када је КОВИД 19 повећао проценат рада од куће? Да ли они образовани проналазе посао било на радном месту или *on line*, а оне друге категорије не могу ни на који начин да пронађу запослење? У сваком случају држава мерама сопствене економске политике треба да пронађе начин за стабилизацију економија од КОВИД 19, да потпомогне повратак сарадњи и иновацијама како би се смањила незапосленост након пандемије.

ЗАКЉУЧАК

Пандемија КОВИД 19 је убрзала и још више нагласила многе неједнакости и сукобе у свету. Она је на више начина догађај без преседана у савременој историји, и потврдила је већ присутан тренд непредвидљивости у постхладноратовским међународним односима.

Промене су се догодиле на нивоу земаља, али и на глобалном нивоу. Пандемија вируса довела је до пада економске активности у скоро свим земљама света. Однос САД и Кине постао је напетији,

повећала се нетрпељивост и нетолерантност, јер обе земље желе да завладају светом, САД позивајући се на успехе у XX веку, а Кина рачунајући на успехе у XXI веку. При томе, САД су направиле неколико крупних грешака у међународним односима, а то је поменути однос са Кином, затим, демократизација арапских и других земаља, без обзира на њихово културно и традиционално наслеђе. Међутим, догодиле су се велике промене и за саму САД, јер она нема више ни економске, ни војне, ни политичке моћи за убедљиву доминацију и владавину над остатком света (Pribičević 2021, 100). Америка има много својих унутрашњих проблема и мора се прво суочити са проблемима у образовању, здравству, инфраструктури и социјалним неједнакостима, дакле проблемима у „свом дворишту”, а тек потом јачањем НАТО, спољној политици која баштини идеје либерализма. Западни модел либералне демократије и међународних односа је у кризи већ двадесетак година, Међутим, поставља се питање шта му је противтежа? Да ли су то аутократски режими, режими умерене демократије или пак модел социјалне тржиште привреде. Дакле, потребно је нагласити да земље савезнице САД, јесу биле њене следбенице, али су водиле засебне економске политике које нису биле засноване на чисто либералном моделу. На пример, Немачка има свој модел либералне економије који поред тржишне има и јаку социјалну компоненту. Она јесте тржишна економија, али са својим аутентичним моделом привреде, дакле тржиште је то које ствара вредност, диктира правила конкурентности, има и своје механизме. Осим тога, не сме се занемарити чињеница да је она свој привредни модел развијала преко 150 година, уз снажан интелектуални аспект. Но у сваком случају, САД ће настојати да брани своје интересе и водећу улогу у погледу војних и економских капацитета. Случај BREXIT и одвајање Велике Британије је један од покушаја САД да на англосаксонским принципима ојача своје позиције и оствари своје идеје (Pribičević 2020, 472–475). Колико ће у томе успети, остаје да се види. У сваком случају униполарни свет који је постојао од завршетка Другог светског рата, на овамо, уз апсолутну доминацију САД-а је пољуљан. Кина прети да угрози доминацију САД, нова настајућа сила је Индија, а Русија упорно покушава да се развије на економском плану, док истовремено Мексико, Бразил, Турска, Вијетнам, Индонезија и Нигерија покушавају да се домогну завидне позиције у међународној економији и међународним односима (Pribičević 2020, 472–475).

Надаље, зелена економија је агенда која треба да промовише економију благостања уз очување животне средине и престане са

исцрпљивањем ресурса планете земље. Развој зелене економије такође ће зависити од контекста земље у којој треба да се развија, али у сваком случају треба да буде одржив и правичан. „Економска и социјална одрживост треба да воде ка ублажавању сиромаштва, треба да покажу да људе сматрају веома важним чиниоцем друштва, нудећи им смислен живот, равноправност у образовању и здравственој заштити, као и заштиту њихових људских права. Поред економске, социјалне и еколошке одрживости, постоји и четврта одрживост, а то је људска одрживост. У микро и макроекономији људи се посматрају као ресурс и као важан извор конкурентности предузећа. Промене на нивоу запослености јављају се у смислу прерасподеле радне снаге, трансформације радног места или структурних промена. Значајан потенцијал за отварање нових радних места налази се у секторима обновљивих извора енергије и зелене индустрије” (Maksimović 2020, 259–260). Тако, пандемија КОВИД 19 је убрзала имплементацију дигиталних технологија. На тржишту рада повећао се неформални облик рада уз физичку дистанцу где год је то могуће. Долазило је и до великих отпуштања. Најпогођенији су сектор здравства, туризма, друског, поморског и ваздушног саобраћаја, грађевинарства, индустрија забаве и луксузне робе, а смањена је и спољна трговина. На тржишту рада највише су погођене жене, млади, нискоквалификовани и мигранти, као и радници са инвалидитетом. 6) Током ове пандемије, међународне организације као што су Светска банка, Азијска развојна банка, Уједињене нације и друге, помогле су становништво најугроженијих земаља. Дакле, овде је карактеристична и помоћ поменутих међународних организација, што значи да када је у питању виши јавни интерес, односно заштита здравља становништва или грађанства, укључене су биле и међународне организације а не само националне (кроз финансијску помоћ или помоћ Уједињених нација које су слале своје волонtere у најугроженије земље, старајући се о маргинализованим групама). 7) Улога државе је повећана, јер су се социјална давања показала као неопходност, а подела надлежности „државе и тржишта” су видљива реалност, јер не постоји ни једна земља у којој нема уплива државе.

И надаље остаје неколико питања. Да ли је свет научио да се носи са глобалним кризама? Како се то прижељкивао либерални капитализам, а дошло до тоталне контроле? Да ли су последице могле бити умањене, а људских жртава мање? Каква је улога државе у будућности? Да ли већи број заражених значи мању ефикасност државе? Да ли државе могу постојати без тржишта?

РЕФЕРЕНЦЕ

- International Labour Organization Monitor [ILO]. 2021. "COVID-19 and the world of work. COVID-19 is causing activity to collapse and unemployment to soar, Seventh edition Updated estimates and analysis." Last access February 4 2021. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/dcomm/documents/briefingnote/wcms_767028.pdf.
- International Labour Organization [ILO]. 2020. "A policy framework for tackling the economic and social impact of the COVID-19 crisis." Last access February 8 2021. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/documents/briefingnote/wcms_745337.pdf.
- Ivanovska, Dijana and Maja Kuzmanovska. 2021. "Post-Covid Market Challenges For Marketing Strategies." *Macedonian International Journal of MARKETING* (13): 56–68. UDC 658.8:005.21]:004}:616.98:578.834.
- Jones Lora, Palumbo Daniele and Brown David. 2021. "How the pandemic has changed the world economy." *BBC News*. Last access October 4 2021. <https://www.bbc.com/news/business-51706225>.
- Maksimović, Marijana. 2020. „Upravljanje ljudskim resursima i održivi razvoj: zelena radna mesta." U *Izazovi održivog razvoja u Srbiji i Evropskoj uniji*, ur. Predrag Jovanović i Sanja Stojković Zlatanović, 244–263. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Maksimović, Marijana. 2021a. *Tržišna ekonomija i poslovna kultura: Nemačka i Japan*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Maksimović, Marijana. 2021b. "The Role Of The State In The 21st Century." In *Towards a Better Future: State and Society*, Eds Goran Ilik and Angelina Stanojoska. Bitola: International Scientific Conference Faculty of Law – Kicevo, University "St. Kliment Ohridski" – Bitola, 19–3. UDC 364-146.2(73:510):339.13.012.42 135.
- Maksimović, Marijana. 2021c. "Covid 19 And Job Loss." *Macedonian International Journal of "MARKETING"* (13): 128–133.
- McKinsey&Company. "The coronavirus effect on global economic sentiment 2021." *Survey*. Last access Decembar 16, 2021. <https://www.mckinsey.com/business-functions/strategy-and-corporate-finance/our-insights/the-coronavirus-effect-on-global-economic-sentiment>.

- Mearsheimer J. John. 2021. "The Inevitable Rivalry America, China, and the Tragedy of Great-Power Politics." *Foreign Affairs*. Last access December 23, 2021. https://www.foreignaffairs.com/articles/china/2021-10-19/inevitable-rivalry-cold-war?utm_medium=promo_email&utm_source=lo_flows&utm_campaign=registered_user_welcome&utm_term=email_1&utm_content=20211223.
- Milanović, Branko. 2021a. „I Kina je kapitalistička zemlja.” *DW*. Razgovor vodio: Zoran Arbutina. Poslednji pristup 27. decembar 2021. <https://www.dw.com/bs/branko-milanovi%C4%87-i-kina-je-kapitalisti%C4%8Dka-zemlja/a-56173804>.
- Milanović, Branko. 2021b. „Nevolje za Evropu – jačanje Kine i migracije iz Afrike.” *Danas*. Poslednji pristup 27. decembar 2021. <https://www.danas.rs/vesti/ekonomija/nevolje-za-evropu-jacanje-kine-i-migracije-iz-afrike/>.
- Pribičević, Ognjen. 2020. „Trump, Brexit And The Crisis Of The Liberal World Order.” *Teorija in praksa*, 57 (2): 471–488. Posledni pristup 23. decembar 2021. <https://www.fdv.uni-lj.si/docs/default-source/tip/trump-brexit-in-kriza-liberalne-svetovne-ureditve.pdf?sfvrsn=0>.
- Pribičević, Ognjen. 2021. „Tramp, Bregzit i Rusija.” *Međunarodni problemi* 73 (1): 87–105. doi: <https://doi.org/10.2298/MEDJP2101087P>.
- Roubini, Nouriel. 2020a. “A Greater Depression?” *Project Syndicate*. Last access December 24, 2021. <https://www.project-syndicate.org/commentary/coronavirus-greater-great-depression-by-nouriel-roubini-2020-03>.
- Roubini, Nuriyel. 2020b. “Dr Propast: Sledi decenija očaja za globalnu ekonomiju.” *BIZ Life*. Poslednji pristup 27. decembar 2021. <https://www.bizlife.rs/dr-propast-sledi-decenija-očaja-za-globalnu-ekonomiju/>.
- Šuvaković, Uroš. 2020. „O metodološkom problemu nekritičkog preuzimanja pojmova na primeru upotrebe pojma „socijalna distanca” tokom pandemije COVID-19.” *Sociološki pregled* 54 (3): 445–470. doi: 10.5937/socpreg54-27896.
- Telegraf biznis. 2021. „Programeri su novi bankari: U narednih 5 godina nestaće 100.000 radnih mesta.” Poslednji pristup 23. januar 2022. <https://biznis.telegraf.rs/it-biz/3397486-programeri-su-novi-bankari-u-narednih-5-godina-nestace-100000-radnih-mesta>.

Trapara, Vladimir. 2021. „Međunarodni odnosi u doba korone: preispitivanje koncepta entropije”. *Međunraodni problemi* 73 (1): 39–57. doi: <https://doi.org/10.2298/MEDJP2101039T>.

Marijana Maksimović*

Institute of Social Sciences, Belgrade

COVID CAPITALISM AND THE LABOR MARKET

Resume

The Corona virus has led to many changes, and they are: 1. The virus pandemic has led to a decline in economic activity in almost all countries of the world. 2. The relationship between the United States and China has become more tense, intolerance and intolerance have increased, because both countries want to rule the world, the United States is calling for success in the 20th century, and China is counting on success in the 21st century. However, the United States no longer has the economic, military, or political power to convincingly dominate and rule over the rest of the world. America has its own internal problems and must first face problems in education, health, infrastructure, and social inequalities, i.e., problems in “its own backyard”, and only then the strengthening of NATO, a foreign policy that inherits the ideas of liberalism. Furthermore, the 3rd Green Economy is an agenda that should promote a welfare economy while preserving the environment and stopping the depletion of the planet’s resources. The development of the green economy will also depend on the context of the country in which it should be developed, but in any case, it should be sustainable and fair. Thus, the 4th COVID 19 pandemic accelerated the implementation of digital technologies. It has contributed to the faster adoption of advanced technologies embodied in Industrialization 4.0, the Internet of Things, and the overall digital economy. Under the influence of the Corona virus, the way of communication has changed. At first, there was a lack of written and oral communication, however, in the second half of 2020, this was compensated for through digital media. Then digital marketing gained

* E-mail address: mmaksimovic@idn.org.rs.

* Овај рад је примљен 08. априла 2022. године, а прихваћен на састанку Редакције 9. јуна 2022. године.

an increased role, through social media and networks. Thus, the dialogue between producers and consumers was restarted, which increased communication, the dialogue between employees and employers was improved, which enabled the functioning of the company and enabled consensus. In 2015, UNCTAD determined that in economic geography, the classic north-south division was not made, but the division into the USA and China, which lead the digital economy, was made. So, these two countries are leading the accelerated implementation and connection of products, machines, and systems with “smart factories”, which not only provides faster data, but also accelerates their processing. Adopting advanced technology changes the ecosystem, improves the performance of the company, and increases its competitiveness. This is justified only if advanced technologies have a positive impact on the ecosystem through increased use of filters to protect the environment and air, less pollution of soil and water, as well as responsible production and reduction and disposal of waste. So, if more attention is paid to sustainable development.

5. In the labor market, the informal form of work has increased with physical distance wherever possible. When it comes to employment, it can be said that there was a loss of jobs, and that recovery is expected only after 2021 and stabilization only after 2023. The previous world economic crisis of 2008, but also this one from 2020, contributed to the further development of informal work as a form of work. The female working population and young people looking for employment, the less educated, migrants and hard-to-employ categories such as people with disabilities found themselves in a completely unfavorable position. Those categories were and remain most affected by this pandemic.

6. During this pandemic, international organizations such as the World Bank, the Asian Development Bank, and the United Nations, helped the population of the most vulnerable countries, not leaving underdeveloped countries to fight the pandemic on their own.

7. The role of the state has increased, because social benefits have proven to be a necessity.

Keywords: pandemic COVID 19, USA, China, green economy, digitalization, labor market, (post)COVID capitalism

*Драган Траиловић**

Институт за политичке студије, Београд

**НОВЕ ПОЛИТИЧКО–ЕКОНОМСКЕ
ИНИЦИЈАТИВЕ НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ
КИНЕ И СЈЕДИЊЕНИХ АМЕРИЧКИХ
ДРЖАВА У ЦЕНТРАЛНОЈ АЗИЈИ:
ДИПЛОМАТСКЕ ПЛАТФОРМЕ „КИНА+5”
И „Ц5+1”****

Сажетак

Рад се бави новим дипломатским платформама за сарадњу Народне Републике Кине и Сједињених Америчких Држава са централноазијским регионом у формату „5+1”. Ова два формата сарадње сагледавају се у контексту унутаррегионалних промена у политичкој структури Централне Азије, пре свега промена у вези са транзицијом власти у централноазијским републикама и покретања консултативних састанака лидера држава Централне Азије са циљем унапређења регионалног повезивања. За аналитички оквир узимамо ону групу литературе која на међународне односе и процесе у овом региону гледа кроз призму Енглеске школе међународних односа, посебно се ослањајући на концепт „међународног друштва”. Полазимо од тврдње да и саме државе Централне Азије имају значајан утицај на процесе у политичко-економској структури региона исто како га имају и велики геополитички играчи. Циљ рада је да, узимајући у обзир регионални спољнополитички контекст и промене у њему, а преко дипломатских платформи „Кина+5” и „Ц5+1”, ослика део нове геополитичке динамике у региону. Закључује се да НР Кина преко ове дипломатске платформе у своје односе са

* Имејл-адреса: dragan.trailovic@ips.ac.rs.

** Рад је настао у оквиру научно-истраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја.

регионом уводи и политичку компоненту сарадње уз нови приступ региону као интегралној целини, док САД настоје да оживљавањем дипломатске платформе „Ц5+1” остваре интеграцију Авганистана у регион, као и да Централној Азији пружи противтежу кинеском и руском утицају и ојачају своју позицију у региону.

Кључне речи: Централна Азија, „Кина+5”, „Ц5+1”, Народна Република Кина, Сједињене Америчке Државе

УВОД

Последњих неколико деценија евроазијска копнена маса посебно њен средишњи део – Централна Азија – све више је ангажована у низу регионалних политичких, економских и безбедносних пројеката и иницијатива великих геополитичких актера, како оних блиских региону, тако и оних који му географски нису блиски. Свестрани политички, економски и безбедносни ангажман бројних држава на овом подручју показује нам сву његову геополитичку атрактивност, постојање комплементарних, са једне стране, као и конкурентских геополитичких визија које за ову област имају велики међународни актери, пре свега Руска Федерација, Народна Република Кина, Сједињене Америчке Државе и Европска унија са друге. Поред њих, геополитичку и геоекономску ситуацију у региону додатно усложњава и ангажовање регионалних сила и суседних држава као што су Турска, Иран, Индија и Пакистан, док се додатно структура геополитичких односа на овом простору компликује активнијим политичким, економским и културним присуством Јапана и Јужне Кореје (Dadabaev 2019).

У односу на све поменуте учеснике *Нове велике игре* (Гајић 2009), још деведесетих година 20. века формиран геополитички троугао, са мање или више промена, доминира и данас у региону Централне Азије. Њега чине Русија, Кина и Сједињене Америчке Државе. Последњих година он поприма нову динамику и креира нове форме односа између трију држава и земаља Централне Азије. Русија је иницирала формирање и настоји да консолидује и ојача Евроазијску економску унију, али и Организацију договора о колективној безбедности, трудећи се при том да буде и остане спољни гарант безбедности у овом региону. Кина истрајно наставља са спровођењем своје Иницијативе појас и пут и њеног копненог сегмента кроз Централну Азију, намећући себе као главног и доминантног економског партнера. Сједињене Америчке Државе,

иако у одређеном степену слаби њихов утицај у региону, доносе нову стратегију за Централну Азију (2019-2025) и оживљавају дипломатски формат сарадње „Ц5+1” покренут 2015. године са централноазијским републикама, уз покушаје да се у регион, пре свега инфраструктурно и економски, а затим и политички интегрише и Авганистан. Слично томе и Народна Република Кина по први пут, осим економског ангажмана у Централној Азији, додаје и политичку компоненту сарадњи са овим државама кроз сличан формат - „Кина+5”. Овакав облик сарадње („5+1”), у којем државе Централне Азије одржавају односе на политичком и дипломатском нивоу са једном државом ван региона, није ништа ново (Rahimi 2020; Hashimova 2020). Јапан је прва земља која је успоставила такав облик сарадње још 2004. године, затим су ту Јужна Кореја, Европска унија, Сједињене Државе и на послетку је то учинила и Народна Република Кина (Накимов 2021). Поред наведених држава, сарадњу у формату „5+1” са земљама Централне Азије остварују и Индија и Русија.

Саме земље Централне Азије и њихови лидери традиционално се опредељују за вишевекторски приступ у спољној политици према Сједињеним Америчким Државама, Кини и Русији као доминантним међународним чиниоцима у региону. Преовлађујући циљ централноазијских република у њиховим спољнополитичким приступима базира се на стратегији уравнотежења утицаја који долазе од ових великих сила (Mutlu 2015). Поред тога, ове државе прихватају присуство и подршку међународних фактора, посебно Руске Федерације, због постојања претње од ширења муслиманског екстремизма и тероризма, те последично томе и страха од немогућности да самостално гарантују сопствену националну безбедност и очување својих секуларних режима.

Све већа присутност Народне Републике Кине у региону, за коју Централна Азија, заједно са њеном северо-западном аутономном регијом Синђанг постаје стратешки битан и логистички центар за развијање међурегионалних коридора, инфраструктуре и транзитних транспортних рута ка Европи у склопу Иницијативе појас и пут, додатно је активирала и иницијативе других великих сила, посебно Сједињених Америчких Држава, али и Руске Федерације, да свака у складу са својим могућностима, конкурише НР Кини или да са њом у региону сарађује. Оваква констелација односа великих сила у региону Централне Азије, као и друге промене, пре свега оне интрарегионалне природе, доводе до нове геополитичке динамике у региону која се огледа у ажурирању традиционалног приступа

главних геополитичких актера политичким и економским процесима у Централној Азији.

Полазећи од тога предмет овог рада су нове дипломатске иницијативе САД и НР Кине у формату „5+1” о политичкој и економској сарадњи са централноазијским републикама. Намера нам је да ове две иницијативе прикажемо кроз опис њихових циљева, механизма деловања, реализованих пројеката под њиховим окриљем, као и њихових остварених резултата и достигнућа, анализирајући их у оквиру међународног, регионалног и интрарегионалног контекста у коме се оне одвијају. Дадабаев (*Timur Dadabaev*) истиче да постоје бројне дебате о томе на који начин је могуће описивити и анализирати поменуте процесе у Централној Азији од оних које се ослањају на Макиндера и концепт *heartland*-а као аналитичког оквира, преко оних које истичу значај улоге централноазијских република у овим процесима као главним актерима који тргују својом лојалношћу према великим силама балансирајући између њихових интереса, до оних, које су доминантне, и по којима се процеси у Централној Азији сагледавају у контексту спољних, међународних утицаја великих сила и институција које оне иницирају, а које негирају утицај централноазијских република као значајних актера процеса у региону (Dadabaev 2022, 1–5). У новије време објашњења међународних процеса у Централној Азији позиционирају се између реализма и либерализма и ослањају се на Енглеску школу међународних односа. На пример, Буранели (*Filippo Costa Buranelli*) се у својој анализи политичких и економских процеса у централноазијском региону ослања на основне поставке Енглеске школе међународних односа, полазећи од тога да се стање у региону у коме нема јасне и институционализоване регионалне сарадње попут оне какву имамо у Европској Унији или АСЕАН-у, али и у коме у највећој мери налазимо одсуство честе, озбиљне и директне конфронтације међу државама региона, може објаснити појмом „међународно друштво”, онако како га дефинише Енглеска школа међународних односа (деталније о концепту видети Buranelli 2019, 240). По њему Централну Азију карактерише „[...] поредак, стабилност и коегзистенција, који настају као компромис између конкуренције и сарадње” (Buranelli 2019, 239). Како Буранели наводи овај регион се не може сагледати само у оквирима реализма као регион конкуренције и конфронтације, како се најчешће у литератури он интерпретира, већ да у њему, углавном неформалног карактера, постоје норме, институције и правила којима се регулишу односи између ових држава (Buranelli 2019, 237–239). Ми ћемо се у интерпретацији политичких и економских

процеса у Централној Азији ослањати на горе поменута објашњења која ће нам служити као аналитички оквир. Полазимо од тога да битну улогу (*agency*) за процесе у региону подједнако имају како саме централноазијске републике, тако и међународни државни актери (Dadabaev 2022, 151; Kazantsev, Medvedeva, and Safranchuk 2021; Starr 2008, 11–18). Други аутори такође истичу да у последње време у литератури о Централној Азији постоји одступање од, на пример, геополитичке парадигме као једине у анализи међународних односа овог региона, те се на државе које му припадају више не гледа само као на пијуне на шаховској табли геополитике, већ се уочава да се многи спољнополитички процеси у региону иницирају и одвијају изнутра, односно државе Централне Азије посматрају се као активни агенати који делују тако да интеграционе процесе у региону обликују према сопственим националним интересима (Dzhuraev 2022, 242; Kazantsev, Medvedeva, and Safranchuk 2021; Starr and Wimbush 2019). На то да се на централноазијске републике треба гледати не као на периферију неке од великих сила већ као на субјекте међународних односа још две хиљадитих година указивао је Фредерик Стар (*Frederick Starr*).¹ Из тог разлога, а да би смо разумели нову динамику међународних односа у региону када је реч о дипломатским, политичким и економским иницијативама великих сила, потребно је да прикажемо и интрарегионалне промене које се догађају на овом простору, а који су један од катализатора овакве нове динамике. У раду се издвајају неке од тих промена, а пре свега оне које се тичу транзиције власти у централноазијским републикама и покретања консултативних састанака лидера држава Централне Азије са циљем унапређења регионалног повезивања. Полазећи од тога, рад је структуриран тако да ће се најпре пажња посветити проблему одређења граница Централне Азије и томе које одређење прихватамо и користимо у раду уз приказ основних физичко-географских и друштвено-географских карактеристика тако дефинисаног региона. Затим ће посебан део рада бити посвећен регионалним и интрарегионалним политичким променама, да би се у коначном дао приказ дипломатских иницијатива Кине и САД у формату „5+1” као најрепрезентативнијих примера промене геополитичког и геоекономског контекста у Централној Азији.

1 У анализи, *In Defense of Greater Central Asia*, још из 2008. године он указује управо на оне промене које се сада дешавају у региону Централне Азије, а које се тичу јачања регионалне повезаности инициране изнутра, од самих централноазијских држава, а не везано од утицаја великих сила (Starr 2008).

ЦЕНТРАЛНА АЗИЈА – ДЕФИНИЦИЈА, ФИЗИЧКО-ГЕОГРАФСКИ И ДРУШТВЕНО-ГЕОГРАФСКИ ЧИНИОЦИ

Најшире одређење простора који обухвата Централна Азија је оно које даје УНЕСКО и по коме она обухвата територију Авганистана, североисточног Ирана, северног и централног Пакистана, северне Индије, западне Кине, Монголије и бивших совјетских централноазијских република (наведено према Stride 2011, 48). Међутим, често се у литератури могу наћи одређења простора Централне Азије, која су другачија од ових и најчешће ужа у свом географском обухвату, па се може рећи да не постоји једно и општеприхваћено одређење. Свакако се поимање граница овог простора током времена мењало и то често у зависности од историјско-политичког контекста и ширих регионалних друштвених околности и односа између различитих суверена који су над њим успостављали контролу. То је за исход имало и другачије називе (Трансаксонија, Туркестан, Средња Азија, Централна Азија) којима се овај простор у различитом географском обухвату означавао, те тако био друштвено конструисан политички концепт који се дакле није поклапао са географским границама регије (Cornell and Starr 2018, 13; Barisitz 2017, 1–3; Stride 2011, 47–49).

Како поједини аутори наводе, разлог за овакво различито одређење граница регије лежи и у различитим основама за дефиницију у смислу да ли се за одређење узимају „чисти” физичко-географски елементи или пак политичко-културни, те су стога и дефиниција такве. На пример, у географском смислу уже, али у основи политичко одређење простора Централне Азије односи се на простор који обухвата само територије пет централноазијских република – Узбекистан, Казахстан, Киргистан, Таџикистан и Туркменистан (Cornell and Starr 2018, 11–14). Поред тога, у последње време, најчешће из америчког академског и политичког дискурса, долази и појам – *Greater Central Asia* – који поред пет централноазијских република укључује и Авганистан (Tolipov 2015; Starr 2008), а додатно, јављају се и она политичко-културолошка одређења према којима и Синђанг, аутономна регија на северозападу Кине, спада у простор Централне Азије (Starr 2008, 6). Значајан елемент по коме се врши одређење граница Централне Азије јесте и етницитет, односно да она обухвата територије које насељава туркијско становништво (Barisitz 2017, 3). Одређење које је у литератури најзаступљеније и које ћемо ми користити за потребе

овог рада Централну Азију одређује као територију пет бивших совјетских централноазијских република – Казахстан, Узбекистан, Киргистан, Туркменистан и Таџикистан.

Овако (политички) одређен простор Централне Азије, обухвата површину од 3.994.300 квадратних километара. Од тога сам Казахстан има површину од 2.724.900 километара квадратних. Централну Азију у оваквом одређењу насељава више од седамдесет милиона становника, са око стотинак различитих етничких група, од којих је највећа узбечка, која броји близу тридесет милиона припадника (Dadabaev 2022, 2). Становништво централноазијских република је етнички и национално мешовито, али је у верском смислу доста хомогено, јер је реч о муслиманском туркофоном становништву. У језичком смислу једино се издваја Таџикистан који је персијског културно-језичког порекла.

Клима је изразито континентална, а у неким деловима и пустињска. Крећући се од запада ка истоку Централна Азије условно се може поделити на четири главне географске зоне или области: области степа, области пустиња, области оаза и планинске области, односно три изразито различите географске области – степе, пустиње, планине (Barisitz 2017, 6–10; Starr 2008, 6–7). Од природних ресурса најзначајнији су нафта, гас, уранијум, обојени метали (посебно злато), док у пољопривредној производњи доминира памук. Обрадиве површине погодне за пољопривредну производњу и сточарство налазе у јужној и југоисточној Централној Азији, што представља и најгушће насељена подручја у овом региону. Ресурс за којим највише постоји потреба у централноазијској регији и око кога настају сукоби јесте вода, посебно због тога што капацитети који су на располагању у условима изразито суве климе нису довољни да намире потребе за њом (Barisitz 2017, 6–10). Поред тога, скоро деведесет процената укупних водних ресурса региона налази се у само у две државе – Киргистану и Таџикистану.

ПРОМЕНЕ ПОЛИТИЧКО-ЕКОНОМСКОГ И БЕЗБЕДНОСНОГ ИНТРАРЕГИОНАЛНОГ КОНТЕКСТА У ЦЕНТРАЛНОЈ АЗИЈИ

Историјски посматрано, Централна Азија је одувек имала велику геополитичку привлачност. Током Велике игре доминантни чинилац те геополитичке привлачности био је њен за Русију и Велику Британију стратешки битан географски положај. Централна Азија представља континенталну спону Европе са остатком Азије,

пре свега са Кином и она је као таква географско срце Евроазије.

Данас, поред географске позиције, која и даље има битну улогу у геополитичком магнетизму овог региона, као значајан чинилац посебно се издвајају ресурси којима регион обилује – нафта, гас, уранијум. Регион обилује енергентима што покреће игру великих и регионалних сила око приступа, контроле, транспорта и коришћења управо тих ресурса.²

Поред ових чинилаца, значајну улогу у ангажовању геополитичких актера на овом простору имају и питања националне, регионалне али и глобалне безбедности, пре свега због географске близине са нестабилним Авганистаном, али и због постојања радикалног ислама и тероризма, као и повремених етничких сукоба унутар самог централноазијског региона.³ Додатно значајан изазов представљају и неklasични безбедносни ризици и претње – питање воде, деградације животне средине и нарушавање биодиверзитета (The European Institute for Asian Studies [EIAS] 2019).

Централноазијске републике одликује и специфична природа њихових политичких система. Главна одлика ових режима јесте висок степен ауторитарности, која проистиче из доминантне концентрације политичке моћи у једној институцији система, те једној личности као персонификацији те институције – председнику републике. Од стицања независности на власти у улози председника републике своју неприкосновену политичку и економску контролу свих процеса у земљи задржавају и настављају кадрови бивших комунистичких партија, који у новонасталом контексту настоје да на национализму легитимишу своју власт. Поред тога ресурси око којих се ангажују велике силе контролишу управо председници и олигархија која је створена око њих што игра значајну улогу у одношењу великих геополитичких актера према њима (Trailovic 2016, 118–122). Сама природа политичких режима опредељује ове државе коме ће од великих спољних геополитичких актера бити наклоњенији, па се тако уочава да је сарадња садржајнија са Русијом и Кином, које не постављају питања о природи политичких режима у централноазијским републикама, док је са друге стране, иако

2 Казакстан има 30 милијарди барела доказаних резерви нафте. Узбекистан има приближно 594 милиона барела доказаних резерви нафте док Туркменистан има четврте по величини резерве природног гаса на свету (Cohen, Wolkov, Schulz, and Hoagland 2021, 11)

3 Посебно је то важно због тога што су као главно наслеђе из доба СССР-а остале идеолошко-политичке, а не-етничке успостављене границе међу државама Централне Азије, које су трасиране тада ради лакше контроле и управљања овим хетерогеним и конфликтним простором (Stepić 2016, 499).

она постоји као део мултивекторске спољнополитичке стратегије, сарадња са Сједињеним Америчким Државама, Европском унијом и другима, често условљена и ограничена, управо због отварања питања поштовања људских права, демократије, тржишне економије (Sharshenova and Crawford 2017).

У процесу транзиције републике Централне Азије нису следиле образац неких посткомунистичких земаља у Европи, већ се попут неких других азијских земаља, одлучују да се транзиција најпре мора односити само на економију, док се политичке реформе одлажу за период када би се овај процес економске транзиције завршио. У Централној Азији примењена су два модела економских реформи - један су применили Казахстан и Киргистан, модел заснован на убрзаној либерализацији националне економије и интеграцији у глобалну економију базиран на такозваној „шок терапији” и други модел, који су применили Узбекистан и Туркменистан, који је подразумевао градуални приступ економској транзицији где држава спроводи постепену економску реформу кроз висок степен протекционизма и субвенционишући виталне делове националне индустрије и пољопривреде (Trailovic 2016, 122–126).

Временом, посебно последњих неколико година, у региону и унутар самих држава Централне Азије долази до бројних и значајних промена, које су утицале како на саме централноазијске државе, тако и на то да главни геополитички актери заступљени у региону почну да ажурирају своје приступе и стратегије кроз покретање нових и оживљавање старих политичких и економских иницијатива.

Прва група промена које су се десиле у региону јесу процеси „транзиције” власти у централноазијским републикама. Одмах је важно напоменути да у многим од њих то у великој мери није значило и промену карактера система власти, али јесте дошло до персоналних промена у најважнијој институцији система, председнику републике, што је ипак значило и промене у одређеним аспектима социјалног, политичког и економског контекста у овим земаљама, као и промене у спољнополитичким приступима и сарадњи са другим државама, где се Узбекистан издваја као најбољи пример. Условно речено до „транзиције” власти долази у скоро свим централноазијским републикама – Киргистану, Узбекистану, Казахстану и Туркменистану. Једино у Таџикистану на власти и даље остаје председник Емомали Рахмон (*Эмомалӣ Раҳмон*), који је на тој позицији још од 1994. године. У Киргистану се 2005. године, а затим и 2010. године догађају велики протести широм земље против председника Ашкара Акајева (*Аскар Акаевич Акаев*) и Курманбека

Бакијева (*Салы уулу Курманбек*), што је резултирало и њиховом сменом са власти (Lewis 2022, 75). Смена председника Акајева, 2005. године, често је била је одређивана као „обојена револуција” (Kassenova 2022, 211), спроведена уз подршку Сједињених Америчких Држава, док су многи смену Бакијева, 2010. године, тумачили као важну победу Русије у њеним геополитичким надмудривањима са Сједињеним Државама око утицаја у Централној Азији. Након периода транзиције власти током које је на месту председника била Роза Отунбајева (*Роза Исак кызы*), 2011. године председник Киргистана постаје Алмазбек Атамбајев (*Алмазбек Шаршен уулу*), који 2017. године бива први председник у Киргистану, а и у целој Централној Азији, који је се повлачи са места председника након једног шестогодишњег мандата како је прописано Уставом. Међутим, 5. октобра 2020. године избијају протести опозиције због резултата парламентарних избора и наводне куповине гласова. Демонстранти су из затвора ослободили бившег председника Алмазбека Атамбајева и опозиционог политичара Садира Жапарова (*Садыр Нургожо уулу Жапаров*), који постаје нови председник Киргистана, док у том тренутку актуелни председник Соронбај Јенбеков (*Сооронбай Шарипович Шарип уулу Жээнбеков*) подноси оставку. За време мандата председника Жапарова у Киргистану се догађа још један талас немира што резултира предлогом промене Устава како би се председнику дала већа политичка овлашћења на уштрб парламента, што је и одобрено на референдуму одржаном у априлу 2021. године (Lewis 2022, 75). На место председника Казахстана 2019. године долази Касим Жомарт Токајев (*Qasym-Jomart Kemeluly Toqayev*) преузимајући улогу председника од Нурсултана Назарбајева (*Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев*), који је на челу Казахстана био од 1990. године. Назарбајев је међутим понео титулу и овлашћења института тзв. „првог председника”, чиме је и даље задржао утицај на политичке и друге процесе у земљи. Његов утицај на унутрашњу и спољну политику земље значајно је ослабљен након што су почетком 2022. године оба дома парламента Казахстана изгласала да се Назарбајеву одузму функције доживотног председника Савета безбедности и Народне скупштине Казахстана, као и након његове смене на позицији председника владајуће партије Нур Отан. Све ово се догађа после великих немира који су погодили Казахстан почетком 2022. године, покренути због повећања цене гаса, а у чије смиривање су на позив председника Казахстана, а по овлашћењима у оквиру ОДКБ-а учествовале руске трупе (BBC 2022; Gleason and Dunay, 2022). Након смиривања демонстрација покренута је процедура измене

уставних закона којима би се све ове промене ставиле у законски и уставни оквир, а што би требало да се потврди на референдуму који је заказан за 5. јун 2022. године. Након смрти Ислама Каримова (*Islom Abdugʻaniyevich Karimov*), 2016. године председник Узбекистана постаје Шавкат Мирзијојев (*Shavkat Miramanovich Mirziyoyev*) који је за разлику од свог претходника значајно побољшао односе са суседима и започео широке друштвене и економске реформе (Cornell and Starr 2018, 8). Такође, то је допринело и променама у положају Узбекистана у међународним односима, што се одразило на промене и у званичном односу Сједињених Америчких Држава према тој централноазијској земљи (Ziegler 2022, 225; Starr and Wimbush 2019). Током 2018. године остварена је посета председника Узбекистана САД-у још од 2002. године. На међународном плану, Мирзијојев је укинуо баријере унутаррегионалном транспорту и трговини и успео је да реши вишедеценијске територијалне спорове са суседима. Такође, омогућено је предузетницима да слободно траже инвеститоре у иностранству као и да сами инвестирају споља, а и уклоњено је на хиљаде људи са спискова осумњичених верских екстремиста тако означених још од стране режима Ислама Каримова (Dadabaev 2022, 76–101; Hakimov 2021). После смрти Сапармурата Нијазова (*Saparmyrat Ataýewiç Nyýazow*), првог председника након стицања независности, мења се председник Туркменистана и то постаје Гурбангули Бердимухамедов (*Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow*), који је председник Туркменистана био до 2022. године када га након спроведених избора на том месту замењује његов син Сердар Бердимухамедов (*Serdar Gurbangulyýewiç Berdimuhamedow*).

Друга значајна промена у региону Централне Азије јесте да по први пут у озбиљнијој форми долази до самоиницираног и изнутра покренутог јачања међусобног регионалног повезивања⁴, настојања да се створи јачи регионални централноазијски идентитет, креира регионални поредак заснован на дијалогу и поверењу без спољног утицаја и иницијатива које би долазиле изван региона (Buranelli 2021; Tolipov 2020; Starr and Wimbush 2019). У том смислу покренути су самити шефова држава централноазијских република и до сада је одржано три 2018, 2019. и 2021. године, док је онај заказан за 2020. годину одложен због пандемије (Tolipov

4 Заправо, први међународни уговор, који је изворно покренут и потписан од стране самих централноазијских република је Семипалатински протокол о формирању слободне зоне од нуклеарног наоружања у Централној Азији (Starr 2008, 10–11).

2021). Консултативним састанцима лидера земаља Централне Азије присуствују председници свих пет република. Раније су се земље региона Централне Азије углавном повезивале кроз форме сарадње које су биле инициране споља и које су укључивале друге актере попут Русије, Кине, САД, ЕУ, а у којима често нису заједно учествовале и биле укључене све земље Централне Азије.

Трећа битна промена, она која је постојала и раније, али која добија нове форме, јесте претња од тероризма, религијског екстремизма и фундаментализма, која сада настаје услед промена у другим блиским регионима и Авганистану, а која се огледа у враћању бораца и терориста из тих кризних подручја у своје матичне земље у Централној Азији.⁵

Четврта значајна промена јесте повлачење Сједињених Америчких Држава из Авганистана, враћање Талибана на сцену, а све то у контексту напора САД, али и самих централноазијских република да се у оквиру пројеката стабилизације Авганистана он економски и инфраструктурно повеже и укључи у регион Централне Азије (EIAS 2019). Централноазијске републике и после повлачења САД из Авганистана настављају са развојем инфраструктуре и економских активности које би Авганистан повезале са ширим централноазијским регионом (Dadabaev 2022, 154). Од 2018. године у Централној Азији се уочава промена у реторици у односу на Авганистан на кога се више не гледа само као на регион који генерише нестабилност и претње, већ као на простор који пружа нове могућности, пре свега економске, а тако што би служио као инфраструктурна спона између Централне и Јужне Азије (Dadabaev 2022, 133; Starr and Wimbush 2019).

Пета промена у региону је она која долази споља, а која поред традиционалног утицаја Русије, присуства САД-а и јачање кинеског економског утицаја у региону, сада подразумева и политички ангажман и присуство НР Кине кроз формат сарадње „Ц5+Кина”.

5 Током немира у Казахстану председник Токајев навео је да се међу демонстрантима налазе и милитантни исламисти, који су обучавани у иностранству (BBC 2022).

НОВА ГЕОПОЛИТИЧКА И ГЕОЕКОНОМСКА ДИНАМИКА У РЕГИОНУ ЦЕНТРАЛНЕ АЗИЈЕ

„Ц5+Кина” – политичка компонента кинеског присуства у Централној Азији

Окосницу кинеског ангажмана у региону чине пре свега економска и сарадња у области безбедности, које Кина остварује како кроз билатералне односе са државама региона, тако и путем регионалних мултилатералних механизма, пре свега Шангајске организације за сарадњу, али и путем Иницијативе појас и пут. Историјски посматрано, разлози кинеског присуства у региону су се кретали од питања разграничења са новонасталим државама након стицања независности централноазијских република, преко питања безбедности до економске сарадње. Народна Република Кина има географску блискост са регионом и са државама које му припадају дели границе, те оне као такве представљају и копнену спону Кине са Европом. Значајан аспект кинеског ангажмана у региону је и питање њене енергетске безбедности и успостављања оптималне комбинације енергената као и потребе да изврши и очува диверзификација, како извора енергије, тако и самих региона из којих се енергенти набављају. Такође, Кини је Централна Азија битна због сировина са једне стране, али и због приступа тржиштима за њене готове производе са друге (Mitrović i Trailović 2014). Једно од најважнијих питања које изнова и изнова захтева кинеско присуство у региону је и питање њене националне безбедности, као и безбедности читавог централноазијског региона, посебно због ујгурског питања, питања религијског екстремизма и тероризма, те сепаратизма, са којим се она суочава на својим границама које дели са овим државама.

Преко Иницијативе појас и пут, која је и најављена управо у Централној Азији 2013. године (Mitrović 2018), Кина полако остварује пре свега економску превласт у региону, с обзиром да је ангажовала све земље Централне Азије и пружио подршку бројним инфраструктурним пројектима да би се постигао овај циљ. Иницијатива појас и пут у Централној Азији обухвата пројекте железничке и друмске повезаности, енергетске повезаности, промоције трговине и индустријског развоја, као и *people to people* пројекте. Кинеске компаније контролишу скоро четвртину производње нафте у Казахстану, исто је када је у питању гас у

Туркменистану (Kassenova 2022, 210). У највећем проценту извоз природног гаса из региона иде у Кину преко гасовода Централна Азија–Кина, који је изграђен кинеским кредитима. Регион је такође важан добављач ретких метала који се користе у Кини за производњу соларних панела и пуњивих батерија. Укупна кинеска улагања у Централну Азију су у 2020. години достигла скоро четрдесет милијарди долара, од чега је половина отишла у Казахстан. На крају 2021. године у Централној Азији пословало је готово осам хиљада кинеских фирми (Kumenov 2022). Кина држи 12 милијарди долара спољног државног дуга Казахстана, 1,8 милијарди долара Киргистана (готово половина укупног дуга Киргистана) и 1,2 милијарде долара Таџикистана (Olmos 2019).

Нова иницијатива сарадње у формату „5+1” коју је покренуо Пекинг 2020. године са земљама Централне Азије представља проширење кинеске улоге у региону и додатни корак ка томе да се оствари чвршћа сарадња са овим државама формирањем још једног, у овом случају ужег, регионалног аранжмана. Како поједини аутори наводе први регионални самит држава Централне Азије и Кине означава и постепени прелазак са углавном економских односа са регионом и на поље политичких, чиме се већ успостављени економски односи у оквиру Иницијативе појас и пут и они безбедносни односи у оквиру ШОС-а сада ојачавају (Avdaliani 2021; Indeo 2020; Hashimova 2020; Otorbaev 2022). Народна Република Кина је поред билатералних односа које има са земљама Централне Азије прибегла обрасцу сарадње који и друге силе користе већ дуги низ година у својим односима са овим регионом.

Кина је 2020. године одржала свој први састанак са министрима спољних послова свих пет земаља Централне Азије у формату „5+1”. Састанак је, као што је поменуто, иницирао Пекинг, а фокус је био на заједничкој сарадњи у борби против пандемије и обнављању економија у региону. Састанку су присуствовали министри спољних послова пет централноазијских република и кинески министар спољних послова. Кинески министар спољних послова предложио је четири главне области у којима је потребно развијати сарадњу у оквиру формата „5+1” и то: борба против пандемије Ковид-19, као и стварање здравствене заједнице Кине и земаља Централне Азије ради боље координације, размене информација и превенције ширања заразних болести; подстицање економског опоравка и успостављање зелених коридора за неометано и стабилно функционисање ланаца снабдевања; развијање сарадње у области безбедности кроз визију заједничке, свеобухватне, кооперативне и одрживе безбедности;

и јачање мултилатералне сарадње (Otorbaev 2020). Министри спољних послова Централне Азије и Кине разговарали су и о могућностима сарадње у областима дигитализације, финансијских услуга, е-трговине, паметних градова, али су истакли и потребу за проширењем сарадње у области науке (Rahimi 2020).

Централноазијске републике и НР Кина су између два састанка формата „5+1”, одржали и самит поводом тридесет година од успостављања дипломатских односа са НР Кином, када је најављено да ће се у оквиру поменутог формата сарадње у наредном периоду реализовати грант у вредности од 500 милиона долара за регион Централне Азије. Поред тога истакнута је и намера да се до 2030. године трговинска сарадња повећа на 70 милијарди долара (Putz 2022).

Други састанак министара спољних послова Кине и централноазијских република одржан је 2021. године у Кини. Министри су разговарали о јачању међусобне сарадње, унапређењу транспортне повезаности и осигурању трговине, јачању регионалне безбедности и заједничко деловање како би се одговорило на различите изазове. Посебна пажња посвећена је и ситуацији у Авганистану и обнови његове социо-економске инфраструктуре (Nakimov 2021). Значајан резултат састанка су и одлуке да се оквир сарадње Кине и република Централне Азије постепено формализује и институционализује тако што је усвојем Меморандум о успостављању механизма за састанке министара спољних послова „Кина+5”, али је договорено и увођење субнационалних механизма сарадње (Kobierski 2021). Поред тога одлучено је и да се под окриљем овог формата сарадње успоставе и три истраживачка центра за сарадњу у области пољопривреде, истраживања археолошког и културног наслеђа и традиционалне медицине (Devonshire-Ellis 2021).

Значај оваквог облика сарадње између Народне Републике Кине и република Централне Азије огледа се у томе што са једне стране ово представља први мултилатерални форум у коме су само Кина и централноазијске републике, односно нема других актера, као на пример, у оквиру Шангајске организације за сарадњу и сличних механизма, и друго, Кина је поред досадашњег усмерења на билатералне односе и ове државе појединачно, одлучила да их сада третира као интегрални регион (Hashimova 2020; Otorbaev 2020). Хашимова (*Umida Hashimova*) истиче да постоји неколико могућих објашњења зашто се НР Кина одлучила на овакав приступ регину оснивајући формат сарадње „5+1”. Она се крећу од оних да

покаже да њено интересовање за регион не слаби, преко оних да се окреће пријатељским земљама у условима када је оптужена да није добро руководила епидемијом што је изазвало њено глобално ширење до питања Синђанга како би добила гаранције од лидера ових република да Ујгури неће добити подршку из ових република, која је иначе повећана последњих година са различитих страна (Hashimova 2020). Ова објашњења су она која су утицала на овакав приступ Кине Централној Азији, али како и сама Хашимова наводи, значајан фактор који је утицао на овакав Кинески приступ јесте намера Сједињених Америчких Држава да појача ангажман у оквиру свог формата „Ц5+1”, што је приликом посете државног секретара САД Помпеа Централној Азији подразумевало и позиве централноазијским републикама да буду опрезне у својој сарадњи са Кином и да дају подршку у напорима да се она осуди око третмана Ујгура и других етничких мањина у Синђангу, што је наишло на оштре реакције из Кине (Hashimova 2020, Thornton 2020, 1,5). Важно је нагласити и да је настојање централноазијских република да се саме крећу ка већем степену регионалног повезивања одржавањем годишњих консултативних састанака још један од фактора за који се може сматрати да је определио НР Кину да регион и сама посматра као јединствен како би се избегле све могуће препреке у остварењу пројеката у оквиру Иницијативе појас и пут, а које би могле бити изазване конкуренцијом и несугласицама између самим држава региона, што је раније и био случај. Интерес Кине јесте да међу највишим елитама у централноазијским републикама постоји консензус око важних питања која се тичу региона (Rahimi 2020). Односно како Рахими (*Omid Rahimi*) наводи, „користећи формат „5+1”, Кина жели да постигне јединствен фронт у Централној Азији против САД и претвори регион у стабилну безбедносну дубину за себе” (Rahimi 2020).

„Ц5+1” – Дипломатска платформа Сједињених Америчких Држава у Централној Азији

Присуство САД у Централној Азији започиње након распада Совјетског савеза када на простору Централне Азије настаје геополитички вакуум. Приоритети у ангажовању Сједињених Америчких Држава тада су били примарно економске и безбедносне природе, посебно због нарастајућег милитантног ислама у региону, али су они подразумевали и промоцију демократије, владавине права и тржишне економије.

Активно учешће и присуство САД у региону значајно започиње после 11. септембра објавом рата међународном тероризму, када безбедносни интереси у региону постају приоритет у односу на све остале. Регион Централне Азије у геостратешком смислу бива најпогоднији за инсталирање војних база и успостављање безбедних рута за допремање опреме и ресурса, а зарад војних дејстава и контроле авганистанске територије. У том смислу Сједињене Америчке Државе отварају базе у Узбекистану, а у Киргистану користе ваздухопловну базу „Манас”. Таџикистан је дозволио употребу међународног аеродрома у Душанбеу, а Казахстан и Туркменистан су дозволили употребу свог ваздушног простора. Међутим, током 2005. године долази до ускраћивања гостопримства америчким снагама у ваздухопловној бази Карши-Ханабад у Узбекистану, а затим се и у Киргистану затвара ваздухопловна база Манас, 2014. године.

Америчка државна секретарка Хилари Клинтон 2011. године покреће план назван „Иницијатива за нови пут свиле”, који је најављен у Индији, а у чијој основи се налазила идеја о изградњи дугорочне и одрживе стабилности Авганистана (Romanowski 2017, 5). Тада почиње и да се заговара концепт „Велике Централне Азије”, који у циљу интеграције Авганистана у Централну Азију подразумева обнављање традиционалних трговачких рута и реконструкцију значајних инфраструктурних веза између Авганистана и централноазијских република. Један од значајних циљева био је и инфраструктурно и енергетско повезивање региона Централне и Јужне Азије (Толіров 2019). Поменути циљеви и концепти из овог плана даље се развијају и конкретизују у оквиру нове Стратегије САД за Централну Азију 2019-2025, којом се промовишу основни приоритети у вези са даљим ангажовањем Сједињених Америчких Држава у региону. Они се крећу најпре од подршке независности, суверенитету и територијалном интегритету централноазијских република, преко идеје о стварању могућности републикама Централне Азије да могу да бирају између већег броја спољнополитичких партнера са којима би сарађивали и јачања економске повезаности ових република са глобалном економијом, а како би се спречила њихова превелика зависност од само једне велике силе, па све до јачег повезивања Авганистана са регионом, затим питања безбедности и смањења претњи од тероризма, те на крају промоције демократије, владавине права и људских права (U.S. Department of State 2020).

Историјски посматрано приступ Сједињених Америчких Држава региону Централне Азије кретао се од заговарања општијих принципа и визија до конкретније артикулисаних концепата, што је на послетку резултирало покретањем дипломатске иницијативе и новог формата сарадње „Ц5+1”. Овај формат сарадње замишљен је као дипломатска платформа, односно механизам за дијалог и заједничко деловање држава учесница, а који ће бити оствариван кроз састанке на нивоу министара спољних послова, као и путем редовних дијалога на дипломатском и експертском нивоу. У том смислу, формат сарадње „Ц5+1” означава почетак нове фазе односа и политике Сједињених Америчких Држава према региону Централне Азије са циљем институционализовања сарадње између ових држава како би се ојачало америчко присуство у региону (Ziegler 2022, 224–226).

На првом састанку формата „Ц5+1”, одржаном у Самарканду 2015. године, шест министара спољних послова сагласило се да ће се у сарадњи САД и држава Централне Азије усредсредити на три области од заједничког интереса. Пре свега на питања безбедности, са фокусом на терористичке претње, затим на економију, са фокусом на побољшање регионалних трговинских токова и јачање изгледа за веће америчке инвестиције и на послетку на питања у вези са еколошким изазовима. Поред тога, договорено је и формирање радних група за сваки од поменутих сектора (Parkhomchik, 2016).

На другом министарском састанку „Ц5+1”, који је одржан у Сједињеним Америчким Државама 2016. године покренута су пет пројеката у ова три сектора. Главни пројекти у оквиру овог формата сарадње су: „Ц5+1 Пројекат борбе против тероризма, под покровитељством Америчког института за мир”; „Ц5+1 Пројекат пословне конкурентности Централне Азије”, који се остварује преко Агенције САД за међународни развој (*USAID*); „Ц5+1 Пројекат развоја транспортних коридора” који се такође спроводи уз подршку Агенције САД за међународни развој; „Ц5+1 Пројекат *Power the Future*” је пројекат преласка на напредна технолошка решења у области енергетике и „Ц5+1 Пројекат подршке националном и регионалном адаптационом плану” којим би се идентификовали ризици по животну средину у региону.⁶

6 Потребно је поменути и пројекте CASA-1000 чији је циљ да ојача централноазијске економије олакшавањем извоза електричне енергије из Централне Азије у Авганистан и Пакистан и пројекат подршке поједностављењу визних и царинских процедура у Централној Азији, како би се развио коридор Лапис Лазули, којим би се побољшала трговина између Централне Азије и

Састанци у оквиру формата „Ц5+1” одржавани су и у периоду од 2017. до 2021. године, када је у појединим годинама било одржано и по два састанка. На трећем састанку који је одржан 2017. године у САД-у, разматране су могућности тешње сарадње у циљу јачања економског развоја Авганистана (Ziegler 2022, 225). Током посете америчког државног секретара Мајка Помпеа Казахстану и Узбекистану 2020. године одржан је још један састанак „Ц5+1” у Ташкенту када је и најављена нова Стратегија за Централну Азију 2019-2025. Последњи састанак механизма „Ц5+1” био је 2021. године. Након одржане међународне конференције под називом „Централна и Јужна Азија: Регионално повезивање. Изазови и могућности” у Ташкенту 2021. године државе чланице формата „Ц5+1” издале су заједничко саопштење у коме оне потврђују своју посвећеност већем ангажману кроз дипломатску платформу „Ц5+1” са циљем јачања трговинских, транспортних и енергетских веза између региона Централне и Јужне Азије, као и јачању безбедности и стабилности региона, укључујући и мировне преговоре у Авганистану (U.S. Department of State 2021).

Значајан корак у оснаживању сарадње у оквиру ове платформе јесте и формирање такозваног Ивестиционог партнерства за Централну Азију, потписивањем меморандума о разумевању 2021. године, за сада, између влада Узбекистана, Казахстана и САД-а, а са циљем да се прикупи најмање једна милијарда долара током пет година за подршку раста приватног сектора у региону (Sanchez 2021; U.S. Embassy&Consulate in Kazakhstan).

Крајњи циљеви Сједињених Америчких Држава у централноазијском региону, а који би се остварили кроз дипломатску платформу „Ц5+1”, се могу преточити у два најважнија. Један је да се након повлачења из Авганистана он стабилизује и пацификује укључивањем у регион, а други је да се продубљивањем политичког и војног, али пре свега економског ангажмана кроз формат сарадње „Ц5+1” пружи централноазијским републикама противтежа руском и кинеском утицају (Ziegler 2022, 227).

„Ц5+1” пројекти спроводе се широм Централне Азије, сада са преко 34 милиона долара у областима безбедности, економске повезаности и животне средине (U.S. Department of State 2020). Намера јесте да се њима поспешу повезивање Централне Азије преко Авганистана са Индијом и Авганистана преко Централне Азије са Европом, управо како би се смањила њихова зависност од Кине и Русије. Сједињене Америчке Државе путем своје

Финансијске корпорације за међународни развој (ДФЦ) настоје да усмере више америчке развојне помоћи оним земљама где се уочава већи економски и политички ангажман Кине, где је, између осталих, Централна Азија означена као један од важних региона и да се тако оствари контратежа кинеској Иницијативи појас и пут (Starr and Wimbush 2019).⁷

ЗАКЉУЧАК

Централна Азија због својих географских, економских, енергетских, те безбедносних карактеристика има велику геополитичку и геоекономску привлачност. Историјски посматрано то је од увек била њена карактеристика, која је привлачила велике геополитичке актере да се такмиче за свој удео и утицај у овом региону. Традиционално кроз различите форме политичког, економског, културног и безбедносног ангажмана овде је присутна руска држава, која овај регион сматра својим „двориштем”. Данас она у великој мери у Централној Азији, представља, пре свега, једног од највећих и најутицајнијих спољних гарантора безбедности. Са друге стране, исто тако традиционално је у региону присутна и Народна Република Кина, која у новије време у односу на друге геополитичке актере путем различитих иницијатива преузима геоекономски примат у Централној Азији. Са треће стране, стратегија Сједињених Америчких држава, као силе која је географски изван региона, подразумева јачање и формализовање односа са централноазијским земљама кроз дипломатску платформу „Ц5+1” и пројекте у њеном оквиру, а са главним циљем стварања алтернатива за сарадњу земљама Централне Азије кроз подршку регионалном удруживању изнутра, укључивању и интегрисању Авганистана у регион, диверсификацију извоза енергената, спречавању ширења тероризма, као и обезбеђивању сигурности и транспарентног и антимонополског приступа каспијским енергетским резервама.

Последњих неколико година у региону се запајају два паралелна процеса која узајамно утичу један на други.

Прво, дешавају се унутаррегионалне, пре свега политичке промене, како оне у вези са транзицијом власти у централноазијским

7 Да своје дипломатске односе са земљама Централне Азије САД сада посматра кроз призму њене конкуренције са Кином потврђује посета Мајка Помпеа региону 2020. године, који је изразио забринутост Америке у вези са кинеским економским и политичким ангажманом у Централној Азији, осврћући се и на питање кршења људских права у кинеском Синђангу (Thornton 2020, 1).

републикама, тако и оне које се тичу изнутра покренутог процеса јачања регионалног повезивања и интегрисања. Ове промене су даље утицале и на промене у сфери економије, али и у сфери спољнополитичког понашања држава централноазијског региона, те су тако оне генерисале и нову геополитичку динамику региона. Транзиција власти у Узбекистану је на пример утицала на редефинисање односа САД према овој земљи у правцу боље сарадње, док је јачање интегративних процеса у региону утицало на то да Народна Република Кина формирањем платформе за сарадњу „Кина+5” на централноазијски простор гледа као на јединствен регион у коме она свој ангажман проширује и на поље политичке сарадње. Ово показује и то да саме централноазијске републике имају значајан утицај на процесе на простору Централне Азије и да своје националне интересе кроз мултивекторску стратегију сарадње са свим великим геополитичким играчима уклапају у њихове геополитичке интересе у региону балансирајући између њих.

Други процес јесу промене у геополитичкој динамици у региону, а које су садржане у ажурурању стратегија и приступа великих сила. Приступи Сједињених Америчких Држава и Народне Републике Кине региону путем дипломатских платформи сарадње „5+1” указују на почетак нове рунде геополитичких односа и сигнал да су и једна и друга и даље спремне да се такмиче за утицај у Централној Азији, са крајњим циљем смањења превелике или доминантне зависности централноазијских држава у односу на неку другу велику силу (Rahimi 2020).

РЕФЕРЕНЦЕ

- Avdaliani, Emil. 2021. “How China is Breaking Central Asia’s “Geographic Prison.” *China Observers in Central and Eastern Europe (CHOICE)*. Last access April 8, 2022. <https://chinaobservers.eu/how-china-is-breaking-central-asias-geographic-prison/>.
- Barisitz, Stephan. 2017. *Central Asia and the Silk Road: Economic Rise and Decline over Several Millennia*. Cham: Springer International Publishing AG.
- BBC. 2022. “Kazakhstan: Why are there riots and why are Russian troops there?.” Last access January 10, 2022. <https://www.bbc.com/news/explainers-59894266>.
- Buranelli, Filippo Costa. 2019. “The Heartland of IR Theory? Central Asia as an ‘International Society’ Between Realism and Liberalism.”

- In *Theorizing Central Asian Politics: The State, Ideology and Power*, eds. Rico Isaacs, Alessandro Frigerio, 237–259. Cham: Palgrave Macmillan
- Buranelli, Filippo Costa. 2021. “3rd Meeting of Central Asian Leaders: A Small Step Toward the Formation of a Regional Order?” *The Diplomat*. Last access March 13, 2022. <https://thediplomat.com/2021/08/3rd-meeting-of-central-asian-leaders-a-small-step-toward-the-formation-of-a-regional-order/>.
- Cohen, Jeremy, Nicole Wolkov, Dante Schulz, and Richard E. Hoagland. 2021. “Balanced Geopolitics: International Actors in Central Asia - A Caspian Policy Center Policy Brief.” *The Caspian Policy Center*. <https://api.caspianpolicy.org/media/uploads/2021/04/International-Actors-in-Central-Asia.pdf>.
- Cornell, E. Svante. and S. Frederick Starr. 2018. *Modernization and Regional Cooperation in Central Asia: A New Spring?*. Washington, Stockholm-Nacka: Central Asia-Caucasus Institute and Silk Road Studies Program.
- Dadabaev, Timur. 2019. “Chinese, Japanese, and Korean Inroads into Central Asia: Comparative Analysis of the Economic Cooperation Roadmaps for Uzbekistan”, *Policy Studies* 78, Honolulu: East-West Center.
- Dadabaev, Timur. 2022. *Decolonizing Central Asian International Relations: Beyond Empires*. Oxon: Routledge.
- Devonshire-Ellis, Chris. 2021. “The China-Central Asia Conference: Analysis.” *UCLG ASPAC Committee on the Belt and Road Local Cooperation (BRLC)*. <https://uclg-aspac.org/brlc/2021/07/26/the-china-central-asia-conference-analysis/>.
- Dzhuraev, Shairbek. 2022. “Domestic Sources of Foreign Policy in Central Asia.” In *Routledge Handbook of Contemporary Central Asia*, eds. Rico Isaacs and Erica Marat, 232–247. Oxon: Routledge.
- Gajić, Aleksandar. 2009. *Nova velika igra*. Beograd: Nova srpska politička misao.
- Gleason, Gregory, and Pal Dunay. 2022. “CSTO Deployment in Kazakhstan: Strategic Shift or Political Consolidation?.” *The Diplomat*. <https://thediplomat.com/2022/02/csto-deployment-in-kazakhstan-strategic-shift-or-political-consolidation/>.
- Hakimov, Farrukh. 2021. “Dynamics of Regional Development in Central Asia and the Format of Multilateral Cooperation 5+1.” *Central Asian Bureau for Analytical Reporting*. <https://cabar.asia/>

- en/dynamics-of-regional-development-in-central-asia-and-the-new-format-of-multilateral-cooperation-5-1.
- Hashimova, Umida. 2020. "China Launches 5+1 Format Meetings With Central Asia." *The Diplomat*. <https://thediplomat.com/2020/07/china-launches-51-format-meetings-with-central-asia/>.
- Indeo, Fabio. 2020. "Central Asia and China: "5+1" new format of cooperation and future implications." *The NATO Defense College Foundation*. Last access March 7, 2022. <http://www.natofoundation.org/central-asia/central-asia-and-china-new-format-of-cooperation-and-future-implications-indeo/>.
- Kassenova, Nargis. 2022. "China–Central Asia Relations Re-Learning To Live Next To The Giant." In *Routledge Handbook of Contemporary Central Asia*, eds. Rico Isaacs and Erica Marat, 202–217. Oxon: Routledge.
- Kazantsev, Andrei, Svetlana Medvedeva, and Ivan Safranchuk. 2021. "Between Russia and China: Central Asia in Greater Eurasia." *Journal of Eurasian Studies* 12 (1): 57–71. doi: <https://doi.org/10.1177/1879366521998242>.
- Kobierski, Łukasz. 2021. "China+Central Asia (C+C5) Meeting." *Warsaw Institute*. Last access April 24, 2022. <https://warsawinstitute.org/chinacentral-asia-cc5-meeting/>.
- Kumenov, Almaz. 2022. "Kazakhstan: Parliament strips Nazarbayev of lifetime sinecures." *Eurasianet*. Last access March 5, 2022. <https://eurasianet.org/kazakhstan-parliament-strips-nazarbayev-of-lifetime-sinecures>.
- Kumenov, Almaz. 2022. "China promises more investment at Central Asia summit." *Eurasianet*. Last access March 11, 2022. <https://eurasianet.org/china-promises-more-investment-at-central-asia-summit>.
- Lewis, David G. 2022. "Varieties of Authoritarianism in Central Asia." In *Routledge Handbook of Contemporary Central Asia*, eds. Rico Isaacs and Erica Marat, 73–86. Oxon: Routledge.
- Mitrović, Dragana, i Dragan Trailović. 2014. "Geopolitika kineske energetske strategije u Centralnoj Aziji." *Srpska politička misao* 44 (2): 133–155. doi: <https://doi.org/10.22182/spm.4422014.7>.
- Mitrovic, Dragana. 2018. "China's Belt and Road Initiative: Connecting and Transforming Initiative" In *The Belt & Road Initiative in the Global Arena*, eds. Cheng, Y., Song, L., Huang, L., 213–236. Singapore: Palgrave Macmillan.

- Mutlu, Gülay. 2015. "Is The C5+1 A Long-Awaited Initiative For Central Asia? – Analysis." *Eurasia Review*. <https://www.eurasiareview.com/30112015-is-the-c51-a-long-awaited-initiative-for-central-asia-analysis/>.
- Olmos, Francisco. 2019. "Pleasing China, appeasing at home: Central Asia and the Xinjiang camps." *The Foreign Policy Centre*. Last access April 23, 2022. https://fpc.org.uk/pleasing-china-appeasing-at-home-central-asia-and-the-xinjiang-camps/#_ftn4.
- Otorbaev, Djoomart. 2020. "Prior to the SCO summit, China modifies its policy of interaction with Central Asia." *CGTN*. <https://news.cgtn.com/news/2020-11-09/China-modifies-its-policy-of-interaction-with-Central-Asia-VhmFWQ20xi/index.html>.
- Parkhomchik, Lidiya. 2016. "New Format of Dialogue between the U.S. and Central Asian States: C5+1 Initiative." *Eurasian Research Institute*. Last access April 2, 2022. <https://www.eurasian-research.org/publication/new-format-of-dialogue-between-the-u-s-and-central-asian-states-c51-initiative/>.
- Putz, Catherine. 2022. "Why Did Central Asia's Leaders Go to Beijing?" *The Diplomat*. <https://thediplomat.com/2022/02/why-did-central-asias-leaders-go-to-beijing/>.
- Rahimi, Omid. 2020. "The 5+1 platforms and the political Great Game in Central Asia." *East Studies*. <https://www.iess.ir/en/analysis/2402/>.
- Sanchez, Wilder Alejandro. 2021. "Why Kazakhstan Joined New Investment Partnership With Uzbekistan, US." *The Diplomat*. <https://thediplomat.com/2021/01/why-kazakhstan-joined-new-investment-partnership-with-uzbekistan-us/>.
- Sharshenova, Aijan, and Gordon Crawford. 2017. "Undermining Western democracy promotion in Central Asia: China's countervailing influences, powers and impact." *Central Asian Survey* 36(4): 453–472. doi: 10.1080/02634937.2017.1372364.
- Starr, Frederic. 2008. "In Defense of Greater Central Asia." *Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program Joint Center*. https://www.silkroadstudies.org/resources/pdf/SilkRoadPapers/2008_09_PP_Starr_Greater-Central-Asia.pdf#:~:text=%22In%20Defense%20of%20Greater%20Central%20Asia%22%20is%20a,academic%2C%20policy%2C%20and%20public%20discussion%20regarding%20the%20region.
- Starr, S. Frederick and S. Enders Wimbush. 2019. "U.S. Strategy Towards Afghanistan And (The Rest Of) Central Asia." *The American*

- Interest*. <https://www.the-american-interest.com/2019/01/24/u-s-strategy-towards-afghanistan-and-the-rest-of-central-asia/>.
- Stepić, Milomir. 2016. *Geopolitika: Ideje, Teorije, Konceptije*. Beograd: Institut za političke studije.
- Stride, Sebastian. 2011. "Samarkand: The Peripheral Core of World History." In *World and Global History: Research and Teaching*, eds. Seija Jalagin, Susanna Tavera and Andrew Dilley. 47–57. Pisa: Plus-Pisa University Press.
- The European Institute for Asian Studies [EIAS]. 2019. "Uzbekistan Hosts Second Consultative Meeting of Central Asian Leaders." *The European Institute for Asian Studies*. Last access April 8, 2022. <https://eias.org/publications/op-ed/uzbekistan-hosts-second-consultative-meeting-of-central-asian-leaders/>.
- Thornton, Susan A. 2020. "China in Central Asia: Is China Winning the 'New Great Game'?" *Brookings*. Last access April 11, 2022. <https://www.brookings.edu/research/china-in-central-asia-is-china-winning-the-new-great-game/>.
- Tolipov, Farkhod. 2015. "Pluses and minuses of the C5+1 format." *The Central Asia-Caucasus Analyst*. Last access March 15, 2022. <http://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/13300-pluses-and-minuses-of-the-c5%201-format.html>.
- Tolipov, Farkhod. 2020. "5+1: The Math of Geopolitics in Central Asia." *Central Asian Bureau for Analytical Reporting*. Last access April 19, 2022. <https://cabar.asia/en/5-1-the-math-of-geopolitics-in-central-asia?msclkid=2941db2dcf7a11ecbf2b68948bc45b4e>.
- Tolipov, Farkhod. 2021. "Central Asia's Integration Takes One Step Forward, One Step Back." *The Central Asia-Caucasus Analyst*. Last access April 22, 2022. <https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/13658-central-asias-integration-takes-one-step-forward-one-step-back.html>.
- Trailovic, Dragan. 2016. "Transitional Processes in the Post-Soviet Space: The Case of Kazakhstan and Uzbekistan." In *International Economic Forum on Reform, Transition and Growth – Conference Proceedings*, 118–129. Jinan: Jinan University Press.
- U.S. Department of State. 2020. "United States Strategy for Central Asia 2019-2025: Advancing Sovereignty and Economic Prosperity." *U.S. Department of State*. <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/02/FINAL-CEN-Strategy-Glossy-2-10-2020-508.pdf>.

- U.S. Department of State. 2021. "Joint Statement of the C5+1 on the International Conference "Central and South Asia: Regional Connectivity. Challenges and Opportunities." *U.S. Department of State*. Last access April 17, 2022. <https://www.state.gov/joint-statement-of-the-c51-on-the-international-conference-central-and-south-asia-regional-connectivity-challenges-and-opportunities/>.
- US Embassy&Consulate in Kazakhstan. 2021. "Joint Statement on the Announcement of the Central Asia Investment Partnership." *US Embassy&Consulate in Kazakhstan*. Last access April 19, 2022. <https://kz.usembassy.gov/joint-statement-on-the-announcement-of-the-central-asia-investment-partnership/#:~:text=The%20Central%20Asia%20Investment%20Partnership%20is%20an%20important%20step%20in,and%20prosperity%20for%20Central%20Asia.&text=The%20Central%20Asia%20Investment%20Partnership%20is%20based%20on%20a%20respect,of%20the%20Central%20Asian%20countries.>
- Ziegler, Charles E. 2022. "U.S. Policy and Central Asia." In *Routledge Handbook of Contemporary Central Asia*, eds. Rico Isaacs and Erica Marat, 218–231. Oxon: Routled.

Dragan Trailović**Institute for Political Studies, Belgrade***NEW POLITICAL AND ECONOMIC INITIATIVES
OF THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA AND THE
UNITED STATES OF AMERICA IN CENTRAL ASIA:
DIPLOMATIC PLATFORMS "CHINA+5" AND "C5+1"****Resume**

The paper deals with the new diplomatic platforms of the People's Republic of China and the United States of America for cooperation with the Central Asian Republics in the "5+1" format. These two formats of cooperation are seen in the context of intra-regional changes in the political structure of Central Asia, primarily changes related to the transition of power in the Central Asian republics and the launch of consultative meetings of Central Asian leaders with the aim of improving regional integration. As an analytical framework, we use the group of literature that looks at international relations and processes in this region through the lens of the English School of International Relations, especially relying on the concept of "international society". We rely on the claim that the Central Asian states themselves have a significant influence on the processes in the political and economic structure of the region, just as the great geopolitical players have. The aim of the paper is to present a part of the new geopolitical dynamics in the region, taking into account the regional foreign policy context and its changes, using the diplomatic platforms "China+5" and "C5+1" as representative examples. The main conclusions are that through the diplomatic platform "5+1" the People's Republic of China is introducing a political component in its relations with Central Asia with a new approach to the region as an integral whole, while the United States seeks to use the "C5+1" diplomatic platform to achieve Afghanistan's integration into the region of Central Asia, as well as to counterbalance Chinese and Russian influence and strengthen its position in the region.

Keywords: Central Asia, "China + 5", "C5 + 1", People's Republic of China, United States

* E-mail address: dragan.trailovic@ips.ac.rs.

* Овај рад је примљен 30. априла 2022. године, а прихваћен на састанку Редакције 9. јуна 2022. године.

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

УДК 324(439)“2022“

DOI: <https://doi.org/10.22182/spm.7622022.5>

Прегледни рад

Српска политичка мисао

број 2/2022.

Vol. 76

стр. 103-119

*Дејан Бурсаћ**

Институт за политичке студије, Београд

МАЂАРСКИ ИЗБОРИ 2022: ПРОМЕНА КОЈА НИЈЕ ДОШЛА**

Сажетак

Парламентарни избори одржани у Мађарској 3. априла 2022. били су први од 2006. године који су обећавали дозу повећане конкуритивности, па чак и неизвесности; а свакако први од почетка другог премијерског стажа Виктора Орбана (од 2010. године) на којима се опозиција надала релативном успеху. Такву наду је оправдало неколико фактора: опозиционе странке су по први пут наступиле заједно на парламентарним изборима и истакле независног и средњем гласачу блиског конзервативног кандидата, а уосталом, на локалним изборима две и по године раније, остварен је успех освајањем власти у Будимпешти и још десет градова. Притом, ионако контроверзна међународна позиција илибералног Орбановог режима почела је додатно да се компликује са украјинском кризом, која је избила на самом почетку изборне кампање. Теорија предизборних коалиција истиче да је у таквој ситуацији рационално да се опозициони актери удруже и максимизују свој успех, посебно јер институционални

* Имејл-адреса: dejan.bursac@ips.ac.rs.

** Рад је настао у оквиру научно-истраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

оквир избора у Мађарској као земљи са доминантном партијом није погодан за фрагментирану опозицију. Упркос томе, резултат избора 3. априла увече је био убедљив: владајући Фидес је остварио највећу изборну победу од обнове вишепартизма и освојио 135 од 199 места у парламенту.

Кључне речи: Мађарска, избори, опозиција, Виктор Орбан, теорија коалиција, илиберални режим, популизам

ИЗБОРИ У СИСТЕМУ СА ДОМИНАНТНИМ АКТЕРОМ

Успон ауторитарних и популистичких тенденција у Мађарској у последњој деценији феноменолошки је занимљив зато што демонстрира пример обрнутог таласа који крши устаљене норме теорије демократизације: пре свега тврђу да државе на одређеном степену политичког и економског развоја, а то се посебно односи на чланице Европске уније, неће регресирати у погледу оствареног степена демократије, па и либералних вредности. У Мађарској то није случај. Заокрет Виктора Orbana и његове странке Фидес (*Fidesz, Fiatal Demokraták Szövetsége* – Савез младих демократа) од дводеценијског релативно либералног и свакако демократизацијског развојног консензуса ка режиму који сам себе назива „илибералним” има више узрока. Један од њих се налази у катастрофалној економској кризи на крају прве деценије новог миленијума и последичним кризама (функционисање ЕУ, мигрантски таласи) у којима је ова странка што стратешки, што идеолошки, пронашла начин за максимизацију подршке (Bernard 2021). У том смислу, неки аутори виде Фидес као повратни удар који је логично дошао као последица изневерених очекивања мађарских гласача, нарочито из радничких и руралних друштвених група, разочараних током транзиције у овој земљи. Према Вилкину (Wilkin 2016, 23–49), притисци интеграције у глобални економски поредак ставили су читав политички спектар Мађарске деведесетих и раних двехиљадитих на идеолошку страну која је заступала социоекономске политике које су подриле државни оквир социјалне сигурности које је пружао некадашњи комунистички режим, што је дошло на наплату у економској кризи након 2008. године. Фидес је вештим политичким маневром искористио ту ситуацију.

Ова странка, настала на самом зачетку транзиције, први пут је на власт дошла 1998. године као партија која је комбиновала

конзервативне и либералне вредности (видети: Bursać 2018). Силазак са власти четири године касније доноси стратешки заокрет ка десници, утврђен широко перципираним грешкама владајућих лево-либералних странака у поступању пред и за време економске кризе, који је само додатно појачао ионако непопуларну позицију ових номиналних левичара, који су још 1995. године донели тзв. Бокрошов пакет – серију изузетно непопуларних рестриктивних фискалних мера, у договору са међународним финансијским институцијама (видети: Vokroš 2016, 43–47). На политичкој равни, то подстиче усмерење нижих слојева становништва (тзв. губитника транзиције) од подршке социјалистима и повезаним странкама, ка десном популизму, што Фидес спремно експлоатише. Од избора 2010. до данас, Фидес само додатно консолидује своју власт, наступајући са двотрећинском већином која им је омогућила и промену уставног институционалног оквира, нпр. у погледу изборног система или независности неких регулаторних институција. Левица, са друге стране, није имала одговор на нове изазове јер се компромитовала пред својом традиционалном базом и усмерила више ка либералној градској средњој класи, поставши оно што Бек (Bek 2004, 344) назива неолибералном левицом – дакле странкама које су науштрб традиционалне радничке проблематике и конекција са синдикалном базом почеле да заступају постматеријалистичке теме, што води окретању радничких слојева ка опцијама које заговарају опиљивије политике (Spasojević 2015, 18). Надаље, перцепција некомпетенције и одговорности за кризу је условила потпуни губитак легитимитета левих странака од којих су неке и данас у опозицији (Farkas 2016, 459), што је довело и до губитка биполарне равнотеже партијског спектра. Илустрације ради, између два изборна циклуса (2006. и 2010. године) Мађарска социјалистичка партија изгубила је више од 1.3 милиона гласова, који се преливају Фидесу и екстремно десној странци Јобик. Више од трећине гласача Јобика на последичним изборима 2014. године дошло је управо из некадашње гласачке базе социјалиста. Њихови бивши гласачи су дакле гласали за странку која је отворено негирала вредности и резултате левих партија које су биле на власти деведесетих и раних двехиљадитих (Kreko and Juhasz 2017, 87).

У неколико изборних циклуса током којих је Фидес консолидовао власт, опозициона сцена се фрагментирала: уз цепање социјалиста, долази и до формирања неколико нових, углавном либералних или зелених алтернатива. У међувремену се као друга политичка снага у земљи етаблирао поменути екстремно десни Јобик. Њихов социоекономски популизам зачињен екстремним

национализмом, па чак и историјским ревизионизмом и неонацизмом (видети: Kreko and Juhász 2017, 135–222) ставља Фидес у повољну стратешку позицију. Наиме, осим што Јобик служи као једна врста „претње” како умереним мађарским гласачима, тако и према Фидесу изузетно критичним европским актерима, да је Виктор Орбан и даље прихватљивије решење од прве могуће алтернативе; поларизација опозиције на лево-либералну и екстремно националистичку ставља Фидес на место средњег гласача, односно онемогућава програмско уједињење опозиције.

Након новог пораза опозиције на изборима за Европски парламент 2019. године, јављају се идеје о могућем заједничком деловању. Поред дуготрајне власти Фидеса и схватања да у датом политичком оквиру (пре свега изборном систему који фаворизује најјачу странку) успех појединачних листа није могућ, велики подстицај сарадњи дало је и постепено ублажавање екстремних ставова Јобика. До сарадње долази на локалним изборима у јесен 2019: опозициони блок који је обухватио све релевантне странке и организације ван власти истакао је низ партијских или независних кандидата за градоначелнике, као и заједничке локалне листе. Као резултат, опозиција је тријумфовала у 10 од укупно 23 града у Мађарској, а што је најважније, освојили су власт у Будимпешти: градоначелник, градска скупштина и 14 од 23 градска округа припали су опозицији. Успех је дао велики подстицај даљој сарадњи.

Додатно, поред ионако затегнутог односа са европским институцијама, режим Виктора Орбана се са избијањем рата у Украјини у фебруару 2022. године, само неколико недеља пред изборе, нашао у суженом маневарском простору. Иако је осудио руски напад и није уложио вето на ЕУ санкције Москви, Орбан је наставио да балансира: забранио је транспорт оружја Украјини преко мађарске територије, наставио увоз руских енергената и затегао односе са најближим европским савезником Пољском, која од почетка кризе снажно подржава Украјину (Pawlak and Than 2022).

ИНСТИТУЦИОНАЛНИ ОКВИР КАО ПОДСТИЦАЈ ЗА УДРУЖИВАЊЕ ОПОЗИЦИЈЕ

Већ смо нагласили да институционални оквир избора више одговара Фидесу као најјачој странци. Наиме, уставним променама ова партија је смањила парламент за готово половину – на 199 места, од чега се 106 бира гласањем у једномандатним изборним јединицама, и то релативном већином, у једном кругу гласања. Преосталих 93

места се бира са изборних листа, уз степеновани изборни цензус за коалиције и уз парцијалну компензацију за „расуте” гласове са једномандатног нивоа. У међувремену, држављанство и бирачка права су либерализовани за готово два милиона Мађара који живе у суседним земљама, очекујући да ће већина њих подршку дати владајућој странци која им је управо и омогућила те привилегије. Додатно, крајем 2020. године парламент је усвојио нове рестриктивне измене, које прописују да листа за успешну кандидатуру мора да истакне кандидате у 71 изборној јединици, и то најмање у 14 од укупно 19 жупанија, што представља додатну препреку малим актерима.

Све то је дало пресудан институционални подстицај укрупњавању опозиције. Актери су постали свесни да ће, у једнокружном систему релативне већине, кандидат Фидеса увек однети релативну победу јер ће противнички гласови бити расути на шест или седам кандидата фрагментиране опозиције. Поред тога, последње измене о условима за кандидатуру су додатно отежавале само учешће на изборима одређеном броју мањих опозиционих странака које своје упориште понајвише црпе из Будимпеште и евентуално неколико већих градова, а немају развијену руралну инфраструктуру која би им омогућила да истакну кандидате у неопходних две трећине изборних јединица. Стога за њих удруживање није постало само опција, већ и императив.

Рационалност актера и формулација политика и стратешког понашања зарад максимизације изборног успеха утврђена је веома рано у теорији коалиција (видети нпр. Downs 1957, 28). Иако многе странке теже да формирају тек минималне коалиције, најчешће са идеолошки конгруентним партнерима (видети: Austen-Smith & Banks 1998; Strom 1990, 45), у мађарском случају то не би било довољно – а примарни интерес партија при формирању предизборних коалиција је могућност победе тј. формирања владајуће коалиције после избора (Debus 2009). Уосталом, Голдер дефинише две кључне сврхе предизборних коалиција: сигнализирање способности да се формира влада пред гласачима, као и заобилажење неправедности изборних правила које више погодују актуелним владајућим странкама (Golder 2006). У мађарском случају, оба предуслова су потврђена. Валан се слаже да је уједињење рационалан избор за опозицију у ауторитарним режимима, али упозорава да је за успех пресудна идеолошка униформност и јасна програмска дистинкција власти и опозиције (видети: Wahman 2011).

АКТЕРИ НА ИЗБОРИМА

Централни актер је наравно Фидес, који рејтинг црпи на популарности свог лидера Виктора Орбана, али и из низа популистичких политика којима ова странка практично паралелно заузима позицију етаблиране странке деснице и популистичке антиелитистичке странке, усмеравајући своју критику ка европским и либералним елитама. Притом Фидес је тактичким заузимањем централне позиције у партијском систему (што му је делимично омогућио и десно-екстремни Јобик) остварио како спречавање уједињења опозиције, тако и могућност да црпи разочаране гласове са обе стране идеолошког спектра. Према неким ауторима (видети нпр. Wilkin 2016), Орбан је, упркос гласној критици, наставио неолибералне политике рестриктивне јавне потрошње, сузбијања социјалне државе и привлачења мултинационалних компанија, што се пред домаћим гласачима компензује евроскептицизмом, те форсирањем визије државе и друштва базираног на традиционалним вредностима религије, нације и породице. Њихов дуготрајни коалициони партнер је Хришћанско-демократска народна партија (КДНП), са којом заједно наступају од 2006. године и која се генерално сматра сателитом Фидеса (видети: Vatory 2010).

Ситуација је комплекснија на опозиционој страни. Институционални и политички фактори, као и позитивно искуство са последњих локалних избора, подстакли су удруживање шест политичких партија и неколико мањих покрета и организација у један фронт, назван „Уједињени за Мађарску”. Њега чине странке са различитих позиција идеолошког спектра: екстремно десни Јобик; зелени ЛМП (мађ. *Lehet Más a Politika* – Политика може бити другачија); Моментум – либерални покрет настао у Будинпешти првобитно на противљењу кандидатури престонице за домаћина Олимпијских игара; Дијалог за Мађарску (мађ. *Párbeszéd*), зелени покрет из чијих редова долази и опозициони градоначелник Будимпеште Гергељ Корачоњ; затим Мађарска социјалистичка партија (МСП), некада стожерна странка левице настала из реформисаних комуниста; као и Демократска коалиција, лидерска партија коју је основао некадашњи социјалистички премијер Ференц Ђурчањ, након разлаза са матичном странком.

Коалиција је усвојила иновативан механизам предизбора за селекцију својих кандидата и пре свега, носиоца парламентарне листе. У септембру и октобру 2021. године, око 650 хиљада опозиционих бирача учествовало је у две рунде гласања за будућег

кандидата за премијера. Након првог круга, најближа кандидатури је била Клара Добрев, кандидаткиња Демократске коалиције, која се по гласовима нашла испред градоначелника престонице Корачоња (који је постао кандидат опозиције за градоначелника 2019. управо на једним таквим предизборима) и мање познатог независног кандидата Петера Марки-Заја, провинцијског конзервативног политичара. Међутим, кандидатура Кларе Добрев није посматрана са наклоношћу у неким круговима. Њене шансе као жене страног порекла (рођена у Бугарској) у релативно конзервативном мађарском друштву додатно су угрожене чињеницом да се ради о супрузи бившег премијера Ђурчања, којег значајан број гласача види као негативну фигуру: због некомпетенције током светске економске кризе, али и низа афера са лажирањем јавног дуга и процурелим признањем са једног затвореног партијског састанка да је лагао о резултатима владе, као и неуспелим референдумским предлогом реформе здравственог и образовног система (Farkas 2016, 459), што све условљава континуирану непопуларност овог политичара у ширем гласачком телу. Фидес је већ у том тренутку почео да гради негативну кампању на асоцијацији како Добрев, тако и другог кандидата Корачоња, са Ђурчањем. У ситуацији у којој се конзервативни и некомпромитовани Марки-Зај истакао као кандидат који може да захвати и гласове деснице, укључујући и владајући Фидес, Корачоњ се повукао из трке, а Марки-Зај победио у другом кругу са око 100 хиљада гласова предности над Добрев, те постао кандидат удружене опозиције (видети: Elovalasztas 2021).

То није прекинуло проблеме идеолошке неконгруентности овог наизглед уједињеног фронта (видети: Bauer 2022a). Свакако најконтроверзнији део опозиције, али уједно и најјача партија са претходних избора био је Јобик. Ова странка је своју популарност иницијално изградила управо на огромном таласу противљења влади Ференца Ђурчања, као и на низу етничких инцидената са припадницима ромске мањине, поентирајући на неколико повезаних криза: од економске, преко кризе функционисања ЕУ, до мигрантске и напослетку проблема у вези са интеграцијом ромске мањине (Kreko and Juhasz 2017, 114–116).

Међутим, Јобик је око 2015. године кренуо у кампању промене имиџа, представљајући се пре свега као партија породице и позитивних вредности, те ублажавајући свој иницијални антисемитски, антиромски и евроскептични наратив. Та одлука је делимично дошла и након великог пада гласова на изборима за Европски парламент годину дана раније. Нужно, последица

„смекшавања” ставова је одаљила милитантније чланове од ове странке, што је додатно продубљено сарадњом и последичном коалицијом са некадашњим противницима из леве и либералне опозиције пред локалне изборе 2019. У међувремену је и дугогодишњи лидер Габор Вона напустио странку. Креко и Јухас истичу да у мађарском друштву још од пада социјализма постоји потражња за политикама крајње деснице у значајном делу бирачког тела. Као разлоге наводе за тај феномен они наводе некритички однос друштва према прошлости, нарочито према улози Мађарске у оба светска рата, укључујући и Холокауст; потискивање узрока и истицање искључиво последица националних траума, пре свега Тријанонског споразума којим је Мађарска остала без значајног дела територије и становништва након пораза у Првом светском рату; затим нерезшене међуетничке односе, као и социоекономске проблеме ране транзиције (Kreko and Juhasz 2017, 39–66). То води закључку да би умерени курс Јобика могао да отвори простор за успон нове снаге на екстремном крају спектра, посебно уколико промена курса и савез са идеолошки некомпатибилним странкама буде коштао Јобик популарности, а у комбинацији са фрустрацијом чланства и гласача континуираном немогућношћу странке да се домогне позиција одлучивања.

Такав развој догађаја се антиципира од 2018. године, када је један од потпредседника Јобика, Ласло Тороцкаи, основао сопствени покрет „Наша домовина” (*Mi Hazánk*). Тороцкаи је познат и српској јавности као градоначелник пограничног села Ашотхалом, будући да је био веома експониран током мигрантске кризе, али и још раније, као лидер екстремистичког покрета „64 жупаније”, којем је раније забрањиван улаз у Србију због изазивања међуетничких инцидената (видети: Pres 2009). Овај нови покрет је већ на изборима за Европски парламент 2019. године успео да подели гласачко тело Јобика, освојивши 114 хиљада гласова, у односу на Јобикових 220 хиљада (на претходним европским изборима 2014, Јобик осваја укупно 340 хиљада гласова), а у програмском смислу практично су преузели све оригиналне идеолошке позиције своје некадашње странке.

КАМПАЊА

Изборна кампања је обележена украјинском кризом: Орбанова позиција као политичара који је неретко отворено сарађивао са Москвом и противио се европским политикама по питању Русије,

закомпликовала се са избијањем рата. Додатни проблем створиле су могуће дисрупције снабдевања руским енергентима, од којих је Мађарска веома зависна, затим прилив око пола милиона избеглица у Мађарску, као и конфликт са про-украјинском Варшавом, до тада Орбановим најјачим и неретко јединим савезником у Европској унији (Przybylski 2022).

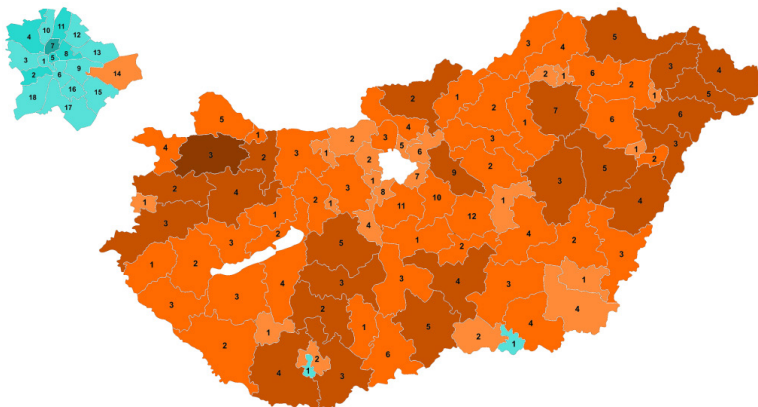
Фидес је зато решио да преокрене своју кампању: гласачима су пласиране поруке о стабилности и миру, а Орбан је представљан као јак и поуздан лидер (Schultheis 2022). За то време, опозиција је критикована као нестабилан савез који земљу може да уведе у енергетску кризу, као и у отворени сукоб са Русијом. На једном од највећих предизборних скупова, Орбан је чак истакао да Мађари бирају између „мира и рата”, поручујући да сада „није време за експерименте”, као и да земљи треба „искуство, предвидљивост и већ испробане политике” (Bayer 2022b), што је јасан апел за очување политичког статуса-кво. На тај начин, стандардне Фидесове поруке у погледу економског развоја и очувања традиционалних хришћанских вредности пред европском бирократијом, које иначе резонују код старијих, руралнијих и сиромашнијих бирача, добиле су и ново бирачко тело код средње класе која у кризном периоду очекује стабилност и безбедност, а која је иначе, што смо видели и по резултатима локалних избора 2019. године, резервоар гласова за уједињену опозицију (Pawlak and Than 2022).

Са друге стране, опозиција је нападала Орбана због бројних веза са Москвом, као и због спољнополитичке позиције Мађарске у ЕУ и НАТО, истичући да земља постаје изолована од својих савезника. Међутим, чини се да је на тај начин коалициони савез практично „ушетао” у Орбанову клопку, потврђујући бирачком телу Фидесов наратив о неизвесности у случају промене власти. У таквом окружењу и у доминацији теме Украјине јавним дискурсом, перципирана снага опозиционог савеза који је остварио добро упориште на локалним изборима, као и потенцијали конзервативног кандидата Марки-Заја, једноставно нису дошли до изражаја. У ситуацији кризе, избор између Орбановог сигурног курса са једне; и неизвесне коалиције шест разноликих партнера, од којих су неки остали у негативном сећању већини Мађара због грешака у претходним мандатима са друге стране, за већину гласача био је јасан.

АНАЛИЗА РЕЗУЛТАТА

Резултат таквог оквира кампање био је убедљива победа Фидеса, четврта заредом у којој имају двотрећинску већину. Опозиција је подбацила, освојивши мање гласова и мандата него што је предвиђала већина истраживања јавног мњења, ограничивши свој успех углавном на централне области Будимпеште (видети: Мапа 1). Кандидат опозиције Марки-Зај претрпео је пораз чак и у својој матичној изборној јединици, граду Ходмезевашархељу, чији је градоначелник (Hungary Today 2022a).

Мапа 1: Победници у једномандатним изборним јединицама

Извор: Wikimedia Commons

У коначници, Фидес је освојио 87 од 106 једномандатних изборних јединица, уз преосталих 19 за уједињену опозицију: од тога 17 у Будимпешти и по један мандат у Печују и у дуговечно опозиционом граду Сегедину. У свим жупанијама осим у граду Будимпешти, Фидес је убедљиво победио. У пропорционалном сегменту изборног система, резултат је био нешто блажи због компензације расутих гласова са већинске компоненте (видети: Табела 1), али и у том случају предност владајуће коалиције је била већа за више од милион гласова: тачније, Фидес је освојио 3.06 милиона, према 1.95 милиона гласова опозиције. Наполовична већина гласова од 54% је уједно и најубедљивија победа неке странке од обнове вишестраначја у Мађарској и историјски највећи број освојених гласова за ову странку. Додатних 6 мандата освојио је покрет Наша домовина, профитиравши тако на расутих гласовима Јобика, чији

гласачи очигледно нису подржали нови курс странке. Један додатни мандат отишао је представницима немачке мањине, који су успели да испуне снижени цензус за представнике етничких листа, која износи једну четвртину природног прага за пропорционални сегмент, што је угрубо око 0.27% гласова.

Табела 1. Расподела мандата

Листа	ПП	Већински	Укупно
Фидес-КДНП	48	87	135
Уједињени за Мађарску	38	19	57
Наша домовина	6	0	6
Немачка мањина	1	0	1

Извор: Обрада аутора

Постоји неколико разлога за овако убедљиву победу владајуће коалиције. Фидес се, као и у претходним изборним циклусима, показао организационо надмоћан у руралним подручјима, где су извршили темељну мобилизацију гласача, побеђујући и са преко 80% освојених гласова у изборним јединицама на сиромашнијем истоку земље. Традиционално, ови гласачи неретко економски зависе од социјалних програма и ограничења на цену хране и енергената које обезбеђује Орбанова влада, а политику конзумирају кроз провладине медије, што нарочито погодује Фидесу који доминира медијском сфером (Szelenyi 2022).

Други велики разлог је свакако комуникациони заокрет владајуће странке ка поруци стабилности виђен у контексту украјинске кризе, при чему је потенцијална Орбанова слабост преокренута у корист и последично утилизована за напад на опозицију као неискусну подељену групацију која ће Мађарску увући у конфликт.

Најзад, показало се да синергија гласова идеолошки разнолике опозиције није била довољна и да гласачима појединих странака није блиска коалиција са програмски удаљеним партнерима. То је нарочито евидентно у погледу Јобика, чији је савез са левим, либералним и зеленим партијама очигледно био превише за њихове бираче. Од преко милион гласова на прошлим парламентарним изборима, Јобик је сада освојио мање од два милиона у коалицији са још пет странака и неколико мањих организација. Део ових гласача

свакако се окренуо Фидесу, а део новој странци Наша домовина (освојили 307 хиљада гласова), потврђујући тако у пракси теорију да странке које улазе у коалиције са програмски удаљеним партнерима ризикују губитак кредибилитета међу својим традиционалним гласачима (видети: Bergsted and Kedar 2009; Duch, May and Armstrong 2010).

У овом случају можемо рећи да се радило о класичној затворениковој дилеми: институционални оквир једнокружних избора у једномандатним јединицама практично је наметнуо уједињење као рационални избор опозиције, али је са друге стране отворио ризик удаљавања гласача појединачних странака који не преферирају коалиције са екстремним десничарима или са са либералним левичарима. На концу, управо то се и десило: пет опозиционих листа (Јобик, МСП-Дијалог, ЛМП, Демократска коалиција, Моментум) је на претходним парламентарним изборима освојило више од 2.66 милиона гласова. Уместо синергије, сведочили смо губитку преко четвртине опозиционих гласова.

Додатни фактор који посебно треба размотрити јесте глас дијаспоре. Наиме, мађарски држављани који живе у иностранству од 2014. могу да гласају на парламентарним изборима, и то путем поште. У просеку, око 5% гласова дође из иностранства, узевши у обзир велики број припадника мађарске мањине који живе у суседним државама: Румунији, Словачкој, Србији, Украјини. Чињеница да преко 90% ових гласова редовно одлази владајућем Фидесу тема је многих критичара, који упозоравају на неравноправност приступа тим гласачима и самим тим нефер поље политичке борбе (видети: Hungary Today 2022b). Наиме, поред тога што се перципира као странка која је омогућила етничким Мађарима да гласају, Фидес је покренуо низ програма и инвестиција у подручја суседних земаља где живе припадници мађарске мањине, а гласове мобилише и теренски, преко партнерског односа са локалним мађарским странкама и организацијама, нпр. у Војводини, Трансилванији или јужној Словачкој. Управо на последњим изборима, неколико извештаја је указало на то да изборни материјал гласачима у дијаспори дистрибуирају и преузимају чланови Савеза војвођанских Мађара и Демократског савеза Мађара у Румунији (видети: Hungary Today 2022b). Последично, ови механизми нису доступни опозицији, те се ради о резервоару од неколико стотина хиљада гласова за владајуће странке: на изборима 2022. године, Фидес је освојио готово 94% поштанских гласова (од укупно 252 хиљаде пристиглих), док је 4% отишло уједињеној опозицији, а 1% листи Наша домовина (Haszan 2022).

ЗАКЉУЧАК

Уместо очекиване промене, избори 2022. су за мађарску опозицију донели катастрофалан пораз. Штавише, донели су питање даљег правца деловања – претходних неколико изборних циклуса је показало немогућност да се у датом институционалном оквиру оствари значајан успех појединачним изласком странака на изборе, пре свега због немогућности победе у једномандатним изборним јединицама. Са друге стране, дуготрајно планирано уједињење није дало резултат. Могући даљи кораци би могли бити или програмско укрупњавање на идеолошким линијама у више колона: нпр. левих либерала, евентуално нових зелених покрета и наравно крајње деснице; или комплекснија стратегија која би подразумевала сарадњу на нивоу једномандатних јединица, а појединачни излазак на изборе на нивоу листа – мада су владајуће партије делимично онемогућиле такав приступ увођењем условљавања у погледу броја изборних јединица (преко две трећине) у којима партије морају истаћи кандидате да би уопште учествовале на изборима, што је манипулативан потез очекиван за хибридне режиме (видети нпр. Bursać and Vučićević 2021).

У погледу изборних резултата, потврдили су се емпиријски налази (Wahman 2011) који су истицали да је за успех опозиционих коалиција, посебно у ауторитарним или хибридним режимима, поред структуралних услова, кључна униформност програмске агенде, тј. идеолошка кохерентност коалиције. До тада, мађарски партијски систем је и даље остао у некој врсти стабилне конкуренције, у погледу плуралног система са преобладавајућим актером позиционираним у централни део такмичења – између левих либерала и екстремне деснице.

Нови легитимитет Виктора Орбана свакако ће представљати даљи изазов Европској унији, нарочито у погледу украјинске кризе. Иако се није противио увођењу санкција, извесно је да ће се Орбанов илиберални експеримент наставити – прва назнака тога је свакако организација америчке Конференције конзервативне политичке акције (енг. *Conservative Political Action Conference – CPAC*) у Будимпешти у мају 2022. Одржавање овог догађаја на европском тлу по први пут јасно сигнализира Орбанов наставак потраге за савезницима на глобалној популистичкој десници (Unger 2022). У међувремену, ЕУ је по први пут покренула поступак против Мађарске у оквиру новог механизма, којим се чланице које не поштују владавину права санкционишу прекидом финансирања

(Inotai 2022). Мађарска је велики корисник европских фондова, али питање је да ли ће и како нови фронт сукоба Орбановог режима са Бриселом утицати на сада већ традиционално евроскептичне мађарске бираче, и да ли ће уопште бити од помоћи више пута пораженој мађарској опозицији.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Austen-Smith, David and Jeffrey Banks. 1988. "Elections, Coalitions and Legislative Outcomes." *The American Political Science Review* 82 (2): 405–422. doi: <https://doi.org/10.2307/1957393>.
- Batory, Agnes. 2010. "Election Briefing No 51: Europe and the Hungarian Parliamentary Elections." *European Parties Elections and Referendums Network*. Poslednji pristup 10. maj 2021. <https://www.sussex.ac.uk/webteam/gateway/file.php?name=epern-election-briefing-no-51.pdf&site=266>.
- Bayer, Lili. 2022a. "Hungarian opposition's 'forced marriage' to unseat Viktor Orbán." *Politico Europe*. Poslednji pristup 10. maj 2021. <https://www.politico.eu/article/hungary-campaign-viktor-orban-parliamentary-elections/>.
- Bayer, Lili. 2022b. "Now is not the time for change, says Orbán in final election rally." *Politico Europe*. Poslednji pristup 10. maj 2021. <https://www.politico.eu/article/prime-minister-viktor-orban-hungary-parliament-election-2022-campaign-rally/>.
- Bergsted, Matias and Orit Kedar. 2009. "Coalition- Targeted Duvergerian Voting: How Expectations Affect Voter Choice under Proportional Representation." *American Journal of Political Science* 53 (2): 307–323. doi: <https://doi.org/10.1111/j.1540-5907.2009.00372.x>.
- Bernhard, Michael. 2021. "Democratic Backsliding in Poland and Hungary." *Slavic Review* 80 (3): 585–607. doi: <https://doi.org/10.1017/slr.2021.145>.
- Beck, Ulrich. 2004. *Moć protiv moći u doba globalizacije - nova svjetskopolitička ekonomija*. Zagreb: Školska knjiga.
- Bokroš, L. 2016. „Regresija: Poništavanje reformi u Mađarskoj nakon obećavajućeg početka.” U *Veliki preporod: Pouke iz pobjede kapitalizma nad komunizmom*, ur. A. Aslund i S. Dankov, 41–54. Beograd: Libek.

- Bursać, Dejan. 2018. *Expert survey on party ideology in former socialist countries, 1990-2017*. Poslednji pristup 10. maj 2021. <http://www.ips.ac.rs/researchers/dejan-bursac/>.
- Bursać, Dejan and Dušan Vučićević. 2021. "Election boycott in a hybrid regime: The case of 2020 parliamentary elections in Serbia." *New Perspectives* 29 (2): 187–196. doi: <https://doi.org/10.1177%2F2336825X211009106>.
- Golder, N. S. 2006. *The Logic of Pre-electoral Coalition Formation*. Columbus: The Ohio State University Press.
- Debus, Marc. 2009. "Pre-electoral Commitments and Government Formation." *Public Choice* 138, 45–64.
- Downs, Anthony. 1957. *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper and Row.
- Duch, Raymond, Jeff May and David Armstrong. 2010. "The Coalition Directed Vote in Contexts with Multi-party Governments." *American Political Science Review* 104 (4): 698–719.
- Elovasztas. 2021. "Az előválasztás eredményei." Poslednji pristup 10. maj 2021. <https://elovalasztas2021.hu/eredmenyek/>.
- Inotai, Edit. 2022. "EU triggers mechanism to strip Hungary of billions worth of budget funds." *Balkan Insight*. Poslednji pristup 10. maj 2021. <https://balkaninsight.com/2022/04/05/eu-triggers-mechanism-to-strip-hungary-of-billions-worth-of-budget-funds/>.
- Krekó, Péter and Attila Juhász. 2017. *The Hungarian Far Right: Social Demand, Political Supply, and International Context*. Stuttgart: Ibidem-Verlag.
- Pawlak, Justyna and Krisztina Than. 2022. "Orban scores crushing victory as Ukraine war solidifies support." *Reuters*. Poslednji pristup 10. maj 2021. <https://www.reuters.com/world/europe/hungarians-vote-orbans-12-year-rule-tight-ballot-overshadowed-by-ukraine-war-2022-04-03/>.
- Pres. 2009. „Vođi mađarskog pokreta 64 županije zabranjen ulaz u Srbiju.” *Pres onlajn*. Poslednji pristup 10. maj 2021. <http://www.pressonline.rs/info/politika/36502/vodji-madjarskog-pokreta-64-zupanije-zabranjen-ulaz-u-srbiju.html>.
- Przybylski, Wojciech. 2022. "The end of the Budapest–Warsaw axis." *Politico Europe*. Poslednji pristup 10. maj 2021. <https://www.politico.eu/article/hungary-poland-axis-diplomacy-ukraine-russia-war-viktor-orban-fidesz-pis-visegrad-group/>.

- Szelenyi, Zsuzsanna. 2022. "Hungary Enters a New Era of Autocracy." *Carnegie Europe*. Poslednji pristup 10. maj 2021. <https://carnegieeurope.eu/strategieurope/86809>.
- Spasojević, Dušan. 2015. „Socio-strukturna paradigma u političkoj nauci.” *Srpska politička misao, posebno izdanje 2/2015*, 7–34.
- Strom, Kaare. 1990. *Minority Government and Majority Rule*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schultheis, Emily. 2022. „Will Putin’s War Hurt His Best Friend in Europe?” *Politico Europe*. Poslednji pristup 10. maj 2021. <https://www.politico.com/news/magazine/2022/03/31/hungary-minority-parties-take-down-orban-00021897>.
- Unger, Craig. 2022. „Why Is CPAC Having a Conference Next Month in Budapest?” *New Republic*. Poslednji pristup 10. maj 2021. <https://newrepublic.com/article/166154/2022-cpac-conference-budapest-hungary-orban>.
- Farkas, Beáta. 2016. *Models of Capitalism in the European Union: Post-crisis Perspectives*. London: Palgrave Macmillan.
- Haszan, Zoltán. 2022. “A levélszavazatok 93,98 százaléka ment a Fideszre.” *444.hu*. Poslednji pristup 10. maj 2021. <https://444.hu/2022/04/09/a-levelszavazatok-9398-szazaleka-ment-a-fideszre>.
- Hungary Today. 2022a. “Fidesz’s Lázár Defeats Opposition PM Candidate Márki-Zay in Hódmezővásárhely.” Poslednji pristup 10. maj 2021. <https://hungarytoday.hu/lazar-marki-zay-hodmezovasarhely-election-result-outcome/>.
- Hungary Today. 2022b. “Discarded, Burnt Postal Ballots Found – Growing Scandals around Postal Voting.” *Hungary Today*. Poslednji pristup 10. maj 2021. <https://hungarytoday.hu/discarded-burnt-postal-ballots-scandals-postal-voting-hungary-fidesz-opposition-rmdsz/>
- Wahman, Michael. 2011. “Offices and policies – Why do oppositional parties form pre-electoral coalitions in competitive authoritarian regimes?” *Electoral Studies* 30 (4): 642–657. doi: <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2011.05.009>.
- Wilkin, Peter. 2016. *Hungary’s Crisis of Democracy: The Road to Serfdom*. Lanham: Lexington Books.

Dejan Bursac**Institute for Political Studies, Belgrade***HUNGARIAN ELECTIONS 2020: A CHANGE THAT DIDN'T COME****Resume**

The parliamentary elections held in Hungary on April 3, 2022 were the first since 2006 to promise a dose of increased competitiveness and even uncertainty; and surely the first since the beginning of the second Viktor Orbán's PM term (since 2010) in which the opposition hoped for relative success. This hope was justified by several factors: opposition parties ran together in the parliamentary elections for the first time and nominated an independent and conservative candidate close to the median voter. Furthermore, in the local elections two and a half years earlier, they won in Budapest and ten other cities. At the same time, the already controversial international position of the illiberal Orbán regime was further complicated by the Ukrainian crisis, which erupted at the very beginning of the election campaign. The coalition theory regards as rational for opposition actors to maximize their votes by uniting in these situations, especially since the institutional framework of elections in Hungary as a country with a dominant party is not suitable for a fragmented opposition. Nevertheless, the Fidesz won by a landslide: they achieved the biggest-margin electoral victory since the reestablishment of a multi-party competition, winning 135 out of the 199 seats in parliament.

Keywords: Hungary, elections, opposition, Viktor Orbán, coalition theory, illiberal regime, populism

* E-mail address: dejan.bursac@ips.ac.rs.

* Овај рад је примљен 27. априла 2022. године, а прихваћен на састанку Редакције 9. јуна 2022. године.

Balázs Böcskei*

Institute for Political Science, Budapest

Nóra Hajdu**

IDEA Institute, Budapest

DEMOCRACIES, GREY ZONES, HYBRID REGIMES-CLIMBING THE BABEL OF TERMINOLOGY

Resume

The objective of the paper is to provide a distinction of the often partially or completely overlapping hybrid regime terms and to discuss the notions and concepts related to the discourse on hybrid regimes. The clarification of grey zone related definitions is highly justified due to the existing rich Babelian terminology as well as the potential benefit of having a clearer view on the contradictions and limitations inherent to traditional democracy interpretations. There is a scientific consensus on the grey zone between democracy and autocracy forming its own regime type, but the different approaches apply various terms to it. Using country examples arching over eras, we demonstrate that the adjective “hybrid” actually represents a threshold indicating if a given system reaches the level above which it may be considered democratic. After identifying this level and its elements, the study also discusses how different regimes relate to elections in order to determine the institutional conditions for the stability or replacement of a regime.

Keywords: hybrid regime, competitive authoritarianism, transitology, electoral authoritarianism, democratization

* E-mail address: Bocskei.Balazs@tk.hu.

** E-mail address: hajdunoradr@gmail.com.

INTRODUCTION

Being an EU member state, Hungary's post-2010 regime change (Köröseyi 2015) caused an increased political and scientific interest in identifying and describing the new political system. The discussions of Hungary's post-2010 political system have typically become characterized by genres, roles and approaches being mixed even within the same study. As a general trend observed in many political interpretation attempts, these papers appeared to be less intent on conducting a scientific investigation of the Orbán regime and often more focused on "changing" the regime, despite their aspirations to be descriptive. They were motivated by the "what to do" question, and they identified their political allies and opponents accordingly. These observations are the products of political mindedness. Hungarian political scientist István Schlett defines their status and function as follows: when it comes to the reality constructs of political mindedness, "any attempt at their verification (validation or refutation) is pointless; you can either reject or accept them, identify with them or contrast them with another reality construct that is naturally also organized by the »what to do« question, i.e., politically interpreted as well" (Schlett 2015, 193). Of the numerous examples, the phenomenon can be best illustrated by the "Mafia state" theory (Magyar 2016) that is so popular in the Hungarian and international public discourse. Here the "Mafia state" is presented as the polar opposite of liberal democracy, as in a juxtaposition of "bad" and "good". By doing so however, the theory does not only provide an undifferentiated description of democracy and liberalism, but also presents "liberal democracy" as the only and exclusively desirable political form. Relying on the literature, this paper aims to reflect on the political rather than scientific nature of the ideological takes that are similar to the description above.

These types of cognitive characteristics stem from, firstly, the fact that they are the products of political thinking and, secondly, the fact that regime debates are not purely descriptive; they are a question of value choice, too. Keeping the ideological neutrality of science in mind, we do not wish to dispute this statement, but it does give rise to the question as to which group of actors involved in politics is actually in the most difficult position when it comes to describing a regime.

Depending on their ideological values, certain politicians create different products of political thinking. Politicians struggle with making immanent the problem of unnameability, because it is counter-productive to their political action. Political scientists studying the issue are in a difficult position as well: they are also expected to identify, categorize

or typify regimes. This expectation is voiced by the public as well as certain political actors. The latter tend to add high stakes to this challenge because, as they believe, scientists can put everything in order in this Babel-like chaos of terminology (Armony and Schamis 2005).

As far as this paper is concerned, we will refrain from discussing either an exhaustive presentation of all the competing theories of political thinking or scientific investigations, nor will we attempt to serve scientific justice. Our objective is to clarify the terminology of competitive authoritarianism and hybrid regimes, which has recently become relevant and extensively used by the Hungarian and international public and scientific discourse. Furthermore, we also aim to analyze the rich Babel-like terminology that has determined the discourse on democracy theory over the last decades. We do not suggest that the Hungarian regime debate can be considered closed after this study and, unlike others (Bozóki and Hegedűs 2018), we do not wish to determine how much the terminologies of competitive authoritarianism or hybrid regimes apply to the Hungarian situation. The reason for that is not some kind of scientific modesty. Instead, we agree with political philosopher János Kis who says every regime type description must be aware that it is a terminological construct without a temporal dimension (Kis 2019, 54).

Consequently, this study aims to present and reduce the “Babel-like” nature of terms and concepts related to the hybrid regime discourse itself, because the debates around the definition of hybrid regimes can be instrumental in clarifying and pinpointing the contradictions and limitations of traditional democracy interpretations. We are fully aware that the accomplishment of the above goal would require working with a constantly growing literature, so we are going to base our conceptualization on the studies that have already been processed as reference works recognized by the international political science community.

THE DIFFICULTY AND NECESSITY OF TERM DEFINITION

With regard to hybridization theories and the definition of the hybrid regime, we are undoubtedly facing such a pluralism of the term that entails the necessity as well as the difficulty of clarification. Our premise is that the democracy vs. non-democracy dichotomy, despite its prominence before grey zone literature became part of the mainstream scientific discourse, is now too general, which inevitably leads to blurred differences between the two endpoints of this dualism. This dichotomy incorporates the teleological approach that system transformation, i.e.,

the dismantling of authoritarian systems must inevitably result in the emergence of a democracy. The democracy vs. autocracy approach interprets political systems in such a dichotomous framework that defines their change as linear as well as progressive (Gyulai and Stein-Zalai 2016, 45). But this also leads to the research question that if certain political systems with an adjective can be defined in the function of their deviance from the conceptual ideal of democracy, then is there still a point in using the original term? In other words, is it worth calling a system a democracy with an adjective if it violates the criteria of democracy in any form or to any extent? (Gyulai and Stein-Zalai 2016, 49).

According to today's relatively wide consensus, the regimes in the grey zone between democracy and autocracy should be identified as an independent type. In general, grey zone countries demonstrate several traits of democracy (for example: legal opportunity to organize parties and NGOs, existence of a democratic constitution, regular elections), but the operation of these systems is marred by certain deficits. These deficits may be manifested in such phenomena as poor representation of citizens' interests, low levels of political activity and participation, frequent abuse of the law by government officials, intransparency of political decisions, excessive centralization of power, interconnectedness of governmental and independent institutions, elections of uncertain legitimacy, etc. (Carothers 2002, 9–10).

While the democracy vs. non-democracy approach tended to oversimplify categorization problems, the description of grey zone regimes, as we demonstrate below, clearly struggle with the issue of terminological diversity with regard to particular regimes. The political scientific debates on the definition of hybrid regimes have led to the birth of increasingly complex typologies, "and the adjustment of definitions to empirical examples results in more and more restricted types and sub-types", with the potential consequence that we cannot find an empirical example of liberal democracy as a pure model, either (Gyulai and Stein-Zalai 2016, 56). Even more importantly, the factors of informal exercise of power, the complex typology, the meticulous terminological clarification and the analysis focused on particular moments, when applied in a strict set of criteria, may categorize many countries as hybrid regimes. This would certainly raise interesting theoretical questions, but almost completely prevents the accomplishment of the original objective, i.e., making the grey zone transparent (Gyulai and Stein-Zalai 2016, 56). According to János Kis, typology creation cannot be a simple task unless the distinctive types are based on exclusive rather than relative features,

but political systems are characterized by relative features instead of exclusive ones (Kis 2019, 49).

The terminological pluralism to be presented below is all rooted in the otherwise inspiring problems of political science described above. Below we give a brief overview of the reasons why the study of hybrid regimes has become today's current trend.

TRANSITOLOGICAL OPTIMISM

After the key Eastern Central European political system changes of 1989-1990, many scientists made various attempts to analyze the global geopolitical map as it was being redrawn. The beginning of the post-Cold War era was dominated by a general optimism in politics and social sciences, since the Soviet Union's collapse appeared to mark Samuel Huntington's third wave of democratization, leading to a global breakthrough of democracy (Huntington 1991). The process was started in the 1970s by the democratization of such Southern European military dictatorships as Portugal, Spain and then Greece, followed and made global by the political system changes in Eastern Central Europe, Latin America, Africa and Asia from the mid to late 1980s. The common elements in these countries were the self-restriction of the state, the dismantling of single-party structures as well as the development of the rule of law and the independent constitutional institutions. These countries were characterized by the appearance of regularly held elections, a growing number of NGOs with a controlling function over the state as well as the launch and the subsequent growth of free press.

Not independently from the hopes invested in the democratic changes of Eastern Central Europe, this period was the heyday of transitology literature. The theory (Whitehead 2002) focused on the institutional aspects of the transition and the development of the democratic institutions, laying less emphasis on the analysis of politico-economic or micro-level attitudinal changes. According to transitology, these countries were moving away from the traits of dictatorial regimes and entered into the phase of democratic transition. The latter can be divided into three stages: political opening, collapse of the previous regime and consolidation of the new system.

However, the transitology paradigm (deregulation, then democratization, and finally consolidation) often failed to reach its end point. By the second half of the 1990s, it became clear that the post-Cold War era gave rise to the emergence of democracies along with the appearance of many hybrid systems. Hybridization was experienced

in several countries in Latin-America (Haiti, Mexico, Paraguay, Peru), post-Communist Eurasia (Albania, Croatia, Russia, Serbia, Ukraine) and Africa (Ghana, Kenya, Mozambique) (Levitsky and Way 2002). Although these new states manifested several traits of democracy, they nonetheless were fundamentally different from each other and the democracies of developed Atlantic states as well. Social scientists considered these systems as the unfinished or transitional forms of democracy. These presumptions or hope often remained unfulfilled, however. The countries in question, predominantly in Africa and the former Soviet territory, either remained hybrid regimes or moved towards authoritarianism.

This area of research once again became the subject of scientific interest due to the stagnation (and in some countries the backlash) of the democratization process in the 2000s, especially in the post-Soviet and post-Communist region. These processes form one of the reasons why we need to examine these countries and their state structures as an independent system type rather than a system in transit.

TRANSITOLOGY FOLLOWED BY “BABEL OF TERMINOLOGY”

The heightened interest in hybrid regime research was indicated by such factors as a growing number of scientists focusing on hybrid regimes as well as a rich terminology used in the attempts to describe them (Armony and Schamis 2005; Wigell 2008; Cianetti, Dawson and Hanley 2018; Knott 2018; Dimitrova 2018). The list of terms intended for use includes:

- *virtual democracy*,
- *pseudo-democracy*,
- *illiberal democracy* (Zakaria 1997),
- *quasi democracy* (Morlino 2009),
- *semi-democracy*,
- *electoral authoritarianism* (Schedler 2013),
- *competitive authoritarianism* (Levitsky and Way 2002),
- *defective democracy* (Merkel 2004).

Furthermore, the literature has no consensus on whether the term hybrid regime is more attributable to the notion of democracy or autocracy. Another “weakness” of the literature is that it is often characterized by a palpable democratic bias. The authors considered the analysed countries as “part” democracies, relying on the premise that these states would move towards democracy after a certain time. However, the subsequent developments showed that while some hybrid states indeed set out on

the path of democratization, (e.g.: Mexico, Taiwan), many others went in the opposite direction (e.g. Belarus). Others persistently remained as hybrid systems (e.g. Malaysia).

Due to the characterization of the different systems by democracy with adjectives, the difference between these states is often blurred. In the early 1990s, El Salvador and Latvia were both put in the partly free category (Levitsky and Way 2002, 52), even though the situations of these two countries were fundamentally different. While Latvia was put in this category because it denied its Russian-speaking citizens their rights in different ways, the Latin-American country was lacking civilian control over the military, in addition to the massive human rights violations (Levitsky and Way 2002). These examples properly indicate the elemental difficulties lying in the definition and distinction of these systems.

DEMOCRACY WITH ADJECTIVES

The terms containing the word “democracy” with an adjective added some further aspects to the definition attempts. The phrases similar to “defective democracy” (Bogaards 2009) are created to describe the movement between autocracy and democracy (Collier and Levitsky 1997; Bogaards 2018). It makes a lot of sense, because differentiated terminology and research are vital for the description and evaluation of the reasons and consequences of democracies/autocracies.

The literature debates whether the definition of democracy as a procedural minimum helps us to identify the relatively reduced contents (Schedler 2013). In order to describe pluralist democracy, Robert Dahl famously introduced the term “polyarchy”, which means multi-centred power. Societal pluralism ensures that the various actors of power remain autonomous from each other as well. This pluralism restricts absolute power in five different ways: (1) through the freedom of founding organizations, (2) through the competition of officials, (3) the pluralist competition allows for the selection of leaders who are able to compromise, (4) alternative information sources are required and (5) thus societal pluralism is able to create a complex system of power division (see Dahl 1982).

So, if the existing democracies are adjusted to the procedural minimum above, then the country examples indicated herein based on Collier – Levitsky should be described as “damaged democracies” (Collier and Levitsky 1997). This means that they lack some characteristics of how a fully functional democracy operates. This process can mostly be detected in certain Latin American countries where the legacy of the

authoritarian systems was the government's inability to have a full control over the military, which meant that the government, despite winning the democratic elections, was unable to extend its control over the military, or the state was not fully separated from the church. It could be observed in the cases of Chile, El Salvador and Paraguay as well.

Looking further into South America, certain studies (Weffort 1992; O'Donnell 1994) showed that the semi-feudal and authoritarian social structures caused such civil rights violations in Brazil, i.e., a country in transit from an authoritarian regime, that the state could no longer be considered a democracy. The consideration of social issues as an aspect of definition may be an important complementary idea for certain system typology discourses. The reason lies in the special situation of Latin American countries. These states are often characterized by so wide social inequalities that not only deprive some citizens of their rights, but even affect the categorization of the state's political system. However, this terminological novelty has not achieved the consensus of researchers yet.

IMPERFECT (DEFECTIVE) DEMOCRACY

Unlike the previous one, Wolfgang Merkel's term "defective democracy" is more widely accepted. Its democracy concept consists of three elements: vertical legitimacy, horizontal accountability and the existence of effective governance (Merkel 2004). Vertical legitimacy pertains to the citizens' relation to the power and it is realized through the elections and the enforcement of civil rights. Horizontal accountability essentially establishes liberal constitutionality. Effective governance assumes that only properly elected actors are able to make proper decisions.

Democracies can be considered defective if their fundamentally functional democratic electoral system is sufficient for selecting the proper decision makers, but the dysfunctionality of a component causes the loss of vital lines of defence and the system therefore is no longer able to protect freedom, equality and the licence to control.

Merkel identifies four types of defective democracies: exclusive (democratic institutions are strong but certain societal groups are restricted in terms of their civil rights); illiberal (elections are free but civil rights are partially nullified, the constitutional norms have little or no binding impact on elected officials); delegative (free elections are followed by an undemocratic governance because the executive branch becomes independent from the other branches of power); and domain democracy (the executive power completely neglects democratic processes and

vetoed them as well) (Merkel 2004, 49–50). The above typology of defective democracies includes and systematically categorizes the most commonly appearing forms of imperfect democracies.

And you, most newly-developed democracies are defective democracies, but they rarely turn into pure autocracies. Applying Merkel's typology, the most common forms are the illiberal and the delegative democracy. The defects of certain systems may often change over the years. However, regional trends may become increasingly influential among defective democracies; for example, several Latin American countries covered the same path in recent decades.

In addition to helping us define systems lying between democracy and authoritarianism, the defective democracy concept also takes us closer to explaining the various reasons and consequences of incomplete transitions.

ELECTORAL AUTHORITARIANISM

While democracy remains as the fundamental term for the literature, many researchers suggest using authoritarianism as a fundamental term as well. One of these scientists is Juan Linz (Linz and Stepan 1996), and Levitsky – Way also used authoritarianism as a fundamental term. Larry Diamond distinguishes three authoritarian systems: competitive authoritarian, hegemonic electoral authoritarian, and politically closed authoritarian (Diamond 1999). Each political system identifies the minimization of future uncertainties as one of its key goals. This objective is also served by the political institutions that ensure the appropriate consolidation of a given system. Schedler's system typology contains four categories: closed autocracy – electoral authoritarianism – electoral democracy – liberal democracy (Schedler 2013). Closed autocracy and liberal democracy are located at the two poles. This system typology discards the idea of "mixed systems" and upholds the dichotomy of democracy-autocracy.

Electoral authoritarian regimes comprise two thirds of post-Cold War autocracies. Today, this category includes such countries as Putin's Russia or Venezuela. These regimes are characterized by elections that are not genuinely competitive, where the real function of the elections is to legitimize the system through a voting process. While formally retaining the institutions of representation, these systems also install manipulative strategies into the operation of these institutions in order to minimize the chances of a multi-party competition leading to an unexpected outcome for the autocratic leaders. Electoral authoritarian regimes attribute a real

function to elections: they are especially important for the simulation of legitimacy (Schedler 2013). Electoral authoritarianism is basically a new form of authoritarianism with an “election façade”. Although elections are held by universal suffrage, the state’s manipulation causes so much damage to the electoral competition that it can no longer be considered democratic.

Graeme Gill identifies seven criteria of electoral authoritarianism: (1) control the electoral process; (2) constantly mobilise the population; (3) control the legislature; (4) maintain the elite’s unity; (5) manage the succession and recruitment of those in power; (6) maintain extensive state control; finally (7) conduct targeted distribution of state budgetary funding (Gill 2013, 458–460). Nevertheless, authoritarian leaders may allow for a multi-party election for two reasons: firstly, to yield to foreign pressure, i.e., to obtain the necessary domestic or international legitimacy. Secondly, an election may ensure the long-term stabilization of the authoritarian regime.

As a potential result of external pressure, authoritarian regimes, if they are in need of international aid, interested in a military alliance or perhaps vulnerable due to their existing trade relations and thus dependent upon democratic countries, may be more likely to turn from a pure autocracy into an electoral authoritarian regime. The given country’s regional position or the neighbouring states’ political systems may also promote democratization, i.e., the proximity of others may be instrumental in moving towards electoral authoritarianism.

Thus, we can establish that electoral authoritarian regimes may also emerge due to an explicitly “democratic” motivation or economic interest. No wonder electoral autocracies have become dominant among authoritarian regimes. Since the end of World War 2, 113 authoritarian regimes have held multi-party elections. At this point, let me mention the four categories in Schedler’s system typology (closed autocracy – electoral authoritarianism – electoral democracy – liberal democracy), with regard to which, closed autocracies either completely lack electoral institutions or there is no real multi-party structure to speak of (e.g. Laos and Swaziland at present). Despite all preliminary disadvantages however, multi-party elections can still help the opposition even in authoritarian regimes. In fact, the incumbent leader may even be forced to leave office after the elections. It happened in Malawi in 1994 as well as in Mexico in 2000. In order to prevent such an outcome, autocracies employ various means to manipulate the elections: gerrymandering, controlling media and campaign funding, arresting opposition politicians, fraud, etc.

COMPETITIVE AUTHORITARIANISM

Competitive authoritarianism considers the formal institutions of democracy as the key tools for grabbing and exercising political power. However, the holders of power tend to commit so massive violations of these institutions' rules that the regime's operation fails to reach even the minimum of democratic functions. In the 1990s, this operational logic was dominant in such countries as Tudjman's Croatia, Milosevic's Serbia or President Alberto Fujimori's Peru (Levitsky and Way 2002, 52).

Competitive authoritarianism must be distinguished from purely authoritarian regimes as well as from functional democracies, because modern democracies have four attributes the combination of which is not demonstrated by competitive authoritarian regimes: (1) legislative and executive powers are assigned by way of free elections (2) the country has universal suffrage (3) political and civil rights are protected (4) power is exercised by elected officials (Levitsky and Way 2010).

Of course, the representatives of democratic powers may also breach the rules from time to time, but these norm violations never become systemic, i.e., they do not fundamentally transform the arena of competition between the governing forces and the opposition. In contrast, the norm violations committed by competitive authoritarian regimes are significant and frequent enough for the field to be slanted. In competitive authoritarianism, power can be attacked in four areas with the help of democratic institutions: the election, the legislature, the judiciary and the media (Levitsky and Way 2002).

Purely authoritarian systems undermine the elections either *de jure* (e.g.: China, Cuba) or *de facto* (e.g.: Kazakhstan in the 1990s). Conversely, competitive autocracies are often characterized by tight(er) races where the final outcome of the election may be uncertain for the incumbent forces (e.g. Russian presidential election in 1996). Furthermore, opposition forces have been able to topple the system this way in several cases (e.g. Nicaragua 1990, Albania 1997).

The biggest challenge for competitive autocracies is to handle the system's inherent contradictions and the resulting uncertainty entailed by the co-existence of democratic rules and autocratic methods. This *sui generis* uncertainty puts forth a major dilemma for the incumbent: it may be costly to suppress these regime components, since the existing norms are considered legal both domestically and internationally, but leaving them intact may result in potentially losing the power. This may often lead to a crisis of a regime (e.g. Mexico 1988, Russia 1993). The system may successfully survive the crisis in some cases (Russia, 1996), while

the incumbent leaders may also lose their status in others (e.g. Mexico 2000). The system may potentially fall after a brief transitional state (e.g. Peru 2000, Serbia 2000).

In the 1990s, competitive autocracies typically emerged in three different ways (Levitsky and Way 2010, 1–83): (1) through the decline of pure autocracies. Combined external and internal pressures have often forced these regimes to create formal democratic institutions or to give real functions to such institutions if they already existed. Due to the weak opposition however, the transition did not result in democracy. Instead, the holders of power successfully adapted to the democratic rules. This phenomenon can be observed in Sub-Saharan Africa. (2) Competitive authoritarianism may emerge after the collapse of an autocratic regime. Since the fall of the autocracy was followed by the establishment of weak electoral systems, the lack of democratic norms and the weak civil society allow the elected leaders to continue governing the country in an authoritarian manner, but they are unable to consolidate the original autocracy. This structure was manifested in Armenia, Ukraine or Romania in the 1990s. (3) The regime type in question may also develop subsequently to the decline of a democratic system. Deep and extended political and economic crises may lead to situations where a freely elected government itself undermines the democratic institutions without intending to fully dismantle them. Examples include 1990s Peru or today's Venezuela.

The 1990s saw the emergence of competitive authoritarianism in such countries where the conditions were favourable for neither a democracy nor an autocracy to be consolidated (e.g. post-Soviet region). However, the presence of all these conditions does not necessarily lead to competitive authoritarianism: sometimes democracy is consolidated under explicitly unfavourable conditions (e.g.: Mongolia, Mali), while the fall of the authoritarian regime is followed by the collapse of the state and a subsequent civil war in other countries (e.g. Libya, Somalia).

So the differences between Andreas Schedler's and Steven Levitsky et al's system typologies are as follows: the former presents a tetrachotomy (closed autocracy – electoral authoritarianism – electoral democracy – liberal democracy), while the latter thinks along the lines of a trichotomy (authoritarianism – hybrid regime – democracy). According to Schedler, the presence of multi-party elections is not an argument for a regime's movement towards democracy, while Levitsky et al emphasize that hybrid regimes are essentially competitive since they have multi-party elections. In terms of describing a system, Schedler's model lays the

emphasis on formal institutions, whereas Levitsky et al say the essence of a system is best determined by the informal actors and procedures.

HYBRID REGIME

The literature debates whether the term “hybrid regime” is the most adequate one to grasp the issue in question (Morlino 2009). First of all, both components of the phrase need to be defined. The word “regime” allows us to clarify what governmental institutions we investigate, and what formal and informal norms can be considered established in the given country. The emphasis is always on the institutions that carry the traces of the previous political system (for example, the courts or the constitutional court of a given state inherently carry their earlier verdicts and positions even when the system is changed). To use the “regime” label for a given country, we need a minimal stability, so the investigation must always consider an extended time period.

The adjective “hybrid” suggests that a given system does not reach the threshold above which a system can be defined as democratic. This threshold must contain the following elements: free, competitive, fair, regularly held general elections, universal suffrage, a multi-party system and free, independent media. As a complementary condition, the state must guarantee political and civil rights. The democratic institutions must not fall under the influence of external or unelected actors (e.g. army, church). If any of these conditions are not met, the given country can no longer be considered a democracy.

The term “hybrid regime” has a wider meaning than “mixed regime.” Situated between democracy and autocracy, it comprises all the systems that can be considered neither an autocracy nor a democracy. Hybrid regimes always have ambiguous institutions that carry the legacy of the previous system as well. When providing an exact definition for the term, we need to emphasize the following elements: it has persistent, stable institutions; it was preceded by an authoritarian regime or a minimal democracy; it is characterized by a departure from restricted pluralism and/or independent autonomous participation and, finally, the system lacks at least one element of a minimal democracy.

The definition and the criteria of a hybrid regime should be summarized as follows: it is not a subspecies/subcategory of democracy or autocracy; it is an independent category. The hybrid regime comprises all the political systems that cannot be fitted into the “template” of autocracy or democracy (Bogaards 2009).

The investigation of hybrid regimes as a phenomenon allows for reliance on indices. Of the extremely diverse classifications that are available globally, Freedom House's indices are considered the accepted standard, as the institute has been measuring the world's countries since the 1970s, with annual updates to the data sets and the reports (Morlino 2009, 275). With regard to Freedom House's rankings, their "partly free" category can be best applied to hybrid regimes. According to their 2009 data, 67 countries were put in this category (e.g. Albania, Morocco, Senegal, Venezuela) (Freedom House, 2009). Ten years later, Freedom House's 2019 report identifies 61 states as partly free, of which 48 countries were already categorized as such back in 2009. The 2020 list contained the following new entries in this category: Guinea, Myanmar, Serbia, Lesotho, Dominican Republic, Hungary, Ukraine, Indonesia, Mali, Zimbabwe, Kosovo, Mexico, Ivory Coast (Freedom House 2019).

The soaring hybrid regime numbers may be attributed to the fact that post-Cold War democratic and authoritarian systems were not consolidated in line with the theory of transitology. Despite the general democratic optimism of the 1990s, the creation of a democracy became a difficult and costly "genre". System changes occurred in several countries that had already been struggling with poverty and social inequality, characterized by a weak state, civil society and unstable institutions, and often even burdened by border disputes as well (Levitsky and Way 2002).

Despite the few democratic transitions completed in the 1990s, the authoritarian ideas did not become dominant, either. The post-Cold War international environment had an undeniable role in it, too. The victory of liberal democracy and the collapse of the Soviet Union undermined the ideological base of alternative systems, giving peripheral or semi-peripheral countries the motivation to install democratic institutions or at least attempt to do so. The liberal hegemony of the 1990s created a "net of boundaries", which even the non-democratic countries were forced to accept in order to improve their international reputation and to preserve their viability. After overcoming the internal and external obstacles of the 1990s however, certain countries nonetheless remained authoritarian. Due to economic or security reasons, they enjoyed the leniency of western countries (e.g.: Central Asia). Others leveraged the fact that the country's valuable raw materials and products remained beyond state control (Levitsky and Way 2002). Combined, these factors stunted the development of an autonomous civil society and a truly powerful opposition.

Robert Kagan, a historian and geopolitical expert of the American Brookings Institution explains the "backsliding" of democracies with the

changing geopolitical aspects (Kagan 2015). According to Kagan, the presence of American hegemony played a significant part in the ebbs and flows of democratization, just like the surges of authoritarianism are not independent from the withdrawal of such hegemony. Furthermore, they are also correlated with the growing power of Russia and China, with special regard to the strengthening military, trade and economic relations as well as the “soft pressure” practices, i.e., cultural diplomacy, NGO funding, etc. applied by these two countries (Plattner 2006, 9.).

As Nikolay Petrov, Maria Lipman and Henry E. Hale presented in their study published in *Post-Soviet Affairs*, elections always raise a dilemma for hybrid regime leaders as the result of the vote may jeopardize their power, but a landslide victory may also provide an additional legitimacy for their governance (Petrov, Lipman, and Hale 2013). The formative influence of elections on authoritarian regimes is also described by Jennifer Gandhi – Ellen Lust-Okar, who present Chinese examples to show how local elections may be instrumental in democratization (*creeping democratization*) (Gandhi and Lust-Okar 2009).

Consequently, the system-shaping role and influence of formal institutions are decisive in terms of a hybrid regime’s emergence. As an example, let me briefly discuss two countries of the post-Soviet region here. The now independent republics of the former Soviet Union are often considered as if they were the same, even though their post-Communist development took different routes despite their potentially similar starting positions. Starting out from highly similar circumstances, Ukraine and Central Asian Kyrgyzstan completed different journeys between 2005 and 2010 in the system typological sense as well (Hale 2011). After the disintegration of the Soviet Union, both countries saw the emergence of a clientelistic society that created a strong presidential republic lasting from the mid-1990s to the revolution of the late 2000s. In both countries, the head of state was the most influential representative of power, formally and informally alike. The strong presidents were toppled by an “electoral revolution” in both cases. In the aftermath, neither of the emerging victors was able to become the exclusive holder of power; they could only take control of the country in tandem. Neither president was able to completely assume presidential power for himself, partly due to the country’s existing regional conflicts. One of the tandem members became the head of state, while the other one took the prime minister’s seat.

However, Ukraine formalized the division of power by codifying it in the constitution; the agreement between the two parties of Kyrgyzstan was never formalized. It was only declared informally. These changes were instrumental in the later developments seen in the two countries:

Ukraine experienced a political opening between 2005 and 2010, whereas Kyrgyzstan did not. Ukraine's transition was greatly assisted by the draft constitution lying in the ousted government's desk drawer. The concept was designed to help the division of power, and it indeed proved useful for the post-revolution transition. In contrast, Kyrgyzstan retained its presidential constitution without any formal division of power. As a result, the president unsurprisingly marginalized the prime minister, and then completely squeezed him out of power by 2007.

According to Freedom House's data, Kyrgyzstan was considered less democratic in 2007, i.e., after the revolution, than in 2004. Conversely, Ukraine demonstrated completely opposite processes. The above cases show that the presence of functional formal institutions may have a significantly instrumental impact on a country's transition process.

In the context of Hungary's post-2010 political system, discussed in the introduction, a recurrent descriptive category in the academic community is the hybrid regime. However, there is no consensus in political science on whether this framework is appropriate. Regimes can be compared along institutional lines, but in this case additional aspects such as social history, the informal system of politics or the primacy of leaders are not considered. Comparison is therefore only possible if we are looking at an ideal regime (e.g. liberal democracy) in terms of its norms.

In the case of Hungary under Viktor Orbán, however, the specific way in which power is aggregated makes it difficult to classify the regime. Institutional changes follow few consistent and discernible principles, and the concentration and dispersal of power are exclusively Orbán's own. There are also regulations that are explicitly in line with the norms of liberal democracy, but the concentration of power is also specific to authoritarian regimes. In order to resolve these dichotomies, some literature classifies Hungary as a hybrid regime.

CONCLUSION

The literature of political science has amassed a significant knowledge base of democracy theories as well as the research methodology of democratization. Due to the processes discussed above, the research of non-democratic systems is on the rise as well. The discussed terminological confusion is inevitable since, as shown above, the explanations behind the emergence of a regime always include the unique characteristics of the given country and region.

The objective of this study is neither to categorize Hungary's post-2010 political system, nor to present regime debates. Instead, we aimed to provide an explanation of the existing definitions in order to throw a light on the reasons behind the diversity and uncertainty of political thinking and scientific investigation. In line with our goals, we avoided discussing how those who self-evidently compare hybrid regimes to liberal democracies always focus on the dysfunctionality of institutions, even though the emergence of these regimes demonstrates a deeper underlying conflict within post-authoritarian political systems (Jayasuriya and Rodan 2007). This is particularly noteworthy because hybrid regimes do not tend to achieve their desired consolidated power in spite of their quasi-democratic institutions, but rather partly “with the help” of such institutions. Since they are able to demonstrate long-term stability, these regimes can be considered as carefully constructed and maintained systems rather than transitional ones (Ottaway 2003). Despite having their own regime type, hybrid regimes are in motion. Nikolay Petrov et al note that the potential authoritarian-leaning tendencies and radicalization of these regimes, without open representation and sufficiently credible information sources, may turn public policy-making into mere guesswork, which may lead to a general discontent (Petrov, Lipman, and Hale 2013). According to Levitsky and Way, competitive authoritarian regimes do not actually show real stability. Most of the countries they studied either became democratic or turned into a purely authoritarian regime.

Conversely, Christopher Carothers' paper released in the *Journal of Democracy* in October 2018 discusses how the stability of competitive authoritarian regimes is often eroded in the mid and long term, because they are relatively open in the political sense and they, unlike autocracies, contain the element of competition (Carothers 2018). Based on Carothers, (1) competitive authoritarian systems allow a legal opportunity for the opposition to run in the elections, so the opposition may choose the “baby steps” strategy and target the municipal elections first. This formula was applied by the Mexican opposition in the late 1990s. On the other hand, (2) the operators of the regimes discussed here may decide to manipulate the elections. However, this move may cause such disgruntlement in the society which may as well grow into a mass movement capable of toppling the regime. Such a contradiction to the general expectations may act as a catalyst for large-scale demonstrations which may allow other, much earlier political demands to the surface. That's what happened in Ukraine in 2004, when the so-called orange revolution broke out. The regime operators may also decide to (3) introduce a purely authoritarian

system in order to prevent any further loss of position. This option was selected in 1970s South Korea by the military leadership that had grabbed the power through a military coup earlier. A particular weakness of competitive authoritarian regimes may be (4) failing to construct an ideological legitimacy to validate their system. This also means that these systems may lack an ideological base. This poses no threat to the government as long as it can rely on legitimization through achievement (for example: improving economic indicators, efficient bureaucracy), but if governmental errors and crisis occur, the opposition has a chance to attack the system on an ideological basis (Carothers 2018, 132–134).

The literature contains several other research avenues (regarding stability in this case), for which we believe we presented the best known or most accepted ones that are, in our opinion, necessary for terminological clarification and explanation.

In conclusion, the in-depth knowledge of the scientific apparatus of non-democratic systems is necessary for several reasons: firstly, such knowledge may prevent certain ideological regime descriptions from considering themselves as the only scientific description. Secondly, it allows us to develop a more comprehensive insight into the formation of non-democratic regimes as well as their often highly extended survival along with the reasons and consequences of their stability. Thirdly, the scope of scientific investigation needs to be widened in order to better understand the alternatives available for post-Cold War (and Eastern Central Europe's post-Communist) countries.

Despite the transitological optimism of the 1990s, such alternatives are still available (as of today); no matter how undesirable they are for actors in and outside the scientific community.

REFERENCES

- Armony, Ariel, and Hector E. Schamis. 2005. "Babel in democratization studies." *Journal of Democracy* 16 (4): 113–128. doi: 10.1353/jod.2005.0055.
- Bogaards, Matthijs. 2009. "How to classify hybrid regimes? Defective democracy and electoral authoritarianism." *Democratization* 16 (2): 399–423. doi: 10.1080/13510340902777800.
- Bogaards, Matthijs. 2018. "De-democratization in Hungary: diffusely defective democracy." *Democratization* 25 (8): 1481–1499. doi: <https://doi.org/10.1080/13510347.2018.1485015>.

- Bozóki, András, and Daniel Hegedűs. 2018. "An externally constrained hybrid regime: Hungary in the European Union." *Democratization* 25 (7): 1173–1189. doi: 10.1080/13510347.2018.1455664.
- Carothers, Christopher. 2018. "The Surprising Instability of Competitive Authoritarianism." *Journal of Democracy* 29 (4): 129–135. doi: 10.1353/jod.2018.0068.
- Carothers, Thomas. 2002. "The end of the transition paradigm." *Journal of Democracy* 13 (1): 5–21. doi: 10.1353/jod.2002.0003.
- Cianetti Licia, Dawson James, and Seán Hanley. 2018. "Rethinking "democratic backsliding" in Central and Eastern Europe: looking beyond Hungary and Poland." *East European Politics* 34 (3): 243–256. doi: 10.1080/21599165.2018.1491401.
- Collier, David, and Levitsky, Steven. 1997. "Democracy with Adjectives. Conceptual Innovation in Comparative Research." *World Politics* 49 (10): 430–451. doi: 10.1353/wp.1997.0009.
- Dahl, Robert A. 1982. *Dilemmas of Pluralist Democracy*. New Haven: Yale University Press.
- Diamond, Larry J. 1999. *Developing democracy. Toward consolidation*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Dimitrova, Antoaneta L. 2018. "The uncertain road to sustainable democracy: elite coalitions, citizen protests and the prospects of democracy in Central and Eastern Europe." *East European Politics* 34 (3): 257–275. doi: 10.1080/21599165.2018.1491840.
- Freedom House. 2009. *Freedom in the world 2009*. New York-Washington: Rowman & Littlefield Publishers.
- Freedom House. 2019. *Freedom in the world 2019*. New York-Washington: Rowman & Littlefield Publishers.
- Gandhi, Jennifer, and Lust-Okar, Ellen. 2009. "Elections under authoritarianism." *The Annual Review of Political Science* 12: 403–422. doi: 10.1146/annurev.polisci.11.060106.095434.
- Gill, Graeme. 2013. "The Decline of a Dominant Party and the Destabilization of Electoral Authoritarianism?" *Post-Soviet Affairs* 28 (4): 499–471. doi: 10.2747/1060-586X.28.4.449.
- Gyulai, Attila and Stein-Zalai, Julia. 2016. "Hibrid rezsimek és a szürke zóna. Új válaszok a politikai rezsimek rendszertanának örök kérdéseire." *Metszetek* 5 (2): 42–59. doi: 10.18392/METSZ/2016/2/9.

- Hale, Harry E. 2011. "Formal constitutions in informal politics. Institutions and democratization in post-soviet Eurasia." *World Politics* 63 (4): 581–617. doi: 10.1017/S0043887111000189.
- Huntington, Samuel P. 1991. *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman: University of Oklahoma Press.
- Jayasuriya, Kanishka, and Gerry Rodan. 2007. "Beyond Hybrid Regimes: More Participation, Less Contestation in Southeast Asia." *Democratization* 14 (5): 773–794. doi: 10.1080/13510340701635647.
- Kagan, Robert. 2015. "Is Democracy in Decline? The Weight of Geopolitics." *Journal of Democracy* 26 (1): 21–31. doi: 10.1353/jod.2015.0001.
- Kis, Janos. 2019. "Demokráciából autokráciába." *Politikatudományi Szemle* 28 (1): 21–31. doi: 10.30718/POLTUD.HU.2019.1.45.
- Knott, Elenaor. 2018. "Perpetually »partly free«: lessons from post-soviet hybrid regimes on backsliding in Central and Eastern Europe." *East European Politics* 34 (3): 355–376. doi: 10.1080/21599165.2018.1493993.
- Körösényi, Andras. 2015. "A magyar demokrácia három szakasza és az Orbán-rezsim." In *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*, eds. Körösényi András, 401–422. Budapest: Osiris Publishing House – Institute of Political Science, Centre for Social Sciences, HAS.
- Levitsky, Steven and Lucan A. Way. 2002. "The rise of competitive authoritarianism." *Journal of Democracy* 13 (2): 51–65. doi: 10.1353/jod.2002.0026.
- Levitsky, Steven, and Lucan A. Way. 2010. *Competitive authoritarianism. Hybrid regimes after the cold war*. New York: Cambridge University Press.
- Linz, Juan J., and Alfred Stepan. 1996: *Problems of democratic transition and consolidation. Southern Europe, South America, and post-communist Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Magyar, Balint. 2016. *Post-Communist Mafia State*. Budapest: CEU Press-Noran Libro.
- Merkel, Wolfgang. 2004. "Embedded and defective democracies" *Democratization* 11 (5): 33–58. doi: 10.1080/13510340412331304598.

- Morlino, Leonardo. 2009. "Are there hybrid regimes? Or are they just an optical illusion?" *European Political Science Review* 1 (2): 273–296. doi: 10.1017/S1755773909000198.
- O'Donnell, Guillermo. 1994). "Delegative Democracy." *Journal of Democracy* 5 (1): 55–69. doi: 10.1353/jod.1994.0010.
- Ottaway, Marina. 2003. *Democracy Challenged: The Rise of Semi-Authoritarianism*. Washington: Carnegie Endowment for International Peace.
- Petrov, Nikolay, Lipman, Maria and Hale and Henry E. 2013. "Three dilemmas of hybrid regime governance: Russia from Putin to Putin." *Post-Soviet Affairs* 30 (1): 1–26. doi: 10.1080/1060586X.2013.825140.
- Plattner, Marc F. 2015. "Is Democracy in Decline?" *Journal of Democracy* 26 (1): 5–10. doi: 10.1353/jod.2015.0014.
- Schedler, Andreas. 2013. *The politics of uncertainty. Sustaining and subverting electoral authoritarianism*. Oxford: Oxford University Press.
- Schlett, István. 2015. "Rendszerleírás vagy ellenségképzés? Egy értelmezési keret értelmezése." *Buksz* 27 (3–4): 192–197.
- Whitehead, Laurence. 2002. *Democratization: Theory and Experience*. Oxford: Oxford University Press.
- Wigell, Mikael. 2008. "Mapping 'Hybrid Regimes': Regime Types and Concepts in Comparative Politics." *Democratization* 15 (2): 230–250. doi: 10.1080/13510340701846319.
- Zakaria, Fareed. 1997. "The rise of illiberal democracy". *Foreign Affairs* 76 (6): 21–43. doi: <https://doi.org/10.2307/20048274>.

Balázs Böcskei (Балаж Бочкеи)*

Институт за политичке студије, Будимпешта

Nóra Hajdu (Нора Хајду)**

ИДЕА Институт, Будимпешта

ДЕМОКРАТИЈЕ, СИВЕ ЗОНЕ, ХИБРИДНИ РЕЖИМИ- УСПОН БАБЕЛ ТЕРМИНОЛОГИЈЕ

Сажетак

Циљ рада је да пружи разлику између термина хибридног режима који се често делимично или потпуно преклапају и да продискутује појмове и концепте у вези са дискурсом о хибридним режимима. Појашњење дефиниција везаних за сиву зону је веома оправдано због постојеће богате бабелске терминологије, као и потенцијалне користи од јаснијег погледа на контрадикције и ограничења својствена традиционалним демократским тумачењима. Постоји научни консензус о сивој зони између демократије и аутократије која формира свој тип режима, али различити приступи за то примењују различите термине. Користећи примере земаља који се нижу кроз епохе, показујемо да придев „хибридни“ заправо представља праг који показује да ли дати систем достиже ниво изнад којег се може сматрати демократским. Након идентификовања овог нивоа и његових елемената, студија такође разматра како се различити режими односе на изборе како би се утврдили институционални услови за стабилност или замену режима.

Кључне речи: хибридни режим, конкурентски ауторитаризам, транзитологија, изборни ауторитаризам, демократизација

* Имејл-адреса: Wocskei.Balazs@tk.hu.

** Имејл-адреса: hajdunoradr@gmail.com.

* Овај рад је примљен 27. априла 2022. године, а прихваћен на састанку Редакције 9. јуна 2022. године.

*Иван Матић**

Институт за политичке студије, Београд

ДА ЛИ ЦИЉ ЗАИСТА ОПРАВДАВА СРЕДСТВО? ПРОБЛЕМ МОРАЛНОСТИ И ЛЕГИТИМИТЕТА У МАКИЈАВЕЛИЈЕВОЈ ПОЛИТИЧКОЈ МИСЛИ**

Сажетак

Основни циљ овог рада је темељно разматрање проблема моралности и легитимитета у оквиру политичке теорије ренесансног мислиоца Никола Макијавелија. У фокусу анализе ће бити централни принцип Макијавелијеве политичке етике, који оправданост дела условљава њиховим крајњим исходом; тврдићемо да, уколико је исправно формулисан и протумачен, он може успешно да служи као критеријум успостављања легитимитета политичких одлука. У првом делу рада ће бити оквирно представљен карактер Макијавелијеве политичке мисли, са акцентом на смештање проблема моралности и легитимитета у теорију која им иначе не придаје на значају. Други део ће бити посвећен детаљној анализи кључне максиме Макијавелијеве политичке етике, према којој се легитимитет морално проблематичних дела може бранити само на основу њиховог позитивног исхода, као и њеној популарној, поједностављеној формулацији „циљ оправдава средство”. У трећем делу рада ће бити испитана и упоређена различита тумачења која Макијавелијеву политичку мисао у домену етике описују као аморалистичку, односно као иморалистичку, након чега ћемо понудити оригиналну интерпретацију која политичку етику овог ренесансног мислиоца тумачи као јединствен облик морализма.

* Имејл-адреса: ivan090790@gmail.com.

** Рад је настао у оквиру научно-истраживачке делатности Института за политичке студије, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Кључне речи: Макијавели, моралност, легитимитет, дело, исход, циљ, средство

УВОД

Као један од плодова друштвеног и културног препорода ренесансне Италије, Макијавелијева теорија истовремено представља како јединствену инстанцу у развоју политичке мисли, тако и прекретницу између античког и модерног схватања државе и друштва. Са једне стране, његово дело обилује бројним примерима који указују на испреплетеност античког колективизма и модерног индивидуализма. Са друге, тенденција ка хармонизацији политике и етике, карактеристична за антику, бива напуштена, док питање оправданости постојања државе, темељ модерне теорије друштвеног уговора (Stupar 2010, 163), такође није размотрено.

Већ ове основне карактеристике указују на јединственост Макијавелијеве теорије: иако она свакако дели заједничке елементе како са античким, тако и са модерним политичким теоријама, истовремено се од њих разликује толико да не може бити смештена у било који од ова два периода. Оно што јој, међутим, даје посебно место у историји политичке мисли је њена свепрожимајућа тенденција ка посматрању политике као умећа владања, подложном сасвим различитом систему вредности од моралних (Živanović 2011, 45), што додатно отежава одређивање њене позиције у односу на етику, као и места и улоге морала у оквиру ње.

Док су теоретичари класичног периода тежили хармонизацији политике и етике, а средњовековни теолози потчињавали и једну и другу врховном ауторитету Бога и цркве, Макијавелијева политичка мисао представља оштар раскид са обе традиције. Његов приступ анализи политике, који се грубо, али делимично исправно може описати као инструментални рационализам, карактерише се, не циљаним прокошењем традиционалним религијским и моралним нормама, већ њиховим напуштањем у случајевима у којима представљају препреку за постизање практичних циљева, уместо пречице до њиховог остварења.

Чак и само на основу овога је јасно не само зашто је Макијавелијево дело још за његовог живота изазвало бурну реакцију савременика и посебно цркве (Kahn 2010, 240), већ и зашто његово име и данас остаје синоним за безочност и опортунизам у политици. Ова негативна репутација није нимало ублажена тиме што Макијавели отворено омаловажава религију, поистовећујући је

са сујеверјем (Макијавели 1985, 176), док истовремено препоручује (зло)употребу моралних врлина и религијских знамења у сврху постизања војних и политичких циљева (Макијавели 1985, 179).

Уколико се епитет „инструменталног рационализма”,¹ који подразумева изналагање оптималних средстава за остварење постављених циљева, при чему критеријум избора самих циљева није релевантан, прихвати као полазни основ за разумевање Макијавелијеве мисли, бројне контроверзне позиције у његовој теорији бивају барем донекле разјашњене. У том погледу, моралност или теолошка оправданост стицања политичке моћи или, на пример, промене друштвеног поретка нису предмет разматрања: питање није да ли је оправдано тежити моћи или *да ли је исправно мењати поредак*, већ само како се ти циљеви постижу.

Ово, међутим, не значи да Макијавели у потпуности напушта питања моралности и легитимитета у домену политике, иако она свакако имају секундарно место у његовој теорији. Упркос томе, пак, приступ за који се он опредељује има за циљ успостављање критеријума према коме би дела била оцењивана у односу на њихов морални статус и практични исход. Разлог честих забуна у погледу Макијавелијеве позиције према моралу у политици, а отуд и бројних проблематичних интерпретација које из њих произилазе је недостатак елаборације како овог критеријума, тако и принципа из кога он произилази.

У циљу скицирања потенцијалног решења овог проблема и појашњавања Макијавелијеве позиције према моралу у политици, најпре ћемо приказати основне карактеристике његове политичке мисли у целини, као темеља на коме почива део ове проблематике. Затим ћемо подробно анализирати централни принцип Макијавелијеве политичке етике и максиму којом је он оптимално изражен, са акцентом на разликама у односу на њену популарну, алтернативну формулацију, „циљ оправдава средство”. Коначно, постављајући овај принцип у контекст дебате о Макијавелијевој позицији према моралу као аморалистичкој, односно иморалистичкој, образложићемо начин на који се он може искористити у циљу њеног разрешења.

1 Овде је битно нагласити да је инструментална рационалност кључна за успех у било ком подухвату: како бисмо постигли одређени циљ, морамо се определити за средства која могу омогућавају његово остварење. Међутим, када се одређени аутор окарактерише као „инструментални рационалиста”, тај опис садржи имплицитну оптужбу да он искључиво разматра ефикасност средстава, не обазирјући се на оправданост циља.

МАКИЈАВЕЛИЈЕВА ПОЛИТИЧКА МИСАО

У циљу бољег разумевања проблема моралности и легитимитета у Макијавелијевој политичкој мисли, неопходно је представити контекстуални оквир кроз опис јединственог карактера његове теорије, као и кратак преглед његових најважнијих дела: *Расправе о првој декади Тита Ливија* (Макијавели 1985а) и *Владаоца* (Макијавели 1985б). Ова дела садрже заједничку нит: претежно инструменталистички приступ политичкој теорији и примаран фокус на проналажење оптималних средстава за остваривање циљева, али се и поред тога значајно међусобно разликују, пре свега због суштински различитих сврха зарад којих су писана. Док је прво конципирано као теоријска анализа државе и друштва и одбрана републиканизма као оптималног друштвеног поретка, друго је формулисано као политички приручник који пружа савете за стицање и увећавање моћи, без обзира на пратеће моралне проблеме, а зарад наводно патриотских циљева које су каснији аутори довели у питање (Strauss 1957, 36).

Макијавелијев теоријски приступ је из више разлога изазвао негативну реакцију бројних аутора и интерпретатора. С једне стране, донекле јединствен карактер његових дела, повезан са њиховом међусобном различитошћу је међу многим мислиоцима створио забуну у погледу теоријске конзистенције и релевантности његових идеја, као и њиховог места у историји политичке мисли (Berlin 1980, 26). С друге стране, тумачење Макијавелијеве мисли као бескрупулозног трагања за најефикаснијим средствима је велики број аутора навело на помисао да је он искључиво сурови реалиста и инструментални рационалиста у чијој теорији нема места за питања моралности и легитимитета.

Расправа о првој декади Тита Ливија се оправдано може сматрати за *tagnum opus* Макијавелије политичке мисли: како он сам тврди, у овом делу је изнео све што је икада научио о збивањима у свету (Макијавели 1985, 151). Назив дела може да буде донекле збуњујућ: наиме, насупрот очигледној импликацији, овде се само донекле ради о историјској, а нимало о хронолошкој анализи догађаја. Насупрот томе, *Расправу* би требало посматрати као филозофско, политиколошко и социолошко дело утемељено на историјском спису који истовремено представља извор бројних контекстуалних примера за практичну демонстрацију теоријских поставки.

Макијавелијев циљ у *Расправи* је да на основу тумачења кључних момената у античкој историји Рима изведе принципе који

би требало да послуже као модел за функционисање друштава републиканског поретка. Практична компонента овог циља се, између осталог, препознаје у чињеници да он често пореди дешавања у Риму са онима у републикама његовог времена, износећи разлоге због којих је једно друштво у нечему било успешно док друго није и успостављајући начелне критеријуме за примену средстава која предлаже. Сходно томе, иако има позитиван став према постојећим републиканским уређењима Венеције и Фиренце, он ипак тежи да истрасира пут за њихово побољшање. Ове практичне прескрипције за реформе постојећих република прати покушај да се републикански поредак прикаже као универзално оптималан, пре свега због трајне стабилности и слободе које обезбеђује. Упркос свему овоме, Макијавелијева мисао је прожета окрутним саветима који су бројне интерпретаторе навели на њену најоштрију осуду.

Главни „кривац” за овај веома раширен став о „макијавелизму” као теоријској подлози тираније је, нажалост, његово знатно краће, али и познатије дело, *Владалац*. Насупрот *Расправи*, која чак и међу многим тумачима Макијавелија кроз историју пала у заборав, *Владалац* до данас задржава огромну популарност (Pavlović 2007, 45), пре свега из негативних разлога. Основна и, могло би се рећи, једина тема овог дела је очување и увећање моћи на основу разумевања политичких, друштвених и историјских околности. Имајући ово у виду, јасно је зашто ово дело карактерише крајњи антрополошки песимизам (Макијавели 1985, 127), залагање за сурове мере за стицање моћи и крајње неопраштајући реализам, посебно истакнут у одређеним примерима „разборитости” владара, који су за многе касније ауторе остали дефинишући елемент Макијавелијеве политичке мисли.

Наравно, налик *Расправи*, и *Владалац* садржи суптилне експресије републиканизма, како у сфери политичке управе, тако и у сфери друштвеног морала. Међутим, обиље елемената који су изазвали оштру осуду Макијавелија их лако може засенити. Имајући ово у виду, шта је заправо узрок дискрепанције између *Расправе* и *Владаоца*? Ово питање нас враћа значају места и времена у коме је Макијавели писао као и конкретне мотивације за стварање одређеног дела: насупрот *Расправи*, која је примарно теоријски спис, инспирисан како античким републиканизмом, тако и зачецима републиканизма у раном модерном периоду, *Владалац* је конципиран као приручник за владара – конкретно, Лоренца Медичија, нећака Лоренца Величанственог.

Циљ који Макијавели поставља у *Владаоцу* је знатно конкретнији у односу на онај у *Расправи* и заснован је на тадашњим друштвеним и политичким околностима. Наиме, он је везан за чињеницу да је упркос похвалном развоју републиканизма Италија тог времена остала подељена, како међу моћним племићким породицама, тако и међу великим страним краљевствима која су владала њеним деловима. Макијавели сврху *Владаоца* чак и отворено износи у последњем поглављу овог дела: у питању је уједињење Италије и њено ослобађање од „варварског јарма” (Макијавели 1985, 144). Он се надао да ће Лоренцо Медичи дорасти овом циљу, међутим овај је умро 1519. са свега двадесет шест година, не испунивши Макијавелијеве наде (Grubiša 1985, 99).

Иако образложење историјских околности и контекстуалног оквира може допринети разумевању Макијавелијеве политичке мисли и уклонити одређене нејасноће, ни оно је не може учинити потпуно конзистентном. Џон Покок (*John Pocock*), један од најистакнутијих савремених интерпретатора Макијавелијеве теорије чак истиче да је његов стил циљано енигматичан, што је донекле везано за јединствен период у коме је писао (Росок 2010, 144). Ово, наравно, отежава сваки покушај систематизовања његове политичке филозофије, као и проналажење заједничких елемената у његовим делима.

Макијавелијева позиција у погледу стања ствари и међуљудских односа се обично назива реалистичком (Berlin 1980, 26), мада је ово једна од њених блажих оцена; његово поимање људске природе је од посебног значаја за проблем морала у политичкој филозофији, будући да представља темељ на коме се граде прескрипције за политичко поступање. Макијавелијев став у погледу људске природе и начина на који она утиче на међуљудске односе и функционисање друштва је генерално негативан и може се описати као антрополошки песимизам (Raspudić 2020, 283), иако је, према његовом схватању, морални напредак људи у добро уређеном друштву могућ.

Макијавели, међутим, сматра да су људи махом себични, похлепни, плашљиви и непостојани, да је „довољно само мало отворити врата њиховој амбицији, да сместа забораве сву љубав према владару због његове хуманости” (Макијавели 1985, 323). Он такође тврди да је човекова похлепа толико велика да „ради задовољења садашње жеље не помишља на зло које ће му то убрзо донијети” (Макијавели 1985, 266). На основу тога, он закључује да је за владара који мора да бира између љубави и страха поданика сигурније да га се људи плаше (Макијавели 1985, 128), те да је

погрешно сматрати да се људска охолост и безочност могу савладати или ублажити скромношћу или понизношћу (Макијавели 1985, 253).

Узевши у обзир оштрину његових ставова, не може да чуди то што у погледу управљања државом Макијавели генерално препоручује умерену строгост и суровост који одговарају негативно схваћеној људској природи и имају за циљ да укроте и предупредe последице њеног деловања. Поред примарности страха у односу на љубав у ситуацијама у којима се само једно може остварити, треба истаћи и Макијавелијев став да „владар који жели да опстане мора нужно научити да не буде добар, па се тога држати или од тога одступати, већ према потреби” (Макијавели 1985, 126).

Упркос томе, овде је неопходно ставити акценат на умереност у примени средстава репресије, пошто Макијавели позицију претерано суровог владара сматра инхерентно нестабилном: будући да гнев сопственог народа може да буде много опаснији чак и од непријатељства других држава, владар мора да се чува да не доживи презир и омраженост (Макијавели 1985, 127), јер га превелика окрутност може коштати власти (Макијавели 1985, 126).

Потенцијално знатно проблематичнији, посебно у домену етике, је његов јединствен фокус на ратовање, које сматра основном и суштински једином делатношћу владара: он „не сме имати друге бриге и друге мисли, нити се ичим бавити доли ратом, војним правилима и стегом; јер то је једино звање које доликује заповједницима”, те зато владар „не смије никада сметати с ума војничку вјештину, у миру више неголи у рату” (Макијавели 1985, 124).

Истицање значаја владаревог познавања вештине ратовања само по себи није нужно проблематично, будући да се њена примена може ограничити на заштиту државе од спољашњих непријатеља. Макијавели међутим, не само да подразумева и њену офанзивну употребу, већ чак нуди и крајње окрутне ставове о њеној примени: разматрајући управљање освојеним државама које су претходно функционисале под сопственим законима, он наводи три начина за задржавање власти у њима: „први је да се униште, други да се владар у њима настани, а трећи да им остави законе” (Макијавели 1985, 106). Овде треба обратити пажњу на карактеристичну равнодушност са којом су ова три средства предложена, као да између њих не постоји морална дистинкција: начин на који је горња реченица формулисана јасно имплицира да је функционалност једини критеријум којим се треба водити у њиховом избору.

Коначно, може се рећи да круну Макијавелијевог заговарања екстремних мера у циљу очувања власти представља чувена максима према којој људе треба или великодушно третирати или их уништити, „јер се за мале увреде освећују, док за велике не могу: стога насиља мораш чинити тако да се освете немаш бојати” (Макијавели 1985, 102). Када се у неком делу на овај начин истичу савети за стицање, очување и увећање моћи изнад свега и наизглед без обзира на последице, скоро да је немогуће замислити како у њему уопште могу фигурирати критеријуми моралности и легитимитета. Није тешко видети зашто је на основу оваквих прескрипција *Владалац*, а посредством његове популарности и Макијавелијева теорија уопште, дочекан са најоштријом осудом која махом опстаје и вековима касније, упркос постепеним променама друштвених околности.

И поред свега овога, пак, елементи чак и овог дела упућују на Макијавелијеву трајну посвећеност успостављању друштвеног поретка који би обезбедио стабилност и темељио се на политичкој слободи. Према његовом схватању, „не може се, додуше, назвати врлином убијање суграђана, издаја пријатеља, невјера, немилосрђе, безбоштво; јер све то може донијети власт, али не и славу” (Макијавели 1985, 114). Чак и сам помен славе у *Владаоцу*, делу безмало дефинисаном залагањем за примену најефикаснијих средстава за очување и увећање моћи, имплицитно упућује на Макијавелијево залагање за више и племенитије циљеве од пуке моћи, поготово када се садржај његових дела смести у историјски оквир времена у коме је писао: наизглед непоколебљив инструменталистички приступ се у овом контексту и сам може посматрати као средство за остварење циља (у овом случају, ослобођења и уједињења Италије), које након што је употребљено може бити одбачено зарад компромиса између моћи, слободе и хуманитета.

У том смислу се у контексту целине Макијавелијеве мисли његов инструментални рационализам без моралне компоненте може примарно везати за *Владаоца* као дело, мада се, као што смо видели, већ и у њему јављају зачеци онога што ће добити форму принципа политичког легитимитета у *Расправи о првој декади Тита Ливија*. Иако у овом делу и даље важе ставови о људима које је Макијавели изнео у *Владаоцу*, моралност и легитимитет у њему добијају на значају, будући да место декларисаних патриотских циљева заузима детаљно разматрање поретка у коме су транспарентност и јавна одговорност међу најважнијим карактеристикама власти.

ПРОБЛЕМ МОРАЛНОСТИ И ЛЕГИТИМИТЕТА

Неодређеност Макијавелијевог односа према моралу је кроз историју филозофије инспирисала бројне анализе и коментаре између којих никада није постигнута сагласност. Имајући у виду суштински различите циљеве са којима су његова два најважнија дела писана, могло би се рећи да на комплексно питање Макијавелијевог односа према моралу није могуће дати комплетан одговор: с једне стране, *Владалац*, који је конципиран као приручник за владара и као вредносно неутрална анализа моћи и најефикаснијих начина њеног стицања и очувања, карактерише скоро потпуна сепарација политике и морала, док *Расправа о првој декади Тита Ливија*, пак, обилује примерима значаја морала за друштвени живот. Нит која у овом погледу повезује оба дела је карактеристично оштра критика хришћанске моралности у контексту друштва, због чега анализе Макијавелијевог односа према моралу (посебну у *Владаоцу*) најчешће иду у смеру приписивања било аморализма, било иморализма (Strauss 1957, 33).

Овде је најпре неопходно укратко објаснити дистинкцију аморализам/иморализам (Milo 1983, 481): аморализам, односно морални нихилизам, се може дефинисати као одбацивање конвенционалних моралних норми, пак чак и могућности постојања дистинкције између доброг и лошег, док иморализам представља свесно бирање лошег упркос прихватању моралних норми и поседовању свести о овој дистинкцији. У филозофији политике, међутим, ова дистинкција сама по себи донекле губи на значају, нарочито када се узме у обзир њена примена на магловит изазов тумачења ауторове намере на основу целокупног садржаја његовог дела.

Евидентно је да су многи Макијавелијеви ставови, превасходно они из *Владаоца*, најблаже речено проблематични: у највећем броју случајева се ради о препоручивању крајње сурових средстава ради остварења релативно уског, у контексту читавог друштва чак себичног циља очувања и увећања моћи. Један пример који ово веома добро илуструје је Макијавелијева похвала завере коју је војвода Валентино (Чезаре Борџија) искористио да би осигурао своју власт у Ромањи: он је најпре поставио окрутног Рамира де Лоркву за намесника, дајући му неограничену власт. Када је његова сурова управа створила мржњу народа, Валентино је наредио убиство Рамира и следећег дана је изложио његово тело, што је народ истовремено одушевило и запрепастило, цементирајући Валентинов

ауторитет љубављу и страхом (Макијавели 1985, 111). На основу овог, као и бројних сличних примера, Лео Штраус (*Leo Strauss*) закључује да Макијавели у *Владаоцу* заговара иморалне поступке засноване не на општем добру, већ искључиво на интересу, моћи и слави владара, те да апел на италијански патриотизам у последњем поглављу служи само као изговор (Strauss 1957, 36). Узевши у обзир већину његових ставова из *Владаоца*, овај закључак је тешко оспорити; међутим, да ли он заиста у целини приказује карактер Макијавелијеве мисли у погледу проблема моралности и легитимитета?

Макијавелију се често приписује чувена максима „циљ оправдава средство” (Grubiša 1985, 170), која наводно сумира „макијавелизам” као теоријску подлогу тираније и залагања за употребу окупних средстава зарад стицања и увећања моћи. Подروбније тумачење његове изворне максиме из *Расправе о првој декади Тита Ливија*, „ако га дјело оптужује, потребно је да га исход оправдава” (Макијавели 1985, 170), показује да чувени „сажетак” крајње искривљује њено оригинално значење; предстојећа анализа ће такође истаћи различитост, али и међусобну повезаност и условљеност моралности и легитимитета у Макијавелијевој мисли.

Овде је најпре неопходно обратити пажњу на специфичан избор речи у популарној интерпретацији његове максиме: формулација „циљ оправдава средство” се наизглед може бранити на основу Кантове концепције хипотетичког императива, према којој он представља „практичну нужност једне могуће радње као средства за постизање нечега другог што се жели (или што је могуће да га човек жели)” (Kant 2008, 49). Уколико у складу са овим претпоставимо да одређени циљ може бити остварен само једним средством, он га онда, без обзира на моралност, свакако оправдава барем у инструменталном смислу, утолико што оно представља једини пут до његове реализације.

Проблем који у вези са овом формулацијом настаје у домену моралности и легитимитета, међутим, крије се у томе што она подразумева могућност постојања више средстава, од којих је имплицитно свако у једнакој мери оправдано циљем, без обзира на морални статус самог средства: „циљ оправдава средство”, дакле, у овом смислу служи као охрабрење избора чак и морално најпроблематичнијег средства искључиво на основу његове делотворности у контексту остварења постављеног циља. Овде се већ може видети суштинска разлика у односу на Макијавелијеву оригиналну максиму, која је истакнута управо да би довела у питање легитимитет морално проблематичних поступака и избегла

последицу која неминовно произилази из њене поједностављене формулације.

Како би се Макијавелијева изворна максима могла исправно разумети, најпре је неопходно узети у обзир контекст у коме је изнета: тема дотичног поглавља *Расправе* је оснивање Рима и Ромулово убиство Рема. Будући да Рим представља главну инспирацију Макијавелијевог републиканизма кроз читаво дело, он сматра његово оснивање и стабилизацију исходом који оправдава иначе неморално дело убиства Рема (Макијавели 1985, 170). Максима „ако га дело оптужује, потребно је да га исход оправдава” је управо изнета како би сумирала Макијавелијев однос према питању легитимитета политичких одлука у морално проблематичним ситуацијама налик овој. У овом конкретном случају, убиство Рема је дело које оптужује Ромула, а формирање сената, који представља прву републиканску институцију у Риму, је исход који оправдава.

Само постојање ове максиме, уз раније поменут цитат из *Владаоца*, према коме се убијање суграђана, издаја пријатеља, немилосрђе и друга недела не могу назвати врлином указује на то да чак ни када се ограничи на домен проналажења најефикаснијих средстава за стицање моћи, Макијавели не напушта морал у потпуности. Он најпре признаје инхерентну неморалност одређених поступака, као и то да она представља стваран проблем за легитимитет политичких одлука. Решење које нуди представља критеријум политичког оправдавања морално проблематичних поступака на основу општег друштвеног добра, формулисан горњом максимумом.

Шта је њено право значење и како га формулација „циљ оправдава средство искривљује”? Кључни појам Макијавелијевог оригиналне максиме је *исход*, на супрот *циљу* (Grubiša 1985, 170). У чему је разлика? Најпре, појам циља је знатно шири и може подразумевати све од намере у појединачним поступцима до општих идеолошких циљева: очигледан проблем који се овде испољава је да поборници екстремних или тоталитарних идеологија могу оправдавати своја дела снажним веровањем у циљеве за које се боре. Али, да ли би та оправдања била прихватљива за оне који одбацују вредносне премисе ових идеологија? Другим речима, уколико циљ оправдава (морално проблематично) средство, шта оправдава сам циљ? Тежина, ако не и немогућност проналажења одговора на ово питање чини максиму „циљ оправдава средство” неодрживим критеријумом легитимитета, будући да не постоји могућност њене универзализације.

С друге стране, појам исхода има знатно уже значење: он се односи на конкретан, опипљив резултат одређене радње, чије су последице практично мерљиве. Дамир Грубиша примећује да се овде не ради о било ком исходу, „већ о оном којим се остварује „опће добро”, што разумијева сигурност имовине, одсутност угњетавања и слободу” (Grubiša 1985, 170). Ово знатно појашњава критеријум успостављен Макијавелијевом максимумом: иако морално проблематичне или неморалне радње не могу бити учињене моралним чак ни на основу позитивног исхода за друштво, могуће је барем одбранити њихов *легитимитет*, што директно побија тумачење „макијавелизма” као оправдавања употребе сурових средстава зарад *било ког циља* – па чак и пуког очувања и увећања моћи владара. У овом контексту, Макијавелијев однос према легитимитету морално проблематичних дела се може довести у везу са Платоновим ставом да, ако икоме, онда искључиво владарима доликује да лажу, „па и то једино на корист државе, уколико овој прети опасност од спољних непријатеља или од сопствених држављана” (Platon 2005, 59). Неминовно је да ће упркос различитој конотацији циљ и исход често имати исту денотацију; када се, међутим, односе на различите ствари, та разлика може бити огромна.

Други велики проблем „сажетка” Макијавелијеве изворне максиме је у појму *средства*, насупротив појму *дела*. И у овом случају се ради о термину који може збуњујуће личити на оригинални, али никако не задржава његово значење; наиме, залагање за одређено средство у оквиру неке етичке или политичке максиме би подразумевало прескрипцију његове примене у свим инстанцама које задовољавају критеријум релевантне сличности. Ово значи да је, примера ради, убиство из политичких разлога, уколико је било оправдано у једној ситуацији, такође оправдано и у свакој сличној, без потребе за поновним преиспитивањем легитимитета. Насупрот овоме, Макијавелијева максима доводи у питање легитимитет *сваког* морално проблематичног дела у *свакој* појединачној ситуацији, независно од њихове међусобне сличности.

Сходно томе, појам дела се знатно разликује од појма средства: налик партикуларном карактеру и конкретној мерљивости исхода насупротив апстрактности циља који може имати претензију на универзалност, а истовремено бити заснован на уско прихваћеним вредностима, оно такође означава елемент појединачног поступка чија се моралност и легитимитет могу процењивати искључиво у контексту конкретних околности у којима је оно учињено, без претензија ка његовој универзализацији. Макијавелијев принцип

успостављања легитимитета морално проблематичних одлука, дакле, има за циљ да максимално поштри критеријум оправдавања потенцијално неморалних поступака – у овом смислу се посебно истиче његова разлика у односу на максимум „циљ оправдава средство”.

Други пример који Макијавели наводи у прилог значају овог принципа се односи на правно-политичке реформе у Спарти: басилеус Агис је, бојећи се да су Спартијати сувише одступили од Ликургових закона, изгубивши тиме своје некадашње врлине, покушао да поново успостави ове древне принципе; ефори, чланови мале спартанске народне скупштине који су у мешовитој владавини овог античког полиса представљали демократски елемент, су Агисове реформе протумачили као претњу за сопствени ауторитет, због чега су га убили као узурпатора који је тежио да успостави тиранију (Макијавели 1985, 171). Наследио га је басилеус Клеомен које је, пронашавши Агисове списе, покушао да спроведе исте реформе; он је, пак, најпре наредио убиство ефора, видевши њихову амбицију као препреку за остварење општег добра. Делујући сам, Клеомен је извршио потпуну рестаурацију Ликургових закона. Неуспех једног и успех другог басилеуса у овој ситуацији указују на чињеницу да се реформе намерене остварењу општег добра не могу увек спровести поштовањем процедуре и придржавањем моралних норми, већ понекад захтевају њихово кршење, чији легитимитет опет зависи од исхода.

Иако, као и у случају са циљем и исходом, и средство и дело могу имати исту денотацију упркос различитој конотацији, на основу овог као и Макијавелијевог ранијег примера са оснивањем Рима можемо стећи увид у појмовну разлику: наиме, то што је Клеомен наредио убиство ефора никако не значи да уочи било каквих реформи треба побити оне које им се противе, нити, пак да оснивачи градова треба да се сукобе са својом родбином. Најважније је још једном нагласити да упркос могућности успостављања политичког легитимитета на основу Макијавелијеве максиме ниједно од ова два дела није учињено моралним: штавише, оба су недвосмислено неморална и то према ранијем цитату из *Владаоца*. Кључна поента је овде у томе што ни њихов легитимитет не може бити универзализован (што и објашњава Макијавелијево опредељивање за појам дела уместо средства): у свакој ситуацији у којој се прибегне оваквим делима је, без обзира на сличност са ранијим, неопходно изнова довести у питање легитимитет неморалних дела, супротстављајући њихову негативну моралну вредност позитивном исходу за цело друштво.

Важан моменат партикуларности Макијавелијевог критеријума се може видети и у објекту на који се оправдање односи: док се у формулацији „циљ оправдава средство” оправдање искључиво тиче односа циља и средства, што само по себи упућује на претензију ка универзалности, оно се у Макијавелијевој изворној максими односи на партикуларног актера, који у зависности од ситуације може бити појединац, односно група као носилац политичког ауторитета. Оптужба која произилази из инхерентне неморалности дела овде није усмерена на само дело на начин на који би била усмерена на средство у популарној формулацији, већ на делатника, од чије јединствене дилеме, околности и прилика зависи оправдање. Надаље, атрибут *потребно* за који се Макијавели опредељује указује на истовремену сепарацију и повезаност моралности и легитимитета: док формулација „циљ оправдава средство” имплицитно подразумева политичко као и морално оправдање средства на основу циља, максима „ако га дело оптужује, потребно је да га исход оправдава” успоставља *моралну неоправданост* дела као извор захтева за *политичко оправдање* делатника према критеријуму општег добра.

Коначно, фактор који суштински спречава успостављање формулације „циљ оправдава средство” као валидног критеријума легитимитета је неподложност самог циља било каквом преиспитивању: насупротив Макијавелијевој максими у којој је процена позитивног доприноса исхода у односу на тежину дела кључна за одбрану легитимитета морално проблематичних радњи, њена популарна формулација оправдава средство самим постојањем циља. Будући да се њоме не уводи никакав додатан услов за постизање легитимитета, њено конзистентно тумачење води закључку да било које средство може бити оправдано било којим циљем док год делатник искрено верује у циљ и док год средство за које се опредељује заиста доприноси његовом остварењу. С тим у вези, додуше, треба истаћи да Макијавелијева изворна максима донекле дели ову слабост, будући да у оба историјска примера које наводи постизање општег добра у целини зависи од беневоленности индивидуалних владара.

АМОРАЛИЗАМ, ИМОРАЛИЗАМ ИЛИ МОРАЛИЗАМ?

Макијавелијево становиште према месту морала у политици је често називано или аморалистичким, или, пак, иморалистичким; иако претходна анализа елементе таквог описа доводи у питање, остаје чињеница да су његови ставови, посебно они из *Владаоца*, својом

бруталношћу шокирали огроман број мислилаца кроз историју филозофије. Исаја Берлин (*Isaiah Berlin*) истиче да се у потрази за разлогом осуде Макијавелијеве теорије не треба ограничити на његов сурови реализам, будући да су многи теоретичари кроз историју износили сличне анализе моћи (Berlin 1980, 26); уместо тога треба обратити пажњу на елемент који прожима не само *Владаоца*, него и *Расправу о првој декади Тита Ливија*: на карактеристично противљење утицају хришћанства у сфери друштвеног морала (Berlin 1980, 37), које је изазвало посебно негативне реакције како савременика, тако и каснијих тумача (Kahn 2010, 240).

Берлин примећује да је Макијавелијево становиште у погледу религије позитивно у искључиво инструменталном смислу: он је посматра као важан фактор за друштвену кохезију, не базирајући се на њене духовне и моралне елементе (Berlin 1980, 37). У контексту морала, Берлин се супротставља уобичајеном тумачењу према коме га је Макијавели одвојио од политике (Berlin 1980, 44): он сматра да Макијавели није одвојио специфично моралне од специфично политичких вредности, нити да је, пак, извршио еманципацију политике од етике и религије, већ да је успоставио разлику између два некомпатибилна животна идеала и, самим тим, два различита, паралелна критеријума моралности (Berlin 1980, 45).

Иако признаје да мислиоци често у недостатку информација идеализују ранија времена, те да није сигуран да ли и сам управо исто то ради (Макијавели 1985, 231–232), Макијавели користи стари Рим као савршен пример грађанске врлине за коју, противећи се неким историчарима, тврди да је главни узрок успона републике (Макијавели 1985, 233–235). Берлин спецификује да Макијавели под појмом врлине мисли на врлине паганског света: правичност и храброст, ред и дисциплину, издржљивост и постојаност. Са својим идеалима самилости, опроштаја, презира према овоземаљском и љубави према Богу, хришћанска моралност је супротстављена овом моралном универзуму (Berlin 1980, 45).

Берлинова интерпретација ствара интересантну перспективу за сагледавање Макијавелијевог схватања улоге морала у друштвеном животу: наиме, да уместо аморализма или иморализма његову теорију заправо карактерише јединствен *морализам*, у коме је моралност заснована на античким идеалима и циљевима и усмерена ка стварању врлог и стабилног грађанског друштва. Мотивација за овакво схватање морала се може пронаћи у Макијавелијевом циљу да прикаже друштво онаквим какво јесте: „Многи су замишљали републике и монархије за које се није никада ни видјело ни чуло да

су одиста постојале. Од тога како се живи до тога како би ваљало живјети толико је далеко да онај који занемарује оно што се ради због онога што би се имало радити, прије да настоји око своје пропасти неголи око одржања” (Макијавели 1985, 125). Макијавели не мора да се веже за противљење врлинама хришћанства, поготово не на нивоу личног живота, али свакако имплицитно сматра да би оне као темељ друштва могле да послуже једино суштински различитим људима у суштински различитом свету.

Имајући у виду то да Макијавели у неколико инстанци износи јасну моралну осуду одређених поступака без изузетка у погледу исхода којим резултују, али истовремено инсистира на томе да владар мора научити да не буде добар, па се према потреби тога држати или од тога одступати (Макијавели 1985, 126), као и то да се не мора бринути што ће изаћи на зао глас због особина без којих не би могао да спаси државу, може се закључити да он великим делом разграничава домене морала и политичког легитимитета. Иако, за разлику од јасно формулисаног критеријума политичког легитимитета, Макијавели ни имплицитно не успоставља критеријум моралности, његови ставови у примерима које наводи указују на изразиту филозофску сличност са начелима моралног партикуларизма савременог етичара Џонатана Денсија (*Jonathan Dancy*), према чијем схватању моралност поступака треба процењивати појединачно, без реферирања на универзалне стандарде моралности (Dancy 2017).

Чињеница да се Макијавели у зависности од околности залаже за дела која иначе отворено осуђује као неморална упућује на потпуну дистинкцију критеријума моралности и легитимитета, односно, Берлиновим речима, на одвајање политике и етике (Berlin 1980, 44). Овако оштра дистинкција, међутим, отвара простор за осуде перципираног иморализма какве истиче Штраус (Strauss 1957, 35). Тумачење Макијавелијеве мисли у овом смеру нас враћа важности питања да ли је његова филозофија аморалистичка или иморалистичка. Берлиново оригинално решење овог проблема указује на постојање „трећег пута” који подразумева да Макијавелијеву мисао заправо карактерише јединствен морализам, већином некомпатибилан са традиционалном хришћанском моралношћу, оквиром из кога су многи савременици и каснији тумачи оштро осуђивали његово дело.

Овде, додуше, треба нагласити да је Штраусова осуда ипак ограничена на самог *Владаоца*, будући да се он посебно фокусира на питање теоријске релевантности патриотских циљева који су на крају дела изнети као одбрана сурових савета које Макијавели

пружа потенцијалном ујединитељу Италије. Да ли се овај проблем може решити из оквира који нуди Берлин, препознавањем да су моралне вредности за које се Макијавели залаже врлине паганског света, сувише различите од хришћанских да би биле подложне истом критеријуму моралности? Одговор на ово питање захтева негативан приступ: наиме, не преиспитивање тога да ли хришћански и пагански морални универзума деле одређене врлине, већ препознају ли заједнички недела која осуђују. Испоставља се да упркос веома различитим доменима ови морални оквири ипак имају „најмањи заједнички садржалац”, што нас враћа поменутиим конвенционалним моралним нормама којих се Макијавели конзистентно придржава, а које у овом случају подразумевају једнако снажну осуду убиства суграђана, издаје пријатеља, немилосрђа и других недела од стране било паганског, било хришћанског света.

Ово преклапање два морална универзума представља проблем за Берлиново иначе одлично тумачење Макијавелијеве мисли, према коме је карактерише јединствен морализам: моралне врлине за које се он залаже заиста потичу из античког, паганског света, али недела која он критикује наилазе на једнако оштру осуду у оба морална универзума. Колико је ово, међутим, релевантно за решавање проблема моралности и легитимитета у целини Макијавелијевог дела? Упркос овим сличностима, Макијавелијево залагање за паганске врлине у конституисању републике свакако остаје од суштинског значаја; ипак, заједнички елементи два различита морална домена доводе до губитка на значају њихове дистинкције, будући да би она требало да реши оно што је успостављено као централни проблем моралности у Макијавелијевој теорији: питање да ли он заговара аморализам, иморализам, или, пак, нешто треће. Уколико заступа морализам који у кључним инстанцама подразумева исте судове без обзира на морални оквир на коме се темељи, његова неконвенционалност неминовно губи на значају.

Надаље, провера Берлинове тврдње би подразумевала темељно преиспитивање Макијавелијевог придржавања моралних норми за које се залаже: у раније наведеним цитатима смо видели да иако оштро осуђује одређена дела, он према потреби истовремено заговара њихово коришћење уз препоруку умерености. Похвала завере војводе Валентина, Ромуловог убиства Рема, или Клеоменовог смакнућа ефора се никако не може морално оправдати било у паганском, било у хришћанском моралном универзуму. Макијавели у одређеним тренуцима препоручује дела која су, гледано из било ког угла, неморална: ово нас враћа његовој максими „ако га дело оптужује,

потребно је да га исход оправдава”, чији се значај у одређивању његовог односа према проблему моралности и легитимитета овде посебно истиче, будући да ставља акценат на њихову повезаност.

Наиме, као што је досадашња анализа показала, Макијавелијев инструменталистички приступ политици заиста често резултује стварањем јаза између моралних и политичких вредности (Živanović 2011, 45). Када уз то узмемо у обзир да је Штраусова критика која иде у правцу иморализма ограничена на *Владаоца* (Strauss 1957, 35), као и то да је „грећи пут” у тумачењу који нуди Берлин компромитован подударањем хришћанских и паганских моралних вредности у кључним инстанцама, стиче се утисак да карактеризација Макијавелијеве политичке мисли као аморалистичке остаје једино решење.

Ово би, међутим, захтевало игнорисање једног суштински важног момента који посебно долази до изражаја у контексту максиме изнете у *Расправи*. Њен јединствен циљ – трасирање пута за успостављање легитимитета морално проблематичних радњи – би свакако могао призвати асоцијацију на аморализам. Ипак, сама чињеница да морална проблематичност дела захтева преиспитивање њиховог легитимитета указује на инхерентну повезаност етичких и политичких критеријума. У том смислу, позиција према којој је, упркос суштинским разликама, немогуће потпуно раздвојити моралне од политичких вредности се никако не може окарактерисати као аморалистичка. Све ово између осталог указује и на неадекватност уских категорија које не успевају да обухвате бројне значајне финесе и дистинкције.

Упркос овом, тумачење према коме Макијавели одваја политику и етику (Berlin 1980, 44) и раздваја моралне од политичких вредности у великој мери остаје. Будући да његов критеријум моралности није јасно постављен, те да критеријум легитимитета ипак донекле зависи од моралности поступака чији темељ није јасно дефинисан, овде се, наравно, не може у стриктном смислу говорити о прецизно одређеним вредностима из домена политике и етике: њихове карактеристике, сличности и разлике су, дакле, релативно провизорне, мада свакако присутне.

Сходно томе, иако теза о одвајању политике и етике у Макијавелијевој политичкој мисли начелно иде у исправном смеру у већини случајева, њена делимична неадекватност долази до изражаја у кључном моменту тумачења централне максиме за успостављање легитимитета, будући да у њој сама потреба за тим подухватом произилази управо из моралне проблематичности дела.

ЗАКЉУЧАК

Имајући све ово у виду, да ли је уопште могуће одговорити на питање да ли циљ оправдава средство, односно, да ли би Макијавели потписао поједностављену формулацију његове изворне максиме која му се често приписује (Grubiša 1985, 170)? Упркос претходној анализи која је указала на суптилну, али релевантну повезаност моралности и легитимитета у његовој политичкој мисли, те на ограничену примењивост етикета аморализма или иморализма, сматрамо да је на ово питање могуће дати одговор који, додуше, мора бити двојак, будући да нас враћа суштинском значају различитих циљева са којима су његова два најзначајнија дела писана.

Потпуна потчињеност моралности средстава препоручених у *Владаоцу* њиховој инструменталној вредности је сасвим очекивана последица природе тог списка: иако Макијавели већ у њему истиче своје прихватање конвенционалних моралних норми, опште важећих без обзира на историјски период, религију и културу, обиље сурових савета упућених перспективном ујединитељу Италије не може да изазове чуђење, имајући у виду амбициозност и, у његово време, безмало крајњу неостваривост постављеног циља.

Иако је, као што упућује његов раније наведен цитат о моралу и слави, сасвим могуће да је Макијавели посматрао средства чију употребу препоручује у *Владаоцу* као лествице које треба одбацити након остварења циља (Макијавели 1985, 114), остаје чињеница да, судећи према развијенијој дискусији на ову тему у *Расправи*, он у свом краћем делу није довољно пажљиво размотрио дистинкцију између циља и исхода. Према томе, могло би се рећи да би „рани“ Макијавели из *Владаоца* (око 1513.) заиста подржао тезу да „циљ оправдава средство“, док би је „позни“ Макијавели из *Расправе* (око 1517.) довео у питање и то преваходно на основу суштински разлике између средства и дела, односно циља и исхода.

Држећи се аргументација коју износи у свом главном политичко-теоријском спису, он би био приморан да поједностављену формулацију своје максиме на крају и одбаци, будући да она не оставља простор за процену моралности и легитимитета циља, док самим његовим постојањем правда (најефикасније) средство. У Макијавелијевој реалистичкој републиканској теорији, усмереној ка суочавању са тешким и често непремостивим препрекама друштвених и политичких околности, инструментални рационализам свакако заузима доминантно место, али препознавање значаја транспарентности и јавне одговорности власти онемогућавају потпуну сепарацију моралности и легитимитета.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Berlin, Isaiah. 1980. "The Originality of Machiavelli." In *Against the Current: Essays in the History of Ideas*, 25–79. New York City: Viking Press.
- Dancy, Jonathan. 2017. "Moral Particularism." *Stanford Encyclopedia of Philosophy* <https://plato.stanford.edu/entries/moral-particularism/>.
- Grubiša, Damir. 1985. Vreme, čovek, delo." U *Izabrano delo*, Prvi tom, prir. Damir Grubiša. Zagreb: Globus.
- Živanović, Igor. 2011. „Platon, Makijaveli i makijavelizam.” U *Filozofija i Društvo*, 45–67. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Kahn, Victoria. 2010. "Machiavelli's Afterlife and Reputation to the Eighteenth Century." In *The Cambridge Companion to Machiavelli*, eds. John M. Najemy, 239–256. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kant, Imanuel. 2008. *Zasnivanje metafizike morala*. Beograd: Dereta.
- Makijaveli, Nikolo. 1985. „Vladalac.” U *Izabrano delo*, Prvi tom, prir. Damir Grubiša. Zagreb: Globus.
- Makijaveli, Nikolo. 1985. „Rasprava o prvoj dekadi Tita Livija.” *Izabrano delo*, Prvi tom, prir. Damir Grubiša. Zagreb: Globus.
- Milo, Ronald. 1983. "Amorality." *Mind*, Vol. 92, No. 368.
- Pavlović, Vukašin. 2007. „Makijaveli: republikanizam i tehnologija vlasti.” *Godišnjak 1* (1): 45-81.
- Platon. 2005 *Država*. Beograd: Dereta.
- Pocock, John. 2010. "Machiavelli and Rome: Machiavelli as Ideal and as History." In *The Cambridge Companion to Machiavelli*, eds. John M. Najemy, 144–157. Cambridge: Cambridge University Press.
- Raspudić, Nino. 2020. "Human Nature in Machiavelli: Anthropological Pessimism as the Basis of Political Realism." *Filozofska istraživanja*. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Strauss, Leo. 1957. "Machiavelli's Intention: The Prince." *The American Political Science Review* 51 (1): 13–40. doi: <https://doi.org/10.2307/1951768>.
- Stupar, Milorad. 2010. *Filozofija politike: antičko i moderno shvatanje političke zajednice* Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

Ivan Matic**Institute for Political Studies, Belgrade***DO THE ENDS TRULY JUSTIFY THE MEANS? THE
PROBLEM OF MORALITY AND LEGITIMACY IN
MACHIAVELLI'S POLITICAL THOUGHT****Resume**

The main goal of this paper is to present a detailed analysis of the problem of morality and legitimacy within the theoretical framework of the Renaissance thinker Niccolo Machiavelli. The following analysis will focus on the central principle of Machiavelli's political ethics; I claim that, if correctly formulated and interpreted, it can be successfully used as a criterion for establishing the legitimacy of political decisions. The first part of the paper will present the overall framework of Machiavelli's political thought, stressing the placement of the problems of morality and legitimacy within a theory that gives them little regard. The second part will be dedicated to the detailed analysis of the central maxim of Machiavelli's political ethics, according to which morally problematic actions have to be justified by their outcome (Machiavelli 1985, 170), as well as its popular, simplified formulation, "the ends justify the means". The third part of the paper will examine and compare different interpretations which classify Machiavelli's political thought as amoralistic, or immoralistic, after which we will offer an original interpretation which describes the political ethics of this Renaissance thinker as a unique form of moralism.

Keywords: Machiavelli, morality, legitimacy, action, outcome, means, ends

* E-mail address: ivan090790@gmail.com.

* Овај рад је примљен 24. априла 2022. године, а прихваћен на састанку Редакције 9. јуна 2022. године.

Јован Берић*

Институт за политичке студије, Београд

АНАЛИЗА КОНЦЕПТА ИНКЛУЗИЈЕ У КОНТЕКСТУ ОБРАЗОВНЕ ПОЛИТИКЕ**

Сажетак

Политика инклузивног образовања део је шире политике стварања инклузивнијег, праведнијег, хуманијег, толерантнијег и демократичнијег друштва. С обзиром на то да деца кроз образовање усвајају бројне ставове који ће обликовати њихов живот у будућности веома је важно адекватно приступити процесу инклузивног образовања. Будући да се последњих година у погледу имплементације овог процеса воде бројне расправе сврха овог рада је да постави јасне теоријске темеље, дефинише појам и отклони нејасноће у односу да сличне термине, како би се могла формулисати јасна образовна политика и предузети мере за њену адекватну примену.

У складу са тим у првом делу рада прави се дистинкција између медицинског и социјалног модела, а затим се разматрају теоријски правци и принципи на којима се заснива концепт инклузије. У том контексту анализирана су и међународна документа која чине основу за креирање националних инклузивних образовних политика. Имајући у виду да је сврха овог концепта да се кроз његову операционализацију и имплементацију побољша положај маргинализованих група, у последњем делу рада јасно су одређене кључне одлике инклузивног образовања, те је направљена дистинкција у односу на појам интеграције. Анализа научне литературе, као и међународних докумената доводи до закључка да је образовна инклузија један динамичан процес који не подразумева

* Имејл-адреса: jovan.beric@ips.ac.rs.

** Рад је настао у оквиру научно-истраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја.

само укључивање маргинализованих друштвених група кроз правну регулативу у редовне школе, већ перманентан рад на прилагођавању околине и друштва потребама тих група. Такође, закључује се да је немогуће креирати потпуно инклузивни систем. Стога је важније створити економске, политичке и друштвене услове који ће пружити једнаке могућности и шансе за развијање максималних потенцијала сваке индивидуе. Овај рад треба да пружи допринос не само научној заједници, већ и наставницима и доносиоцима одлука како би боље разумели концепт и трасирали пут за спровођење пре свега образовних, али и свих других политика у друштву. Образовање је темељ сваке нације, а пут којим деца прођу током школовања одредиће њихову будућност.

Кључне речи: инклузивно образовање, медицински приступ, социјални модел, теоријске основе, међународни документи, принципи инклузивног образовања, интеграција

РАЗВОЈ И ЗНАЧАЈ КОНЦЕПТА ИНКЛУЗИВНОГ ОБРАЗОВАЊА – СОЦИЈАЛНИ НАСУПРОТ МЕДИЦИНСКОМ МОДЕЛУ

Друштвена и научна заинтересованост за децу са потребом за додатном подршком јављала се у различитим фазама друштвеног развоја. Правници су се, још од најранијих времена, занимали да одреде правни положај такве деце, а филозофи да проуче њихове психофизичке специфичности. Касније, са развојем медицине као науке, лекари су настојали да објасне природу и карактер патолошких стања дечијег организма. Стога, однос према овој деци се кретао, у зависности од епоха и друштвено-културног контекста, од потпуног одбацивања, преко одређене врсте амбивалентног односа, до њиховог прихватања (Сегіс і Алис 2005, 9). У контексту овог рада нећемо анализирати ставове и опхођење према овој деци у даљој прошлости¹, већ ћемо сагледати карактеристике специјалних школа и медицинског модела, а фокус ставити на социјални модел и савремена разматрања која указују на разлику између интеграције и инклузије.

¹ Она се могу пронаћи у делима античких аутора (нпр. Аристотелова Политика) и Римском праву. За више података о овом периоду погледати (Сегіс і Алис 2005).

Дуго је на подручју теоретских разматрања у оквиру образовања доминирао позитивистички медицински (медицинско-психолошки) приступ кога карактерише:

- суштински позитивистички поглед на свет, према коме се сматрало да су разлике међу ученицима објективно „стварне” и подложне испитивању користећи се методама природних наука;
- заинтересованост за разлике за које се сматрало да се испољавају у облику дефицита и тешкоћа и које су у великој мери схватане кроз медицинске дисциплине и развојну психологију;
- суштински функционалистички поглед на специјално образовање као рационалан одговор на ове потешкоће и недостатке, развијен на основу научних истраживања и понуђених научно доказаних интервенција које воде ка излечењу или побољшању (Clark, Dyson, and Millward 1998, 155).

Овакав приступ условио је да се деца схватају као проблем, те се организују различите специјалне службе и школе како би се уклониле или смањиле последице оштећења. Приоритет се даје сагледавању здравственог стања детета. Ученик је у таквој ситуацији пасиван (наметнута му је улога пацијента), а људи који раде са овом децом налазе се у улози надређених. Фокус је на томе да се особа промени како би се уклопила у средину. Уколико није могуће особу уклопити, та особа се издваја из средине и смешта у специјализоване установе. У том контексту, излагање деце тестирању и сегрегацији условило је њихову стигматизацију. Истовремено, ништа се није предузимало како би остали чланови друштва променили ставове и почели третирати ове људе као њима равноправне (Otašević i Dobrota Davidović 2018, 158–59; Cerić 2008, 55; Cerić i Alić 2005, 15–19; Stubbs 2008, 15).

Ипак, временом су све већи утицај на образовање почели да остварују пост-позитивистички приступи који су, кроз социјални модел, представљали темељ за развој концепта инклузивног образовања.

За разлику од медицинског приступа који је узрок потешкоћа у образовању видео у недостацима или оштећењима код деце, социјални модел проблеме и додатне потребе деце види као производ друштвених процеса, тачније „препреке у учењу и учешћу могу постојати у самој средити (окружењу) или настају интеракцијом између ученика и средине: људи, политика, институција, културних,

друштвених и економских околности које утичу на њихове животе” (Booth and Ainscow 2002, 6). Социјални модел фокус ставља на прилагођавање окружења, тј. проблеми и решења се виде у друштву и образовном систему (Stubbs 2008, 16). Најједноставније речено, социјални модел се односи на промену система како би одговарао ученику, а медицински на корекцију (промену) ученика како би одговарао систему (Stubbs 2008, 41).

ТЕОРИЈСКЕ ОСНОВЕ ИНКЛУЗИВНОГ ОБРАЗОВАЊА

Концепт инклузивног образовања успостављен је као нова образовна политика која представља алтернативу образовању у специјалним школама које је показало бројне недостатке. Са ширењем редовног образовања, а под утицајем медицинског модела, успостављају се и специјалне школе као алтернатива за децу са интелектуалним сметњама и различитим облицима инвалидитета. Претпоставка тог времена била је да ће деца која захтевају додатну подршку боље напредовати у заштићеним срединама са другачијим (прилагођеним) наставним програмом и наставницима који су се припремали за рад у тим школама, јер се у редовним школама не може одговорити на њихове потребе. Организоване су посебне школе у зависности од категорије сметњи, а све у циљу да се групе хомогенизују. Сматрало се да ће ефикасност деце бити већа у хомогенизованим групама, где су разлике међу децом минималне, што ће наставницима омогућити да за њихово образовање примене посебне наставне програме и методе (Rouse 2008, 6; Jenkinson 1997, 10–11; Winzer 2009, 77–80).

Ипак, још током прве половине 20. века јавила се разматрања која су указивала на проблеме до којих може довести изолација деце. Стога ћемо у даљем тексту приказати и анализирати одређене теоријске претече и принципе на којима се заснива концепт инклузивног образовања.

Теоријске претече инклузивног образовања *Социо-културна теорија Лава Виготског*

Значај овог концепта је још средином прве половине двадесетог века уочио Лав Виготски (Vigotski 1987), те критикује специјалне школе истичући да оне изолује дете и смештају га у изолован и затворени систем где је све подређено и прилагођено

проблему са којим се дете суочава. „Уместо да наша специјална школа изводи дете из изолованог света, она најчешће развија код детета навике које га уводе у још већу изолованост и појачавају његов сепаратизам” (Vigotski 1987, 44). Овакву средину он назива извештаченом сматрајући да она нема ништа са светом у којем ће та особа стварно живети. Стога наглашава да особа која се налази у кругу људи са сличним проблемима не превазилази тај проблем, већ га одгаја, јер не развија снаге које би јој помогле да живи у реалном свету са другим људима (Vigotski 1987, 63). Виготски (Vigotski 1987, 60) посебно истиче да „не смемо заборавити да не треба васпитавати слепо дете, него дете пре свега”. На основу наведеног закључује да је специјална школа „по својој природи антисоцијална и васпитава антисоцијалност” (63). Мишљења је да се проблем код деце не треба разматрати искључиво из медицинског аспекта, већ га примарно треба тумачити као социјални проблем (55).

Виготски се супротставља основама традиционалне специјалне педагогије која сматра да се особе којима је потребна додатна подршка не могу посматрати на исти начин као и особе типичне популације.² Наводећи пример слепе особе указује на важност стварања бољег друштва заснованог на хуманистичким начелима помоћи и подршке, те наглашава да окружење треба да се прилагоди особи са потребом за додатном подршком и да васпитање треба усмерити на типичну популацију. Сматра да је третирање хендикепираности код деце искључиво као болести довело теорију и праксу у најопаснију заблуду (Vigotski 1987, 57–64).

На основу наведеног можемо закључити да Виготски истиче важност средине у којој дете живи, јер је човек пре свега социјално биће. Церић и Алић (Cerić i Alić 2005, 45), питајући се шта Виготског чини тако актуелним и данас долазе до закључка да је то управо тај заокрет од биолошког ка социо-културном објашњењу људског развоја и понашања. Са њима се слаже и Петар Ивановић који у предговору за српско издање књиге „Основи дефектологије” Лава Виготског истиче да се у сваком реду његовог рада може приметити истицање социјалне димензије личности „као битне чињенице за формирање личности човека и за одређивање среће и патње хендикепираног” (Vigotski 1987, 7).

2 Виготски, у складу са временом у коме је писао (почетак XX века), у свом раду користи термине слепа, глувонема и ментално заостала особа (Vigotski 1987).

Социјални конструкционизам

У претходним редовима могу се учити темељи социјалног конструкционизма који се у контексту образовања надограђује на разматрања Лава Виготског (Mallory and New 1994, 325). Бергер и Лукман у књизи „Друштвена конструкција стварности” (*The social construction of reality*), објављеној 1966. године, утиру пут социјално-конструкционистичкој теорији интегришући две сукобљене традиције (Диркемову и Веберову). Иако не говоре директно о образовној инклузији, већ генерално о друштву, они износе тезу о дијалектици између природе и друштва у којој се могу идентификовати обриси социјалног модела. Према Бергеру и Лукману (Berger and Luckmann 1991, 15) сво људско знање се развија, преноси и одржава у друштвеним ситуацијама (контексту). Они истичу „човек је биолошки предодређен да свет изграђује и настањује са другима. Тај свет постаје за њега доминантна и дефинитивна стварност. Његове границе поставља природа, али када је једном конструисан, тај свет повратно делује на природу. У дијалектици између природе и друштвено конструисаног света људски организам себе трансформише. У истој тој дијалектици човек производи стварност и тиме производи себе” (Berger and Luckmann 1991, 204). Стога, можемо закључити да је околина у којој се дете развија и одраста веома важна за његов напредак и постизање најбољих могућих биолошки предодређених резултата. Једино кроз интеракцију са другим људима човек може изградити себе, док свака изолације и затварање ствара основу за креирање дехуманизованог, сегрегираниог и затвореног друштва.

Социјални конструкционизам у погледу образовања можемо разматрати и са становишта утицаја друштвених процеса на креирање знања. Како истиче Душан Стојнов у предговору за српско издање књиге Вивијен Бер „Увод у социјални конструкционизам” „људи са собом не носе унапред одређену суштину своје човечности, већ се та особина стиче уласком у постојећи поредак (...) Наша човечност је дата само као потенција која се мора разрадити – ничим другим до уласком у друштвени поредак са другим бићима која су се већ остварила као особе” (Ber 2001, 18). Социјални конструкционисти сматрају да наше познавање света не проистиче из објективне природе света, већ тај свет спознајемо кроз интеракције. Стога фокус није на индивидуалним карактеристикама и особинама, већ на начину како је заправо индивидуално искуство у основи друштвено и интерперсонално (Dallos and Draper 2005, 94–95). Из

наведеног се може уочити критика медицинског модела који не узима у разматрање социјалне факторе. Заступници социјалног конструктивизма водећи се становиштем да је стварност онаква каквом је ми конструишемо настаје обесхрабрити тенденције које воде ка различитим врстама стигматизације и категоризације (Сегіћ и Алић 2005, 20).

Мелори и Њу (Mallory and New 1994, 325–328) спецификују три карактеристике социјално-конструктивистичке теорије које доприносе разумевању циљева и процеса инклузивног образовања. Прво, важност социо-културног контекста у учењу истичући да је ментална активности нераскидиво везана за друштвени контекст. Позивајући се на разматрања Бергера и Лукама, аутори тврде да знање није апстрактна конструкција, већ да је фокус на информацијама које се користе у свакодневном животу за обављање рутинске друштвене размене и свакодневних послова без којих ни једно друштво не би могло опстати. Друго, улога друштвених активности, укључујући наставу, важна је за развој, јер учење и развој деце не зависе само од њихових свакодневних рутина и вредности повезаних са ширим друштвеним и културним контекстом. Неопходно је разумевање процеса кроз који се деце вештине и знање побољшавају кроз њихове интеракције у друштву. Треће, допринос самих ученика њиховом развоју, односно истицање да ученици имају активну улогу у свом развоју.

Системска теорија

Системска теорија, слично социјално-конструкционистичкој, истиче важност контекста, као и начина на који се интернализује у оквиру интеракција (Dallos and Draper 2005, 96). Основа системског приступа је Општа теорија система (*General System Theory*) коју је установио вон Бергаланфи (*von Bertalanffy* 1901–1972). Бергаланфи говори о холистичким својствима система и о сложености различитих делова или елемената који међусобно делују и који заједно могу чинити целину (Riedel Bowers and Bowers 2017, 240–241). „У средишту системске теорија је идеја да систем карактерише развој (...) Када су двоје или више људи у интеракцији они су укључени у креативни процес – заједничку изградњу акција и знања (...) Свака интеракција се у одређеној мери сматра јединственом, иако може изгледати да дели сличности са другим односима” (Dallos and Draper 2005, 25). Из ових редова јасно се може уочити значај свакодневних интеракција, које би се људима изолованим из заједнице укинуле.

У савременим условима системски приступ је одраз интердисциплинарних тенденција и холистичког приступа у науци. Он подразумева да се фокус са појединца пребаци на целину (систем) и на односе унутар тог система. Системска теорија разматра међузависну природу система. Лангер и Лиц (Langer and Lietz 2015, 29) наводе да „промена једне компоненте система утиче не само на остале компоненте тог система већ и на систем у целини”. Они (Langer and Lietz 2015, 31) сматрају да је „систем ентитет са међусобно повезаним и међусобно зависним деловима”, као што су породица, заједница, школа, организација, итд. Делови система не делују изоловано, напротив, они су међузависни и функционишу интегрисано како би допринели функционисању система у целини, што значи да мора бити укључен сваки елемент тог система (Teater 2010, 18).

Системска теорија, као и еколошка, разматра функционисање појединаца у контексту средине која га окружује. Наиме, ове теорије се фокусирају на објашњење тешкоћа код особа разматрајући их у интеракцији са околином, не ослањајући се сторо на унутрашње изворе проблема код особа, што је била пракса ранијег медицинског приступа. Иако су еколошка и системска теорија развијене као две засебне групе (теорија система је утемељена у биологији, а идеје еколошке теорије полазе из поља екологије), често се користи термин еко-системска због сличности у објашњењу људског понашања (Langer and Lietz 2015, 28–29). Начела обе теорије коришћена су за „разумевање начина на који људи доживљавају узајамне односе са елементима у свом окружењу” (Langer and Lietz 2015, 30).

Принципи на којима се темељи концепт инклузије

Поред наведених теоријских приступа, важно је истаћи и одређене принципе који су утицале на развој инклузивног образовања, односно на промену приступа од медицинског ка социјалном. Као значајни могу се издвојити развојни принцип, принцип најмање рестриктивног окружења и принцип нормализације, кога у новијој литератури све чешће замењује концепт валоризације друштвене улоге.

Развојни принцип

Развојни принцип у први план ставља потенцијале индивидуа за раст и развој током читавог живота, а не само у детињству, те

наглашава одговорност друштва које треба да омогући свим појединцима излагање различитим стимулусима и пружи им прилику да упражњавају различите активности које треба да допринесу њиховом расту и развоју. Овај принцип истиче важност искуства кроз која људи пролазе, јер она представљају основу за развој потенцијала и способности индивидуе. Ускраћивање прилика може довести до немогућности или успоравања развоја потенцијала. Стога се заступници овог принципа противе изолацији особа и залажу за стварање услова у којима ће сви моћи да обављају различите активности које ће допринети њиховом расту и развоју. Развојни принцип нашао је примену у пракси кроз различите методе и технике (нпр. увођење ране интервенције) које омогућавају особама којима је потребна додатна подршка да развијају способности за самостално функционисање у различитим сегментима свакодневног живота (Rajović 2011, 38; Donnelly and Coakley 2002, IX). У погледу инклузивног образовања овај принцип има значајну улогу, јер истиче важност инклузије од самог почетка, осигурава да свима буде омогућен приступ основним правима и признаје да се одрживи развој не може догодити без учешћа и укључивања свих чланова друштва (Stubbs 2008, 50).

Принцип најмање рестриктивног окружења

Уопштено посматрано, најмање рестриктивно се може одредити као остваривање интереса државе на начин који најмање задире, односно ограничава интересе и права појединаца (Biklen 1982, 124). У контексту образовања принцип најмање рестриктивног окружења подразумева да се особама којима је потребна додатна подршка обезбеди окружење које ће на најбољи могући начин деловати на њихов развој у физичком и психо-социјалном смислу, односно окружење које је најмање рестриктивно. Овај принцип настаје као одговор на смештање људи у затворене резиденцијалне институције и залаже се за њихово враћање у заједницу као здравију и природнију средину (ZSZ 2011, čl. 27; Rajović 2011, 38). Биклен (Biklen 1982, 125) детаљно описује развој овог принципа у образовању још од теоријских темеља на самом почетку двадесетог века, почевши од рада Стенлија Дејвиса (*Stanley Davies*) из 1925. године где се износи да друштво и професионалци треба да промовишу образовање и услуге у заједници за децу са инвалидитетом. Ипак, постоје и критичка разматрања овог принципа. Примедбе су углавном усмерене на некритичко прихватање принципа најмање

рестриктивног окружења (на пример, проблеми до којих некритичко сагледавање овог принципа може довести код особа са тешким инвалидитетом којима је неопходна интензивна подршка) (Taylor 2004; Yell 1995; Lloyd, Singh, and Repp 1991). Џенкинсон (Jenkinson 1997, 18) износи да се овај принцип може разматрати двојако, као окружење које најмање ограничава интеракцију са ученицима без сметњи или као концепт који имплицира континуитет окружења, при чему се изолованије окружење сматра прикладнијим за ученике са најтежим инвалидитетом.

Принцип нормализације

Принцип нормализације подразумева стварање услова и начина живота који ће за особе којима је потребна додатна подршка бити до највећег могућег степена слични околностима, положају и начину живота осталих чланова друштва (Nirje 1985, 67). Овај концепт се често у литератури доводи у везу са процесом интеграције, те се сматра да је одиграо значајну улогу у притисцима ка интеграцији (Jenkinson 1997, 11–12).³ Иако се из ових редова могу препознати позитивне намере, у литератури се наилази на критичка разматрања овог принципа, пре свега из разлога што „не препознаје чињеницу да друштво укључује широк спектар индивидуалних разлика” (Jenkinson 1997, 12). Сивос (Szivos 1992, 126–127) сматра да овај принцип тежи ка порицању различитости и њиховом обезвређивању, нагињући при томе више ка интеграцији (изједначавању услова за све). У складу са тим, скреће пажњу на претпоставку да би маргинализоване групе требало да теже испуњавању норми већинског друштва. Слично становиште заузима и Левис (Lewis 1995) постављајући питање шта заправо представља „нормалан” развој. Она уочава два проблема код овог концепта. Прво, што је нормалност варијабилна категорија и друго, што овај концепт често претпоставља да је нормалност оно што карактерише већину, нешто што је уобичајено. Такође, ауторка указује да овај концепт има тенденцију да „нормалност” сматра супериорнијом од абнормалности, те наводи пример како се у различитим контекстима „нормалност” може другачије разматрати. На пример, ограничена издања прикупљају више новца на аукцији од уобичајених верзија или посматрачи птица више пажње посвећују ретким врстама у односу на уобичајене (7–8). Сходно томе, принцип нормализације

3 Детаљније објашњење разлике између интеграције и инклузије представљено је у оквиру последњег поглавља.

у контексту инклузије треба разматрати са становишта које ставља нагласак на промене у средини (нормализацију окружења) којима би се одговорило на потребе појединца, а не на потребу да се мењају појединци (Raјović 2011, 38–39). Ипак, могућност произвољног тумачења и наведене критике условиле су да се данас све чешће говори о валоризацији друштвене улоге.

Валоризација друштвене (социјалне) улоге

Основна премиса валоризације друштвене улоге огледа се у очигледној претпоставци да ће људи који имају цењеније друштвене улоге имати много веће шансе да постигну ствари које друштвено вреднује у односу на људе чије су улоге другачије (Wolfensberger, Thomas, and Caruso 1996, 14). На основу тога, главни циљ валоризације друштвене улоге се може одредити као „стварање или подржавање друштвено вредних улога за људе у њиховом друштву, јер ако особа има вредне друштвене улоге, велика је вероватноћа да ће та особа примити од друштва оне добре ствари у животу које су у том друштву доступне” (Osburn 2006, 4).

Иако из горенаведеног произилази да овај концепт одликује културни релативизам, јер се везује за оно што одређено друштво у одређеном времену вреднује, може се генерално рећи да су људима који имају цењеније улоге, у било ком друштву и било ком времену, приступачнија многе „добре ствари у животу” (Wolfensberger, Thomas, and Caruso 1996, 14). Ако се шире сагледа људска историја може се уочити да је било консензуса око тога шта су добре ствари у животу. Као важни примери истичу се породица, дом, прихватање, осећај припадности, пријатељи, могућност за рад, образовање и остваривање властитих капацитета, одсуство непосредних претњи (беспарица, гладовање, бескућништво, итд.) и насилне смрти, прилике и очекивања која омогућавају развијање способности, вештина и талената, поштовање, приступ уобичајеним активностима друштва, могућност да се допринесе и да се допринос призна као вредан, итд. (Wolfensberger, Thomas, and Caruso 1996, 13; Osburn 2006, 4).

Имајући у виду да у сваком друштву постоје појединци, групе или класе које су обезвређене или које су у повећаном ризику да постану обезвређене, концепт валоризације друштвене улоге може се посматрати као одговор на историјски универзални феномен друштвене девалвације. Примена овог принципа не огледа се само у спречавању да се лоше ствари догоде социјално угроженим

или обезвређеним људима, већ може помоћи како би се повећала вероватноћа побољшања њихових улога, тј. могућности да доживе добре ствари у животу (Osburn 2006, 4–5). Важност валоризације друштвене улоге огледа се у томе што се бави питањима која су од дубоког и темељног значења за људе и која су универзална у примени (Kendrick 1994). Осбурн (Osburn 2006, 5) наводи две широке стратегије како би се ово постигло. Прво, побољшањем друштвеног имиџа људи у очима других, и дуго, јачањем њихових компетенција у најширем смислу.

Поред очигледно другачијег одређења у односу на нормализацију, предност овог термина огледа се и у тому што је овај израз неуобичајен, те ће се људи чешће користити дефиницијама и објашњењима уместо да износе своје ставове и представе о термину. Израз нормализација је често погрешно тумачен и неадекватно примењиван због своје лакоће и флуентности (Osburn 2006, 11).

Разматрајући наведене теорије и принципе у контексту инклузивног образовања можемо закључити да се оне не фокусирају строго на унутрашње изворе проблема код особа, што је била пракса ранијег медицинског приступа, већ истичу значај контекста и средине у којој се особа којој је потребна додатна подршка развија. Овакав став превладао је и у бројим међународним документима.

ИНКЛУЗИВНО ОБРАЗОВАЊЕ У МЕЂУНАРОДНИМ ДОКУМЕНТИМА

Концепт инклузивног образовања ужива велики углед широм света захваљујући бројним међународним документима, а пре свега документима Уједињених нација. У овом делу биће представљен развој инклузивног образовања кроз одредбе кључних међународних докумената којима су уређена нека од најважнијих питања савремене цивилизације.

Први наговештаји развоја политике инклузивног образовања јављају се оснивањем Уједињених нација и доношењем *Универзалне декларације о људским правима* 1948. године која у члану 26 каже да „свако има право на образовање. (...) Образовање треба да буде усмерено ка пуном развоју људске личности и учвршћивању поштовања људских права и слобода” (UN 1948). Затим је 1960. године у Паризу на Општој конференцији Организације уједињених нација за образовање, науку и културу (УНЕСКО) усвојена *Конвенција против дискриминације у васпитању и образовању*. Наведена Конвенција у члану 1 дефинише дискриминацију као „свако

разликовање, искључивање, ограничавање или давање предности засновано на раси, боји коже, полу, вери, политичком или неком другом уверењу, националном или социјалном пореклу, економском статусу или рођењу, са циљем оспоравања или угрожавања права на једнакост у васпитању и образовању” (UNESKO 1960), те у складу са тим промовише „поштовање људских права и једнаке васпитно-образовне могућности за све” (UNESKO 1960).

Конвенција о правима детета усвојена 1989. године потврђује и проширује одредбе већ усвојених докумената, те у члану 23, ставу 3 наводи: „Уважавајући посебне потребе детета са сметњама у развоју, помоћ (...) биће осмишљена тако да обезбеди детету са сметњама у развоју делотворан приступ и стицање образовања, обуке, здравствене заштите, (...) на начин који води постизању највеће могуће социјалне интеграције и индивидуалног развоја детета, укључујући његов културни и духовни развој” (UN 1989). Даље се у члану 29, ставу 1 наводи да образовање детета треба да буде усмерено на „развој дететове личности, талената и менталних и физичких способности до њихових крајњих могућности” (UN 1989).

Коначно, основни принципи нове образовне политике установљени су 1994. године на Светској конференцији у Саламанки (Шпанија) (UNESCO 1994). На конференцији је усвојено *Саопштење из Саламанке и оквир за деловање* у вези са принципима, политиком и праксом на плану образовања у вези посебних потреба. Према Саопштењу из Саламанке „основни принцип инклузивне школе је да сва деца треба да уче заједно, где год је то могуће, без обзира на потешкоће или разлике које могу имати. Инклузивне школе морају препознати различите потребе својих ученика, те се прилагодити различитим стилима и брзини учења како би осигурали квалитетно образовање за све” (UNESCO 1994). Редовне школе треба да одговоре на потребе деце којима је потребна подршка у оквиру редовне наставе. Прављење засебних издвојених система не би требало да представља стандардну праксу, већ изузетак. Циљ је да се свој деци пружи образовање у оквиру редовног система, уз додатну подршку за сву децу којима је таква помоћ неопходна (UNESCO 1994). То значи да реформа образовања не подразумева само пуко премештање деце из специјалних школа у редовне, где ће се дете прилагођавати школи, већ је потребно школу прилагодити детету.

Сврха конференције је била да овакав концепт образовања промовише како би постао део нових економских и социјалних политика које ће реформисати постојећи систем. У Саопштењу се јасно износи да инклузивне школе пружају повољно окружење за

постизање једнаких могућности и пуног учешћа деце, али да њихов успех ипак захтева холистички приступ, где би свој допринос морали да дају, поред наставника и школског особља, вршњаци, родитељи, као и шире окружење (UNESCO 1994). Зато ова реформа није само ствар процедура и увођења законске регулативе, већ представља промену свести свих чланова друштва о потребама ове деце како би сваки појединац могао да пружи свој допринос у стварању бољег, праведнијег и толерантнијег друштва.

У овом документу (UNESCO 1994) се идентификује да је у одређеним земљама систем специјалних школа веома развијен, те се износи да њих треба искористити као ресурс за развој инклузивних школа. Знање наставног кадра из ових институција може бити драгоценост за наставнике у редовним школама. Специјалне школе треба да пруже стручну подршку редовним школама, у погледу прилагођавања наставног садржаја индивидуалним потребама ученика, а у ситуацијама када нема никаквих могућности за задовољавање образовних потреба у редовним школама оне могу бити алтернатива. Стога, овакав начин образовања треба да представља комплементарни део рехабилитације у заједници особа са потребом за додатном подршком.

Као важан међународни документ од значаја за права особа са инвалидитетом треба споменути и *Конвенцију о правима особа са инвалидитетом (Convention on the Rights of Persons with Disabilities)*, усвојену крајем 2006. године од стране Генералне скупштине УН, која у члану 24 детаљно објашњава која права морају да се обезбеде и који услови морају да се осигурају особама са инвалидитетом како би се адекватно спровела инклузија на свим нивоима образовања. Наиме, државе потписнице ове Конвенције (UN 2006) „признају право свих особа са инвалидитетом на образовање” (чл. 24) и обавезују се да осигурају „развијање личности, талената и менталних и физичких способности особа са инвалидитетом до највеће могуће мере” (чл. 24), одређујући при том особе са инвалидитетом као „особе које имају дугорочна физичка, ментална, интелектуална или сензорна оштећења која у садејству са различитим баријерама могу отежати пуно и ефективно учешће ових особа у друштву на основу једнакости са другима” (чл. 1).

Наведена документа, теоријска разматрања аутора, као и покрети за инклузију у образовању, довели су до напуштања система образовања на два колосека (у редовним и специјалним школама) у многим земљама, како би се деци са инвалидитетом, али и свој другој деци која из различитих разлога нису у могућности самостално

да савладају редован наставни програм, омогућило да похађају редовне школе уз додатну подршку. Ипак, чињеница да су деца којој је потребна додатна подршка укључена у редован школски систем, не мора значити да ће она имати користи и остварити најбоље резултате. Спикер (Spiker 2013, 221) говори да се нешто дешава између процеса имплементације и пружања услуга што мења карактер политике. Стога је важно да свака држава, укључујући академску заједницу и цивилни сектор, спроводити истраживања и перманентно прати стање по овом питању. Како би то било могуће важно је јасно дефинисати концепт, одредити његове чиниоце, те направити дистинкцију у односу на сродне термине.

ТЕРМИНОЛОШКО ОДРЕЂЕЊЕ ИНКЛУЗИВНОГ ОБРАЗОВАЊА – ДИСТИНКЦИЈА У ОДНОСУ НА ПОЈАМ ИНТЕГРАЦИЈЕ

Критика медицинског приступа и образовања у изолованим установама, условила је да током друге половине XX века преовлада становиште да особе са потребом за додатном подршком треба укључити у редован школски систем. У већини европских држава расправа се више не води око питања да ли је инклузија потребна или не. То питање је превазиђено. УНИЦЕФ (UNICEF 2014) указује на вишеструке користи инклузивног образовања: инклузивно образовање је квалитетније; инклузивно окружење доприноси свој деци у социјалном смислу; инклузивно образовање може бити исплативо.

Ипак, током развоја овог концепта јавили су се одређени проблеми у погледу начина на који је то укључивање требало спровести. Стога треба направити термилошку дистинкцију између термина интеграције и инклузије. Инклузија се често доводи у везу са терминима попут укључивање, обухватање или укљученост. Превише уско разматрање наведених термина може довести до проблема у пракси, јер то укључивање или обухватање не подразумева само пуко пружање могућности за убацивање деце у редовни школски систем. То је заправо интеграција. Другим речима, „интеграција подразумева просто пребацивање деце са сметњама из специјалних школа у редовне разреде, уз очекивање да ће се та деца прилагодити условима редовних одељења и асимиловати се са ђацима без сметњи” (Karić, Mihić i Korda 2014, 532). Заступници интеграције веровали су да се она може постићи применом принципа нормализације (Florian 1998, 15). Међутим,

као и принцип нормализације, тако је и интеграција била изложена бројним критикама.

Левис (Lewis 1995, 4) пише да је незадовољство овим изразом у литератури било све веће, јер се често тумачио у ужем смислу као премештање деце из посебног у редован школски систем, без разматрања квалитета те интеграције. Овакво премештање може довести до сегрегације у новом облику, те је у САД-у скован термин *main-dumping*, којим се означава пребацивање детета са потребом за додатном подршком у неспремну или ненаклоњену редовну школску средину. Пребацивање у редован школски систем јесте важно, али не и довољно. Церић и Алић (Cerić i Alić 2005, 14) истичу да је концепт инклузивног образовања превасходно настао „на темељима потребе да се друштво битно другачије одреди према особама са психофизичким сметњама”, али да је у међувремену установљено да само признавање њих као чланова друштва није довољно, већ је неопходно да целокупно друштво преиспита и променити свој однос. Такође, интеграција заснована на моделу нормалности захтева да се особе са инвалидитетом мењају уместо да се друштво мења. Политике засноване на оваквом моделу (моделу формалне једнакости) могу довести до искључености особа са инвалидитетом (Northway 1997, 163). Тако овај концепт може довести до своје контрадикторности.

Због наведених проблема око тумачења и употребе појма интеграција, почело се са употребом концепта инклузије који поред физичког премештања, разматра и квалитет различитих образовних, социјалних, психолошких и других аспеката развоја детета у новој средини. Стога Флориан (Florian 1998, 15) наводи да „израз инклузија надилази једноставно интегрисање људи”. Није важно само свима обезбедити једнаке услове, већ је потребно и одговорити на индивидуалне потребе сваког детета. Левис (Lewis 1995, 5) истиче да инклузија „скреће пажњу на квалитет редовног школског система у целини и за сву децу, а не само на особе са инвалидитетом”. Инклузија у образовању подразумева да се „школе прилагоде образовним потребама деце, а не да се образују само она деца која могу да се уклопе у постојећи образовни процес” (Kostović i drugi 2011, 6). Другим речима, инклузивно образовање не представља само укључивање деце са сметњама у развоју у редован васпитно-образовни систем, већ представља непрекидан процес и позитивну промену која ће свима учинити доступним образовање, учење и учешће у заједници (Kafedžić 2015, 10–11). Стога превазилажење историје искључености захтева фундаменталне промене у размишљању о обрасцима и условима свакодневног

живота, а задатак инклузије је да се особе којима је потребна додатна подршка вреднују због онога што јесу (Florian 1998, 15).

Велики број дефиниција и разматрања може довести до конфузије приликом имплементације одређеног концепта (идеје). Како би се у пракси лакше установила разлика важно је спецификовати одређене кључне тачке разликажења ова два појма. Стога, Стабс (Stubbs 2008, 43–44) наводи неке од кључних одредница како би се могла уочити разлика између система у којима је примењена интеграције, а не инклузија. Прво, фокус је на детету које се види као проблем, те се припрема детета за интеграцију ставља у први план, а не припрема школског система. Друго, фокус је на физичком премештању детета у редовну школу, не узимајући у обзир на који начин дете учи, да ли је прихваћено, укључено, итд. Треће, већина ресурса и метода се усмерава ка деци, а не на вештине наставника, школски систем и целокупно окружење. Четврто, „интегрисано” дете је препуштено да само савладава крути образовни систем без подршке, или добија индивидуалну подршку која га издваја од вршњака. Пето, немогућност савладавања градива се тражи у индивидуалним недостацима детета, итд.

Иако се на основу наведених одредница може закључити да интеграција по својим карактеристикама више одговара образовању у специјалних школама, чија је *differentia specifica* физичко премештање деце у редовне школе, она може представљати основу за унапређење система која ће довести до инклузије. Стабс (Stubbs 2008, 44) наводи да је „интегрисано образовање у пракси често претходница до инклузије, те да може водити ка промени система”. До истих закључака у погледу интеграције, засноване на принципу нормализације, као процесу који је претходио инклузивном образовању, долази и Џенкинсон (Jenkinson 1997, 11).

Инклузивно образовање и васпитање је комплексан процес и захтева интердисциплинарно деловање. Истовремено, то је и динамичан процес, те је тешко утврдити универзално применљиве критеријуме за његову имплементацију. Имајући у виду да је основа овог процеса да одговори на различитост, а да се различитости кроз време могу мењати, овај систем мора бити флексибилан.

Ипак, могу се издвојити одређени елементи и принципи као смернице за реално и ефикасно спровођење овог процеса. Као важне елементе (смернице) треба споменути снажан оквир, који подразумева да овај процес мора бити поткрепљен одговарајућим вредностима, уверењима и принципима у друштву, затим имплементацију прилагођену специфичностима локалног контекста

и културе, избегавајући круто преписивање одређених решења и, на крају, стално учешће и преиспитивање које омогућава да се кроз укључивање свих заинтересованих страна, сталну партиципацију и праћење систем унапреди како би могао да одговори на промене (Stubbs 2008, 52). Такође, могу се издвојити и одређени принципи које треба следити, као што су: принцип социјалне прихваћености и подршке, принцип ране превенције и рехабилитације, затим принцип индивидуализације, функционалног развијања способности, стимулације и компензације (Suzić 2008, 45–52).

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Инклузивно образовање је део ширег процеса инклузије свих маргинализованих друштвених група, те треба да представља одлику сваке савремене демократске државе. Сва горенаведена разматрање говоре у прилог томе да деца са сметњама у развоју и инвалидитетом, али и свим другим маргинализованим групама, треба пружити подршку како би им се омогућио квалитетан живот у заједници. То подразумева стварање техничких и нормативних могућности за укључивање ових група, али једнако важно и промену свести свих чланова друштва како би они постали активни и равноправни чланови различитих група и заједница. Изоловано окружење ствара вештачке услове који могу ограничити развој потенцијала ових особа, те међународни документи говоре управо да је свакој особи потребно обезбедити услове како би максимално развила своје потенцијале.

Ипак, поред бројних аргумената који говоре у прилог инклузији (адекватно спроведеној), на крају треба истаћи и одређена разматрања која отварају питање права на избор, које укида потпуно инклузивни систем. Са правом или не, одређени родитељи или деца могу желети и изабрати да похађају специјалне школе. Једнако као недостатак инклузивних школа, тако и недостатак специјалних школа може онемогућити право на избор. Ово питање је постављено са разлогом, јер Хендерсон (Henderson 1993, 104), анализирајући стање у САД-у, наводи да поред снажних покрета за инклузију, постоје и примери где су родитељи желели да њихово дете похађа специјалну школу, чак и у случајевима када су локалне школе, по њиховом мишљењу, имале одговарајуће програме. Посебно се наводе две групе родитеља. Прву групу чине родитељи адолесцената са озбиљним емоционалним проблемима који не желе да то дете више живи са њима, док другу групу чине родитељи деце са

тешким или дубоким оштећењем слуха, који и сами имају значајно оштећење слуха и који никада нису успели да стекну вештине усмене комуникације. Занимљиви су аргументи родитеља из друге групе који сматрају да су специјалне школе једино одговарајуће место за образовање њиховог детета, да се култура глувих значајно разликује од оне која се може наћи у редовним школама, те да је деца која морају да комуницирају знаковним језиком неопходно окружење у којем сви наставници, администрација и ученици пишу уместо да се корисне усменом комуникацијом. Јел (*Yell*) износи да се „велики део захтева за потпуном инклузијом не заснива на емпиријским доказима, већ на осећањима да је то права ствар” (1995, 389). Без намере да се овде изнесу било какви коначни судови и закључци, важно је истаћи овакве примере како би се указало на евентуалне проблеме и дилеме који се могу јавити током имплементације овог процеса. Свакако је важно пратити потребе средине, те људима дати све потребне информације и стручна мишљења како би се донеле адекватне одлуке.

Упркос одређеним проблемима, инклузија у образовању је важна јер представља корак напред ка стварању толерантнијег, хуманијег и демократичнијег друштва. Кроз образовни процес „људи постају свести базичних вредности политичке заједнице, институционалног поретка и друштвених пракси које се у њему одвијају” (Stanković 2018, 343). Стога, разлике не треба да постану фактори дискриминације, већ да унапреде демократски капацитет и допринесу развоју друштва (Otašević i Dobrota Davidović 2018, 163)

Инклузивно и освешћено друштво које промовише различитости и толеранцију, које укључује све маргинализоване групе у свакодневне активности заједнице је циљ коме треба тежити. Процес инклузије у образовању треба искористити као први корак за изградњу инклузивнијег и праведнијег окружења. Стога нема никакве сумње да процес инклузије маргинализованих група захтева интердисциплинарни приступ у оквиру науке, али и укључивање свих сфера друштва. Поред родитеља, стручних радника и наставника у школама, све друге институције и грађани у целини морају бити укључени у овај процес, те међусобно сарађивати. Инклузивно образовање, као део једног ширег процеса стварања инклузивног друштва, није тренутан процес, већ је неопходно перманентно деловање и трагање за решењима која ће унапредити квалитет образовања, социјалне и емоционалне компоненте све деце и људи. образовање има велику моћ, а пут који деца прођу током тих најосетљивијих година обликоваће њихов живот касније.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Ber, Vivijen. 2001. *Uvod u socijalni konstrukcionizam*. Beograd: Zepter Book World.
- Berger, Peter L., and Thomas Luckmann. 1991. *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Reality*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Biklen, Douglas. 1982. "The Least Restrictive Environment: Its Application to Education." *Child & Youth Services* 5 (1-2): 121–144. doi: 10.1300/J024v05n01_08.
- Booth, Tony, and Mel Ainscow. 2002. *Index for Inclusion: Developing Learning and Participation in Schools*. Bristol: Centre for Studies on Inclusive Education.
- Cerić, Haris, i Amel Alić. 2005. *Temeljna polazišta inkluzivnog obrazovanja*. Zenica: Hijatus.
- Cerić, Haris. 2008. „Mogućnost konstituiranja teorije inkluzivnog obrazovanja.” *Metodički obzori* 3 (5): 49–62.
- Clark, Catherine, Alan Dyson, and Alan Millward. 1998. "Theorising special education: time to move on?" In *Theorising Special Education*, eds. Catherine Clark, Alan Dyson and Alan Millward, 154–171. London and New York: Routledge.
- Dallos, Rudi, and Ros Draper. 2005. *An Introduction to Family Therapy: Systemic Theory and Practice*. Maidenhead: Oper University Press.
- Dečiji fond Ujedinjenih nacija [UNICEF]. 2014. „Konceptualizovanje inkluzivnog obrazovanja i njegovo kontekstualizovanje u okviru Misije UNICEF-a.” Poslednji pristup 15. mart 2022. http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2017/04/UNICEF_SRP_Webinar_Booklet_1.pdf.
- Donnelly, Peter, and Jay Coakley. 2002. *The Role of Recreation in Promoting Social Inclusion*. Toronto: The Laidlaw Foundation.
- Florian, Lani. 1998. "Inclusive practice: What, why and how?" In *Promoting Inclusive Practice*, eds. Christina Tilstone, Lani Florian and Richard Rose, 13–26. London and New York: Routledge.
- Henderson, Robert. 1993. "What Is This 'Least Restrictive Environment' in the United States?" In *Is There a Desk with My Name on It? The Politics of Integration*, ed. Roger Slee, 96–108. London: The Falmer Press.

- Jenkinson, Josephine. 1997. *Mainstream or special? Educating students with disabilities*. London and New York: Routledge.
- Kafedžić, Lejla. 2015. „Stručno usavršavanje nastavnika za odgojno-obrazovni rad u inkluzivnim odeljenjima.” U *Unapređenje obrazovnog sistema u obalsti primjene inkluzivnih principa podučavanja*. Sarajevo: Save the Children. 9–22. Poslednji pristup 20. mart 2022. <https://nwb.savethechildren.net/sites/nwb.savethechildren.net/files/library/Publikacija-strucnih-radova-inkluzija.pdf>.
- Karić, Tijana, Vladimir Mihić, i Maja Korda. 2014. „Stavovi profesora razredne nastave o inkluzivnom obrazovanju dece sa smetnjama u razvoju.” *Primenjena psihologija* 7 (4): 531–548. doi: 10.19090/pp.2014.4.
- Kendrick, Michael. 1994. “Some Reasons Why Social Role Valorization Is Important.” *SRV-VRS: The International Social Role Valorization Journal* 1 (1): 12–16.
- Kostović, Svetlana, Jovana Milutinović, Slađana Zuković, Tamara Borovica, i Biljana Lungulov. 2011. „Razvoj inkluzivne obrazovne prakse u školskom kontekstu.” U *Inkluzivno obrazovanje: od pedagoške koncepcije do prakse*, ur. Mara Đukić, Milka Oljača, Svetlana Kostović, Jelena Đermanov i Marijana Kosanović, 1–17. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu.
- Langer, Carol, and Cynthia Lietz. 2015. *Applying Theory to Generalist Social Work Practice*. Hoboken: John Wiley & Sons.
- Lewis, Ann. 1995. *Children's Understanding of Disability*. London and New York: Routledge.
- Lloyd, John Wills, Nirbhay Singh, and Alan Repp. 1991. *The Regular Education Initiative: Alternative Perspectives on Concepts, Issues, and Models*. Sycamore, IL: Sycamor.
- Mallory, Bruce L, and Rebecca S New. 1994. “Social Constructivist Theory and Principles of Inclusion: Challenges for Early Childhood Special Education.” *The Journal of Special Education* 28 (3): 322–337. doi: <https://doi.org/10.1177/002246699402800307>.
- Nirje, Bengt. 1985. “The Basis and Logic of the Normalization Principle.” *Australia and New Zealand Journal of Developmental Disabilities* 11 (2): 65–68. doi: <https://doi.org/10.3109/13668258509008747>.
- Northway, Ruth. 1997. “Integration and Inclusion: Illusion or Progress in Services for Disabled People?” *Social Policy and Administration* 31 (2): 157–172. doi: <https://doi.org/10.1111/1467-9515.00046>.

- Organizacija Ujedinjenih nacija za obrazovanje, nauku i kulturu [UNESKO]. 1960. „Konvencija protiv diskriminacije u vaspitanju i obrazovanju.” Poslednji pristup 25. mart 2022. <https://cpd.org.rs/projects/odabrani-medjunarodni-instrumenti/konvencija-protiv-diskriminacije-o-obrazovanju/>.
- Osburn, Joe. 2006. “An Overview of Social Role Valorization Theory.” *The SRV Journal* 1 (1): 4–13.
- Otašević, Jadranka, i Nada Dobrota Davidović. 2018. „Institucionalni kapaciteti Srbije u rešavanju problema dece sa smetnjama u razvoju.” *Srpska politička misao* 61 (3): 157–173. doi: <http://doi.org/10.22182/spm.6132018.8>.
- Rajović, Vera. 2011. „Ključne promene opštih shvatanja i prakse u radu sa osobama sa potrebom za dodatnom podrškom.” U *Deca sa smetnjama u razvoju: podrška i potrebe*, ur. Marija Mitić, 38-39. Beograd: Republički zavod za socijalnu zaštitu.
- Riedel Bowers, Nancy, and Anna Bowers. 2017. “General System Theory.” In *Social Work Treatment: Interlocking Theoretical Approaches*, ed. Francis J. Turner, 240–247. New York: Oxford University Press.
- Rouse, Martyn. 2008. “Developing Inclusive Practice: A Role for Teacheres and Teachers Education.” *Education in the North*. 16 (1): 1–20. doi: <https://doi.org/10.26203/j15x-ym95>.
- Spiker, Pol. 2013. *Socijalna politika: teorija i praksa*. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Stanković, Dejan Vuk. 2018. „Izazovi i perspektive obrazovanja za demokratiju.” *Srpska politička misao* 62 (4): 341–352. doi: <https://doi.org/10.22182/spm.6242018.17>.
- Stubbs, Sue. 2008. *Inclusive Education: Where there are few resources*. Oslo: The Atlas Alliance.
- Suzić, Nenad. 2008. *Uvod u inkluziju*. Banja Luka: XBS.
- Szivos, Sue. 1992. “The limits to integration.” In *Normalisation: A Reader for the Nineties*, eds. Hilary Brown and Helen Smith, 112–133. London: Routledge.
- Taylor, Steven J. 2004. “Caught in the Continuum: A Critical Analysis of the Principle of the Least Restrictive Environment.” *Research & Practice for Persons with Severe Disabilities* 29 (4): 218–230. doi: <https://doi.org/10.2511/rpsd.29.4.218>.

- Teater, Barbra. 2010. *An Introduction to Applying Social Work Theories and Methods*. Maidenhead: Open University Press.
- Ujedinjene nacije [UN]. 1948. „Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima.” Poslednji pristup 25 mart 2022. <https://www.poverenik.rs/images/stories/dokumentacija-nova/medjunarodna-dokumenta/UJEDINJENE-NACIJE/univerzalnadeklaracijalat.pdf>
- Ujedinjene nacije [UN]. 1989. „Konvencija o pravima deteta.” Poslednji pristup 26. mart 2021. <https://www.unicef.org/serbia/media/3186/file/Konvencija%20o%20pravima%20deteta.pdf>.
- Ujedinjene nacije [UN]. 2006. „Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom.” Poslednji pristup 01. april 2022. http://cpd.org.rs/wp-content/uploads/2017/11/004_Microsoft-Word-UN_Medjunarodna-konvencija-o-pravima-osoba-sa-invaliditetom.pdf.
- United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization [UNESCO]. 1994. “The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education.” Last access April 03, 2022. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000098427>
- Vigotski, Lav. 1987. *Osnovi defektologije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Winzer, Marget A. 2009. *From Integration to Inclusion: A History of Special Education in the 20th Century*. Washington: Gallaudet University Press.
- Wolfensberger, Wolf, Susan Thomas, and Guy Caruso. 1996. “Some of the Universal “Good Things of Life” Which the Implementation of Social Role Valorization Can be Expected to Make More Accessible to Devalued People.” *The International Social Role Valorization Journal* 2 (2): 12–14.
- Yell, Mitchell L. 1995. “Least Restrictive Environment, Inclusion, and Student with Disabilities: A Legal Analysis.” *The Journal of Special Education* 28 (4): 389–404.
- Zakon o socijalnoj zaštiti [ZSZ], „Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 24/2011.

Jovan Berić*

Institute for Political Studies, Belgrade

ANALYSIS OF THE CONCEPT OF INCLUSION IN THE CONTEXT OF EDUCATIONAL POLICY

Resume

The policy of inclusive education is part of a broader policy of creating a more inclusive, fairer, humane, tolerant and democratic society. Given that children through education adopt a number of attitudes that will shape their lives in the future, it is very important to adequately approach the process of inclusive education. Bearing in mind that in recent years there have been numerous discussions regarding the implementation of inclusive education, the purpose of this paper is to lay clear theoretical foundations, define the concept and remove ambiguities in relation to similar terms, in order to be able to formulate a clear education policy and take measures for its adequate implementation.

Accordingly, in the first part of the paper, a distinction is made between the medical model and the social model, and then the theoretical directions and principles that can be considered as the forerunner of the concept of inclusion are considered. Sociocultural theory of Lev Vygotsky, social constructionism and systems theory were singled out as important theoretical predecessors, while developmental principles, the principle of least restrictive environment, the principle of normalization and social role valorization were singled out as important principles. In this context, international documents that form the basis for creating national inclusive education policies were also discussed. The key provisions of international documents that directly or indirectly talk about inclusive education are presented, and it was concluded that this reform is not just a matter of procedures and introduction of legislation, but it already represents a change in the awareness of all members of society about the needs of these children so that each individual can contribute to the creation of a better, fairer and more tolerant society.

Bearing in mind that the purpose of this concept is to improve the position of marginalized groups through its operationalization and

* E-mail address: jovan.beric@ips.ac.rs.

* Овај рад је примљен 11. априла 2022. године, а прихваћен на састанку Редакције 9. јуна 2022. године.

implementation, the last part of the paper clearly identifies key features of inclusive education, and a distinction is made in relation to the concept of integration. Referring to Stubb's considerations as important elements (guidelines) for the implementation of the inclusion process, we singled out: a strong framework, which means that this process must be supported by appropriate values, beliefs and principles in society, then implementation tailored to local context and culture, avoiding rigid copying certain solutions and, finally, constant participation and review, which allows for the improvement of the system through the involvement of all stakeholders, continuous participation and monitoring, so that it can respond to changes.

In addition to parents, professionals and teachers in schools, all other institutions and citizens as a whole must be involved in this process, and cooperate with each other. Inclusive education, as part of a broader process of creating an inclusive society, is not an ongoing process, but a permanent action and search for solutions that will improve the quality of education, social and emotional components of all children and people.

The analysis of scientific literature, as well as international documents, leads to the conclusion that educational inclusion is a dynamic process that does not only include marginalized social groups through legal regulations in regular schools, but permanent work on adapting the environment and society to the needs of these groups. Therefore, this paper should contribute not only to the scientific community, but also to teachers and decision-makers in order to understand the concept better and pave the way for the implementation of educational policy. Education has great power, and the path that children go through during those most sensitive years will shape their lives later.

Keywords: inclusive education, medical approach, social model, theoretical foundations, international documents, principles of inclusive education, integration

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

УДК 339.9(510)(049.3)

DOI: <https://doi.org/10.22182/spm.7622022.9>

Осврт

*Андреа Матијевић**

*Институт за политичке
студије, Београд*

ПРИТАЈЕНИ ТИГАР, НЕСКРИВЕНИ ЗМАЈ: КИНА – РАЗВОЈ, УСПОН И ГЛОБАЛНИ УТИЦАЈ**

**Осврт на књигу проф. др
Драгане Митровић**

Глобална финансијска криза из 2008. године суочила је свет са новом реалношћу. Период затишја и санирања

* Имејл адреса: andrea.matijevic@ips.ac.rs

** Рад је настао у оквиру научно-истраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

последица ове кризе додатно је потврдио извесност сумњи о умањеној глобалној економској доминацији САД. Признање значаја растућих економија и њихове улоге на светском нивоу постала је неминовност. Пре свега, такав значај се морао признати Кини, а чини се да је ова криза била неопходна да би успон и развој Кине био напоскон прихваћен као неспорна чињеница. Након кризе, на глобалном нивоу је успостављен консензус о томе да Кина више не може бити посматрана као актер *на маргинама* светских економских процеса, већ као један од најважнијих актера у међународним економским односима.

Књига проф. др Драгане Митровић наслова „Притајени тигар, нескривени змај: Кина – развој, успон и глобални утицај” приказује пут кроз четрдесетогодишњи процес отварања и реформи, раста и развоја савремене Кине. У овој књизи – зборнику су сублимирани налази професоркиних раније објављених истраживања о феномену кинеског развоја и раста. У изузетно академски

релевантној и тематски друштвено актуелној књизи, проф. Митровић на систематичан и кохерентан начин приказује развојни пут Кине од 1970-их година наовамо, омогућавајући читаоцима да се у потпуности упознају са кинеском „политиком отварања и реформи” која траје (сада већ више од) четрдесет три године.

Садржински, књигу чини шест поглавља, која обухватају текстове чија је одлика мултидисциплинарност и иновативност. У генеалогском маниру, али и следећи линију аргументације „изнутра према споља”, проф. Митровић започиње анализом унутрашњих реформи Кине, које, од 1978. до 1990. предводи Денг Сјаопинг (*Deng Xiaoping*). Реформски покрет, иначе инспирисан југословенским моделом, дао је подстрек за кретање у *социјализам кинеског типа*, уз званичан проглас да „Кина неће копирати ничији модел на свом путу модернизације” (16,17). Дефинисана је тзв. „политика осам карактера” уз четири основна принципа модернизације: социјалистички пут, диктатура пролетеријата, вођство Партије и оданост марксизму-лењинизму и мисли Мао Цедунга (*Mao Zedong*) (13). Уз приказ тока реформи које су између осталог подразумевале и раст удела лаке индустрије,

развој тзв, индивидуалне пољопривреде и укључивање *политике отворених врата* која допушта иностране инвестиције у кинеску привреду у Устав из 1981. године, проф. Митровић приказује и унутрашњи сукоб о даљем току развоја између прореформиста и присталица традиционалне, конзервативне струје у оквиру реформистичког покрета. Наиме, прегрејана привреда и губитак контроле над макроекономским кретањима дали су подстрек контрафанзиви присталица конзервативне струје, услед „трулежи изазване продором буржоаског капитализма” (33). Тако је након Хуовог (*Hu Yaobang*) *хуманистичког социјализма* започео технократски период Цао Цијанга (*Zhao Ziyang*). Ипак, економска криза из 1988. и раст инфлације довео је у питање реформске подухвате, услед чега је Цао био принуђен да препусти економску политику представницима конзервативне струје (41–42). Конзервативна струја сматрала је да је могуће успоставити „социјализам кинеског типа” и без суштинских промена политичког система. Овакво виђење довело је до тензија и бурних дешавања крајем 1980-их која су ескалирала у масовним демонстрацијама, а које је Денг, окренувши леђа Цау и приклонивши се конзервативцима и војсци,

настојао да угуши применом силе, кршећи кинески устав и међународно право. Другим речима, процес реформи „дарио је у зид” – у том тренутку још увек несавладиву препреку – интересе Комунистичке партије. Као што проф. Митровић истиче, дотадашњи реформски процес се „одвијао у ритму нагињања фракцијске клацкалице са реформске на конзервативну страну, и обрнуто, са Денгом као главним манипулатором целог процеса” (45). Ипак, и поред ових унутрашњих сукоба, бројке су ипак задивљујуће: вредност кинеске спољне трговине расте у току 1980-их по годишњој стопи од 20%, а извоз је до средине 1980-их удвостручен. Политика отворених врата такође почиње да даје резултате, а Кина се опредељује и за стратегију успостављања слободних трговинских зона у циљу подстицања извоза (54–55).

Посебну пажњу проф. Митровић посвећује и преображају кинеске пољопривреде и улози кинеских предузећа у том процесу. Промене у начину живота кинеских сељака који представљају огромну већину становника Кине произашле на основу ових реформских процеса сматрају се револуционарним. Пољопривреда представља основ кинеске привреде, а село центар и упориште револуционарних

идеја, јер управо на селу настају корени „социјализма са кинеским карактеристикама” (56). Међутим, у процесу реформи и отварања Кина улази са девастираном пољопривредом јер је управо ова грана привреде највећа жртва погубне послератне политике „три црвене заставе” која је предвиђала да „партија и држава путем плана регулишу производњу и расподелу” (57–59). Смањење пољопривредног земљишта по становнику за готово 45% у 25-годишњем периоду подстакнуло је усвајање одлуке са циљем убрзања развоја пољопривреде 1979. године. Након 1985. године „вишак” пољопривредне производње (сви производи који нису откупљени путем уговора са државом) почиње „износити” на тржиште, што отвара простор за деловање различитих трговинских организација, а чиме су креирани услови за настанак *задруга* као најмоћнијих колективних трговинских организација. Све више сељака износи своје производе на градске тржнице, а сеоска предузећа различитог типа (дакле не само трговинска већ и грађевинска, индустријска, угоститељска итсл.) постају важан део сеоске пољопривреде. Ова предузећа су у пословању *потпуно независна од државе*. Сви ови процеси итекако су имали позитивне резултате: у периоду 1978–1985. вредност

пољопривредне производње растао је по годишњој стопи од 9%, а *per capita* доходак сељака 14.8% на годишњем нивоу (67–70). Ипак, реформа пољопривреде открила је и неке иманентне проблеме, попут недовољне примене савремених технологија у производном процесу и неквалификоване радне снаге, претерано великог удела производње жита која током 1980-их и стагнира, номинално малих финансијских улагања државе у пољопривреду уз одсуство спремности сељака за повећањем улагања, али и миграције из села у градове које су почетком 1990-их попримиле масовне облике. И поред ових проблема, у току прве две деценије реформи бруто национални доходак увећан је четири пута, а такав економски успон настао је „на муци и зноју кинеског сељака” (71–79).

Ипак, ограниченост ресурса опредељивао је избор најхитнијих и најважнијих мера, што је резултирало недовољно развијеном „потпорном механизму” за „губитнике” у реформском процесу. Наиме, након успешне „реформе на селу” Кина од 1984. године креће у „градску реформу” превасходно оријентисану на државна индустријска предузећа на које је „отпадало” 70% државне индустријске производње, са циљем креирања релативно

независних привредних субјеката који преузимају одговорност за своје производне резултате (82). Стање градске индустрије постало је кочница даљег развоја пољопривреде, услед чега је уочена неопходност примене одређених мера. Те мере су првенствено подразумевале промену система располагања профитом и примену приступа „држава контролише тржиште, а тржиште регулише предузећа” (83). Тако је, упркос рушењу традиционалних вредности ранијег социјализма, дошло до успостављања *концепта хибридног модела „планско-тржишне привреде”* (87). Концепт је у пракси подразумевао: реформу цена (кроз ослобађање цена сировина од државне контроле и лишавање гарантованог снабдевања сировинама од стране државе); реформу односа државе и предузећа (према „принципу раздвајања власничке и управљачке функције” држава се не сме мешати у послове предузећа); решавање проблема несолвентних предузећа (кроз затварање по 10 најнерентабилнијих предузећа у свакој провинцији); смањење субвенција и мере јачања ефикасности управе предузећа увођењем, између осталог, и система власништва путем акција (88–94). Додатно, приступило се и реформи система

„прехране из заједничке зделе” односно „система уравниловке”. Постепено се укида доживотно запослење и уводи се институт запослења по уговору. Систем плата се реформише по формули: основна зарада (покрива основне трошкове живота) + бонуси (засновани на профиту, личном ангажману и минулом раду) (95). Ипак, не могу се занемарити негативне последице оваквих политика. Подаци указују на пад индустријске производње, раст незапослености, пад инвестиционе тражње, али и раст инфлације и увођење чвршће кредитне политике (98). Међутим, и поред ових негативних последица процеса трансформације индустријских предузећа, проф. Митровић сматра да „бољег пута за оздрављење овог комплекса тромих, анахроних цинава неспособних за опстанак у суштински новим и далеко динамичнијим условима, нема” (100).

Реформски подухват имао је и шире социјално-економске реперкусије. Број грађана који су живели у апсолутном сиромаштву је од почетка реформи до 1995. петоструко смањен. Постепена промена друштвене свести довела је до укључивања интелектуалне елите у процес креирања јавног мњења. Реформом образовања број средњих школа повећан је

50, број факултета 10 пута, а уведено је обавезно и бесплатно основно образовање. Ипак, велики проблем представља број становника који је, услед побољшања услова живота и неуспеха политике контроле рађања, наставио да расте експоненцијалном прогресијом. Будући да је пренасељеност постала велико оптерећење за здравствени и социјални систем, али и општи животни стандард, током 1980-их година се креће са применом чувене политике „један пар-једно дете”, која је довела до наглог скока броја абортуса (у случајевима када је дете било женског пола) и наглог раста емиграције Кинеза ка свим крајевима света (101–111).

Значајан део књиге проф. Митровић посвећује и питањима реформи социјалног система, истичући да је економски раст остварен по „изузетно високој социјалној цени” (112). Наиме, пре почетка реформског процеса, кинеско друштво било је једно од друштава највеће једнакости расподеле међу државама света, а социјална сигурност била је доживотна и загарантована. Процес реформи социјалног система изазвао је низ проблема: смањење заштите за незапослене, неадекватан и неефикасан систем пензионог осигурања, огроман раст цена здравствених услуга, алармантан раст имовинске неједнакости и

уобичајеност кршења права радника од стране послодавца. У решавању ових проблема Кина примењује низ финансијских и институционалних мера, попут увођења система *Загарантованог минимума животног стандарда*, предвиђања законске обавезе укључивања здравственог и других видова осигурања у уговор о раду између послодавца и запослених, али и успостављања низа фондова за различите облике социјалне заштите. Ипак, проблем представљају и проневере средстава из ових фондова од стране државних званичника (115–131). Суштина је у томе да Кина покушава да за деценију или две створи систем социјалне заштите које су развијене државе стварале деценијама. Иако се, имајући у виду крагак период реализације, постигнути резултати и у овој области могу сматрати импресивним, изазови са којима се држава суочавала ипак су гигантски и захтевају већи проток времена за решавање. Ауторка се надовезује и на шири контекст – проблеме успостављања система социјалне заштите у Азији уопште. Уочава се да у азијским државама постоји сличност узрока и последица проблема апсолутног сиромаштва, да економски раст није довео до смањивања сиромаштва већ до продубљивања неједнакости

која води у економску, социјалну и политичку нестабилност. Феномен „троугла сиромаштво-раст-неједнакост” постаје типичан за азијске економије (134–135). Раст сиромаштва не везује се више искључиво за руралне области, већ почиње да карактерише и азијске градове. Непостојање капацитета за самостално организовање радника у циљу заштите радничких права довео је до појаве тзв. *“sweat workshops”* – производних јединица транснационалних корпорација са изузетно лошим условима рада. Након Азијске и глобалне финансијске кризе све су више уочљиви и други проблеми, попут раста цена хране, пораста обољевања од разних болести, проституције и дечије проституције и трговине људима. Проблем непостојања мреже социјалне заштите акутан је и у домену пензионог осигурања услед све старијег становништва у државама Азије (136–150). На самом крају првог поглавља, проф. Митровић закључује, у току овог процеса реформи и отварања „... Партија се променила, Кина се променила, свет се променио” (151).

У наредним поглављима ауторка посвећује пажњу геополитичким кретањима и односима Кине са светом, полазећи првенствено од

спољнополитичких и економских односа Кине у процесу реформи (поглавље два). Детаљно се анализира процес поновног уједињења са Хонг Конгом након 150 година од уступања овог острва Великој Британији Уговором из Нанђинга из 1842. године. Иако је Кина сматрала да су ови и други уговори којима је Хонг Конг уступљен противни међународном праву јер су потписани под претњом силе, кинеско руководство није желело да предузима кораке према Хонг Конгу због „тежње ка стицању репутације одговорног субјекта у међународној заједници” (164). Услед овакве мудре кинеске политике дошло је до интензивирања активности која је резултирала потписивањем Заједничке декларације 1984. којом се Велика Британија обавезала да Кини врати Хонг Конг до 1. јануара 1997. године. Проф. Митровић анализира процес преговора и прелазни период, наводећи да је, иако их је било, још и најмање препрека у преговорима постојало у економској сфери. Као посебно проблематичне области проф. Митровић наводи питања административне аутономије Хонг Конга и интегрисање становника Хонг Конга у кинеско друштво. Примену пројекта „једна земља – два система” ауторка сматра осетљивом у домену настојања кинеских

званичника да модел односа са Хонг Конгом примене и као модел за решавање питања Тајвана, уз бојазан како ће се овај модел чак и у Хонг Конгу примењивати у случају евентуалних политичких и економских криза које локална влада не би могла да обузда (166–183). Масовне студентске демонстрације у Тјенамену 1989. године, које су насилно угушене уз увођење ванредног стања и подршка становника Хонг Конга демонстрантима, представљале су један од таквих тестова. Ипак, односи Хонг Конга и Кине су прошли овај тест, јер би, како се наводи, „пословно повлачење имало једнако тешке последице за обе земље” (158). Кроз овај тест успешно су „прошли” и економски односи са Тајваном и Јапаном, али је заостравање односа са САД и Западном Европом, услед очекивања укидања клаузуле најповлашћеније нације Кине, претило да уведе Кину у доба политичке и економске изолације (159–160). Почетак 1990-их обележио је најнижи ниво односа између САД и Кине још од њиховог успостављања 1979. године, до ког би, према мишљењу професорке, дошло „и без ескалације која је уследила поводом трагедије на Тјенанмену, управо због тога што суштински узроци леже у различитим вредносним, односно цивилизацијским

одређењима” (188). Кина и САД су, у почетним годинама кинеских реформи, имале тесну политичку и трговинску сарадњу, али је приближавање Кине СССР-у довело до захлађивања њихових односа. У јавности САД вођена је кампања против Кине, што је, према професоркином мишљењу, првенствено узроковано дефицитом САД у трговини с Кином и конкуренцијом која Кина намеће у домену извоза наоружања (191). Осим питања односа са САД, ауторка даје и преглед тридесетпетогодишњег периода односа Кине и ЕУ, наводећи да се ти односи заснивају на Споразуму о сарадњи и партнерству (*The Partnership and Cooperation Agreement – PCA*), као свеобухватном правном оквиру за постојећа 22 секторска дијалога између две економије (199). Ипак, моралистичка дипломатија ЕУ и, могло би се рећи и непријатељска реторика, често су наводиле Кину да ЕУ посматра као равноправног партнера само на пољу економије, а да реализацију стратешког партнерства усмерава на појединачне чланице ЕУ које су за њу посебно важне. И поред свих несугласица, ЕУ је за Кину представљала најважније спољнотрговинско тржиште, а Кина друго извозно тржиште и највећу увозну дестинацију за ЕУ (201). Охрабрујуће је

деловало и то што су се сви облици економске сарадње веома брзо опоравили после глобалне финансијске кризе. Након ове кризе Кина се свету представила као „финансијска супер-сила” (203). Кина је виђена чак и као спасилац Еврозоне након кризе која је погодила ову монетарну унију. Она све више, првенствено преко Грчке и њених лука, обезбеђује присуство својих компанија, а тиме и државе, на тржишту ЕУ. Искоришћавање простора који се Кини указао за време и током кризе указује на прагматизам кинеских званичника. Тако се могу тумачити и улагања Кине у регион Југоисточне Европе – као њено настојање да освоји нова тржишта и ресурсне базе. Проф. Митровић прави осврт и на односе Кине са Румунијом, Молдавијом, Србијом, Албанијом, Црном Гором, Бугарском и Хрватском, истичући који су интереси Кине посредни када се ради о оваквим облицима сарадње. Она сматра да су „све земља региона веома заинтересоване за продубљивање сарадње са Народном Републиком Кином” (210).

Фасцинантан економски раст Кине имао је још једно наличење: претњу по енергетску безбедност услед зависности Кине од увоза енергената, нарочито нафте и гаса. Иако

потенцијално опасна, оваква позиција ипак је донела и корист за Кину: она постаје важан актер на тржишту енергената, јер обим њеног увоза представља важан фактор при дефинисању цене ових производа. Кина 2013. године постаје највећи увозник нафте на свету, али и пети светски произвођач. На раст производње свакако су стимулативно деловале иницијативе у оквиру Шангајске организације за сарадњу, која је постала оквир за усаглашавање интереса чланица и у домену енергетике. Анализирајући кинеску енергетску стратегију у 21. веку, професорка посебно истиче иницијативе које је Кина спровела у сарадњи са Казахстаном и Узбекистаном, али и Туркменистаном, иако је ова држава остала мимо оквира ШОС због изолационизма њеног естаблишмента. Постављајући питање потенцијално међусобно искључујућих интереса Кине и Русије у домену контроле над изворима нафте и гаса у Централној Азији, проф. Митровић сматра да Русија и Кина увиђају корист од сарадње по овом питању, корист која би по обе стране била далеко мања у случају међусобног надметања (211–225).

Актуелност ове књиге потврђује и анализа најскоријих догађаја у односима Кине и САД. Наиме, у циљу заштите

домаће индустрије челика и алуминијума, пре свега од кинеског увоза, САД марта 2018. уводе увозне царине које међутим нису наштетиле само Кини, већ и другим државама попут Канаде и Мексика, а уз то су и довеле до нарушавања укупних односа између Кине и САД. Оно нарушавање односа према проф. Митровић, још увек у том тренутку није представљало трговачки рат, али је претило да постане увод у исти (229). Она сматра да се Кина нашла на удару Трампових (*Donald Trump*) царина због трговинског суфицита који остварује у размени са САД, а да много опасније последице могу настати иницирањем санкција од стране Кине због угрожавања националне безбедности услед наводног кршења права интелектуалне својине кинеске стране у области високонапредне технологије (230). У наставку се анализира ток овог „протекционистичког надмудривања” и наводи се које је то контрамере применила Кина и како су даље на њих одговарале САД, по систему „око за око” (232–233). Примера ради, САД су покренуле поступак против Кине пред СТО због краће технологије лаких челика, док је Пекинг одговорио царинама које директно гађају оне гране привреде у којима делатност врше Трампови политички

сарадници и које су развијене у државама-базама Трампове гласачке подршке. Ипак, током 2018. деловало је као да се ниједна од ових држава неће осмелити да отворено крене у трговински рат јер, иако је долазило до увођења царина и с једне и с друге стране, све време упоредо трајали и преговори за смивање тензија. А онда је Трамп маја 2019. године увео царине на преосталу кинеску робу у вредности од 300 милијарди америчких долара, што је зауставило даље преговоре без договореног текста споразума. Према проф. Митровић, договора нема јер се иза трговинског рата крије много озбиљнији проблем: Трамп је, за разлику од његових претходника, у оквиру своје агенде „направити Америку поново великом” (*Make America Great Again*) настојао да уравнотежи економске односе са Кином. С друге стране, кинески лидер Си Ђинпинг (*Xi Jinping*) жели да предводи остваривање „кинеског сна” који подразумева непрекидан раст и напредак државе на сваком пољу, што у пракси значи и наставак трговинске политике која је до заостравања односа са САД и довела (239–241). Последице овог надмудривања непосредно се виде кроз пад вредности акција на свим светским берзама, а професорка сматра да би у дужем року (у овом

трговинском рату који и даље званично није завршен: Кина није откупила америчку робу у вредности од 200 милијарди долара, што је предвиђено првом фазом трговинског споразума из јануара 2020. године – подвукла А.М.) губитке могли осетити сви, „јер се цех плаћа кроз успорени раст међународне трговине и смањење инвестиција, који су пак мотори који вуку глобалну економију ка опоравку и расту” (241–242).

Поглавље три посвећено је глобалном поретку и положају Кине у оквиру истог. Ово поглавље проф. Митровић започиње враћајући нас у 1990-е године и разматрањем позиције Кине у глобалном поретку „на прагу новог века” истичући да се Кина, након 16 година реформи, по много чему нашла на раскрсници (247). Отежавајуће околности креиране су тиме што се кинеска реформа одвија у условима растућег протекционизма и политичке нестабилности на светском нивоу, у свету обележеним хегемонизмом „једине преостале супер силе” (САД – подвукла А.М.) (248). Проф. Митровић анализира интерне проблеме са којима се Кина, чак и након реформи, суочава на путу укључивања у међународну заједницу. Суочавање са оваквим унутрашњим изазовима и захтевима које промене

на светској сцени намећу, опредељују нужност брзог и стратешког деловања кинеских лидера, обзиром на то да је сваки сегмент кинеских реформи постао повезан са комуникацијом са „спољним светом” и да је Кина у међувремену постала важан чинилац дешавања на међународној сцени (250–252). Услед унутрашњих разлога, Кина (и неке друге државе) противе се доминацији САД, па је стога правац њихових односа одређен циљем Кине ка „тихом неутралисању утицаја САД” (253). Истовремено, Кина настоји да задржи позицију „заштитника интереса” држава „Трећег света” (253). Анализирајући стратегијско-безбедносну позицију Кине након 9/11, проф. Митровић сматра да је Кина након 2001. године плански настојала да увећа своје стратешке резерве и ојача канале снабдевања енергентима уз сарадњу са државама региона, укључујући и Русију и Јапан (256–257). Кина је одлучно приступила антитерористичкој коалицији и договорима са најважнијим актерима, пре свега САД, ЕУ и Русијом, уз признање водеће улоге УН у борби против тероризма (258–259). Новоусвојена концепција безбедности Кине подразумева да „поштовање суверенитета између држава јесте политичка основа за

одржавање мира” (260). Ипак, Кина са подозрењем посматра НАТО планове, сматрајући да су делимично усмерени и на њено уравнотежавање (261). Надаље, настанак Шангајске организације за сарадњу, на иницијативу Кине и са седиштем у Пекингу, према проф. Митровић треба посматрати не само кроз настојање за унапређење економских односа Кине са Русијом и другим државама региона, већ и као облик војно-безбедносне сарадње са циљем креирања противтеже америчком присуству у региону, али и настојање ка слабењу опасности од деловања екстремних исламистичких покрета (ШОС је прва међународна организација која је борбу против тероризма имала као свој *оснивачки циљ*) (263–267). Овај модел показао се као позитиван и успешан пример регионалне економске и безбедносне сарадње у турбулентном региону какав је регион Централне Азије, истовремено поставши престижна организација са листом чекања на чланство и посматрачки статус (267). Проф. Митровић нуди преглед хронологије активности и грађења интерне структуре ШОС (268–275). Она сматра да је деловање ШОС било у функцији стабилизирајућег фактора региона као подручја преламања интереса Запада (пре

свега САД) и Русије, стварајући „нови економски и политички поредак у региону” (280–289). Проф. Митровић сматра да је потенцијал ШОС велики и када се ради о пацификацији и решавању (још увек актуелног – подвукла А.М.) питања положаја Ујугура у Кини (291). Иако је проф. Митровић у овом конкретном тексту (написаном 2007. године) сматрала да би чланство Ирана, Пакистана и Индије умањило капацитете организације да се носи са безбедносним изазовима (293), ове три државе постале су у међувремену чланице ШОС (Индија и Пакистан 2017, Иран 2021. године) па ће бити занимљиво проучавати развојни правац ШОС у будућем периоду. Проф. Митровић даје и анализу концепта „пута мирољубивог развоја” (296–309) који је иницирао ЦК КП Кине на челу са Ху Ђинтаом (*Hu Jintao*), наводећи да је брига да ће Кина тежити хегемонији једном када постане развијена сасвим неоснована, јер Кина не само да не тежи хегемонији, него се, према речима Даи Бингуа (*Dai Bingguo*), никада неће надметати за лидерство у региону (302).

Ауторка прави и осврт на последице глобалне финансијске кризе по Кину и свет у целини. Наводи се да је за годину дана дошло до пада извоза од 2.4% и успоравања економског раста Кине, раста заснованог

на форсирању извоза који је трпео услед кризних дисторзија и домаћој потрошњи која је погођена кризом (310–311). Ипак, привредни раст Кине је и 2008. године бележио за ту годину изузетно високе позитивне вредности, јер према проф. Митровић, „узроци који су до сада чинили да позитивни ефекти увелико надмаше негативне утицаје, остају и даље присутни” (311). Што се тиче навода о Кини као новом конкуренту за преузимање улоге светског економског лидера од САД, проф. Митровић сматра да „ова смена не би ишла глатко” и да Кина није заинтересована за улогу ексклузивног партнера САД у решавању глобалних питања, већ да буде део групације држава које ће се овим питањима бавити (316). Професорка полемисе и о успостављању Азијске инфраструктурне инвестиционе банке, чији је оснивач Кина, а коју САД посматрају као инструмент меке моћи Пекинга, и подношењу захтева за чланство у овој банци од стране Велике Британије и (тада) других чланица ЕУ. Она сматра да успостављање ове банке сведочи о успостављању новог глобалног монетарног система, система који више не почива искључиво на Бретонвудским институцијама и њиховим потпорним институцијама у Азији и Европи,

али и о незадовољству радом ових институција. Оснивање ове банке проф. Митровић посматра настојањем БРИКС држава и других економија у успону да промене постојећи поредак (318–319). Србија је рецимо од 2019. године чланица ове банке, али САД нису, што је потврда тезе др Митровић према којој ће амерички анимозитет према овој банци наставити да расте, јер се посматра као „алатка” за умањење њихове моћи (320). Разматрајући поново о кинеској енергетској стратегији у Централној Азији, али сада у савременијем контексту, професорка сматра да је енергетско присуство Кине изузетно ојачало и њен геополитички утицај у региону (321). Међутим, кинеска настојања за повећањем енергетске безбедности имала су „тектонску јачину”, а увећање поморске моћи Кине у циљу контроле снабдевања нафтом морским путевима представљало је нови повод за трку у наоружању у овом делу света (324). Наиме, регион Централне Азије важан је за Кину пре свега у домену увећања сопствене енергетске безбедности, а Кина, за разлику од Запада који сарадњу са државама овог региона условљава поштовањем људских права, демократском транзицијом и увођењем тржишне економије,

води политику сарадње *без политике условљавања* (326). На овом месту указује се и на савремене тенденције у односима Кине са државама овог региона и перспективе праваца тих односа, уз посебан осврт на кинеско-руске односе. У оквиру анализе позиције Кине у глобалном поретку проф. Митровић не заборавља ни на важност савремених тенденција у односима са европским државама. Тако се наводи да је сарадња Кине са ЕУ државама довела до преокрета инвестицијских тенденција: 2012. године кинеске фирме први пут су инвестирале више на територију ЕУ него обрнуто (332). Кинеске инвестиције ка ЕУ део су стратегије „идемо глобално”. Кроз намеру реализације ове стратегије треба посматрати и кинеске инвестиције у Африку које су, ако се посматра вредност инвестиција кроз удео БДП-а држава прималаца, највеће на свету (333–334). Ипак, проф. Митровић указује на то да су се у ЕУ државама, у првом наврату, овакви потези Кине посматрали са подозрењем, јер је ЕУ „разапета између жеље целог блока да смањи трговински дефицит са Кином и страха од кинеских инвестиција у стратешке гране, с једне стране, и жеље појединачних земаља чланица да искористе

односе са Кином како би погурале сопствене економије” (338). Додатно, проф. Митровић сматра да се у ЕУ државама економско присуство Кине у нашем региону посматра и као политичко присуство, а да се Србија посматра „као упориште Кине у Европи” (339). Посебно су интересантни и текстови који анализирају позицију Кине у контексту Трампових конфликта са државама северноамеричког региона поводом најаве реформе Северноамеричког споразума о слободној трговини (*North American Free Trade Agreement - NAFTA*) (340–342), као и конфликта са Северном Корејом, односно у контексту *опасног пинг понга на 38. паралели* (343–351). Поглавље три завршава анализом економских односа Кине са државама Југоисточне Азије, Индијом и Пакистаном, уз истицање да је Кина почела да се понаша као друге велике силе: да поштује међународно право онда када јој то иде у прилог, а у супротном, да га игнорише и истиче неке друге принципе, јер јој то омогућава стечена економска и војна моћ (360–365).

Осим у контексту глобалног поретка, проф. Митровић је формату сарадње са државама Централне и Источне Европе, познатом и као 16+1, посветила посебно поглавље (поглавље четири), које обухвата

и анализу Иницијативе појаса и пута. Разматрајући питање значаја ове иницијативе за односе Кине и ЕУ са САД, проф. Митровић сматра да Иницијатива појаса и пута, иако снажи кинеску позицију, не доприноси значајније Кини у преговорима са САД, а да се, стратешки посматрано, ЕУ „никада неће сврстати са Кином против САД”. Додатно, упркос чињеници да се ова иницијатива проширила на 126 држава, неке суштинске и политичке препреке у односима Кине са ЕУ још увек нису превазиђене (370). Када се ради о формату 16+1, проф. Митровић сматра да постоји бојазан да Кина државама кандидатима за чланство у ЕУ које су обухваћене овим форматом нуди алтернативу и да обухватање 11 држава чланица нарушава политичку моћ ЕУ као јединственог блока, али да је политичка корист окупљања 16 држава Централне и Источне Европе око Кине „далеко мерљивија од потенцијалне штете”, јер би заједнички наступ ових држава као јединствене регије ојачало њихове потенцијале и повећало њихову привлачност за инвеститоре не само из Кине, већ и из других делова света (371–373). Ауторка у низу интервјуа даје оцену пројеката, махом инфраструктурне природе, у које је Кина укључена на подручју

16+1 држава, укључујући и Србију, и анализира интересе и Кине и државе пријема пројектних инвестиција. Један од таквих пројеката који су предмет анализе је и идеја, стара више од 100 година, о изградњи канала Дунав-Морава-Вардар-Солун, а проф. Митровић наводи да су посредни комерцијални интереси кинеских компанија, али за сада без политичке подршке на високом нивоу са кинеске стране (383). Сем тога, овим и другим пројектима Кина гради алтернативни приступ тржишту ЕУ и настоји да увећа свој геополитички утицај (384). На сличан начин тумачи се и Улагање корпорације *Hebei Iron and Steel Group* (НБИС), другог највећег произвођача челика на свету, у Железару Смедерево: као стратешко позиционирање Кине на Дунаву и спрегу њених политичких и економских интереса (386–387). С друге стране, ЕУ оптужује Кину за увлачење држава обухваћених форматом 16+1 у „замку презадужености” (392).

За домаћу јавност посебно интересантно може бити и поглавље пет које се бави генезом, развојем и перспективама билатералних односа Кине и Србије. Успостављање међудржавних односа ФНР Југославије и НР Кине десило се 1955. године, након што је 1949. године, услед лоших односа

Југославије и Совјетског савеза, дошло до игнорисања телеграма признања владе у Пекингу као легитимне одмах након њеног успостављања. Проф. Митровић приказује историју ових односа у којима је прекретницу свакако представљала и Стаљинова смрт 1953. године. Након почетног плодносног периода сарадње, услед конфронтација на међународној сцени и унутрашњих превирања, Кина се повлачи у изолацију, што утиче и на односе са Југославијом, који се обнављају тек 1969. године. Кина почиње да цени позицију несврстаних земаља на међународној сцени, а током 1980-их је тражила и добила место посматрача у Покрету. Југославија је у целокупном том периоду истицала да једино влада у Пекингу има легитимно право да представља Кину у међународној заједници (403–406). Током деведесетих, услед амбивалентног кинеског става према сукобима у Југославији, бивше југословенске републике су се према Кини држале уздржано и незаинтересовано, да би 1999. руководство СРЈ, Кина одобрава низ комерцијалних кредита СРЈ након бомбардовања, уз хуманитарну помоћ додељену 1999. и 2001. године. Након демократских промена долази до нормализације односа две државе, које кинеска страна оцењује као „стабилне и

пријатељске” (410). Низ посета на високом нивоу у периоду 2000–2002. потврдио је овакве ставове и са југословенске стране. Кина је позитивно оценила договор око преуређења односа између Србије и Црне Горе (413). Што се тиче економских односа, важан ограничавајући фактор њиховог потенцијала је огроман трговински дефицит са наше стране. Додатно, негативан фактор представљају и дугови према Кини и наставак повећања наших обавеза због неплаћања обавеза (416). И проф. Митровић сматра да је, гледано у целини и ретроспективно, наше односе са Кином могуће оценити као „пријатељске и стабилне”, а да је наш интерес да се са Кином одржавају конструктивни и добри односи сарадње (418–419). Значај Кине за Србију огледа се и у томе што је Кина гарант поштовања Резолуције 1244, противећи се независности Косова, што је нарочито важно ако се има у виду да је Кина стална чланица Савета безбедности УН. За даље унапређивање економских односа, према проф. Митровић, потребно је изменити предрасудна посматрања Азије и Кине и елиминисање пасивности и непрофесионалности са наше стране (425). Проф. Митровић смешта односе Кине са Србијом и у шири контекст – у оквиру сарадње Кине са државама региона који Кина

не назива „Западни Балкан” већ „Југоисточна Европа” (427), поново наглашавајући да Кина користи сва отворена врата за приступ тржишту ЕУ у циљу увећања свог тржишта и ресурсне базе, и да се тако треба посматрати и њен ангажман у нашем региону (430–433). Посебно интересовање Кине за Србију у савременој ери проф. Митровић коментарише као стицај низа спољашњих и унутрашњих околности, које су определиле да Србија постане највећи корисник кинеских преференцијалних кредита (434). Ипак, важно је ове *позајмице* разликовати од *инвестиција*, што наши политичари често не чине (436).

У последњем, шестом поглављу, проф. Митровић бави се, могло би се рећи, најактуелнијим питањем данашњице: Ковид 19 пандемијом, анализирајући њен утицај на Кину. Представљајући нам низ њених интервјуа у домаћим и страним медијима, проф. Митровић укратко скреће пажњу и на овај проблем, чије последице, услед још увек постојеће пандемијске ситуације, тек треба да се сагледају. Она сматра да су оптужбе против Кине које су везане за порекло вируса тврдње без доказа и да се треба супротставити политизацији пандемије (447). Што се тиче питања шта ће

бити када се пандемија заврши, проф. Митровић сматра да међународни поредак и америчко лидерство кроз ову пандемију доживљавају нову кризу, али да ће евентуалне промене наступити постепено, јер ће свако бранити своје позиције докле год за то има ресурса (452). А што се тиче Србије, професорка сматра да је ова криза порука да треба мање да зависимо од увоза и извођача из других држава, већ да се више ослонимо на своје капацитете (456).

*

Осим садржинске анализе интересантно је дотаћи се и самог наслова ове књиге. Чини се да је ауторка била инспирисана насловом филмског остварења из 2000. године „Притајени тигар, скривени змај” (*Crouching Tiger, Hidden Dragon*) заснованог на истоименом роману Ванг Дулуа (*Wang Dulu*). Иако културолошки обрасци нису централна тема оба дела, овај филм и књига проф. Митровић из различитих углова приказују особености кинеске културе које обликују све аспекте живота у Кини. Један од главних женских ликова, ратница Ју Шу Лиен (*Yu Shu Lien*) у расплету филма даје савет протагонисткињи, младој ратници Ју Ђиалонг (*Yu Jialong*), да који год животни пут одабере увек остане верна

себи. Доследност и верност сопственим уверењима, традицији и култури је нешто што и дан-данас прати Кину и њено деловање „изнутра” и „споља”. Кина данас јесте отворенија него икад пре, али је то отварање текло у складу са вредносним обрасцем који се преноси с генерације на генерацију вековима уназад. Другим речима, Кина је одабрала *сопствени пут у реформе* уместо деловања по унапред задатом обрасцу који је прошао тест примене у другим деловима света. Књига проф. Митровић представља маестралну мапу тог пута која може бити од едукативног значаја не само за стручну, већ и за лаичку заинтересовану јавност.

* Овај рад је примљен 18. априла 2022. године, а прихваћен на састанку Редакције 9. јуна 2022. године.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

У часопису *Српска политичка мисао* објављују се радови који представљају резултат најновијих теоријских и емпиријских научних истраживања у области политичких наука. Аутори би приликом писања радова требало да се позивају претежно на резултате научних истраживања који су објављени у научним часописима, првенствено у часописима политиколошке тематике.

Радови се објављују на српском језику и ћириличком писму или енглеском, руском и француском језику.

Часопис се објављује четири пута годишње. Прва три броја су на српском језику, а четврти на енглеском језику. Рокови за слање радова су: 1. фебруар, 1. мај и 1. август за издања на српском језику и 1. октобар за издање на енглеском језику.

Исти аутор не може да објави рад у два узастопна броја часописа, без обзира да ли је реч о самосталном или коауторском раду.

Аутори су у обавези да приликом слања радова доставе потписану и скенирану изјаву да рад није претходно објављен, односно да није реч о аутоплагијату или плагијату. Образац изјаве може се преузети са интернет странице часописа: http://www.ips.ac.rs/rs/magazines/srpska-politicka-misao/authors_directions/.

Радове за издања часописа на српском језику слати на имејл-адресу: spm@ips.ac.rs.

Радове за издање часописа на енглеском језику слати на имејл-адресу: spt@ips.ac.rs.

Научни чланак може имати највише 40.000 карактера са размацима, укључујући фусноте. Приликом бројања карактера изоставити списак референци. Изузетно, монографска студија може бити већег обима у складу са одредбама *Правилника о поступку, начину вредновања и квантитативном исказивању научноистраживачких резултата истраживања*.

Осврт може имати највише 15.000 карактера са размацима.

Приказ књиге може имати највише 10.000 карактера са размацима.

Приликом провере броја карактера користити опцију *Review/Word Count/Character (with spaces)* уз активiranу опцију *Include textboxes, footnotes and endnotes*.

НАЧИН ЦИТИРАЊА

Часопис *Српска политичка мисао* користи делимично модификовани Чикаго стил цитирања (17. издање приручника *Chicago Manual of Style*), што подразумева навођење библиографске парентезе (заграде) по систему аутор–датум у тексту, као и списак референци са пуним библиографским подацима након текста рада.

Податке у библиографској парентези и списку референци навести на језику и писму на коме је референца објављена.

У наставку се налазе правила и примери навођења библиографских података у списку референци и у тексту. За сваку врсту референце прво је дато правило навођења, а затим пример навођења у списку референци и библиографској парентези.

Библиографска парентеза се по правилу наводи на крају реченице, пре интерпункцијског знака, и садржи презиме аутора, годину објављивања и одговарајући број страна, према следећем примеру: (Суботић 2010, 15–17).

Монографија

Један аутор

Презиме, име. Година издања. *Наслов*. Место издања: издавач.

Суботић, Момчило. 2010. *Политичка мисао србистике*. Београд: Институт за политичке студије.

(Суботић 2010)

Mearsheimer, John J. 2001. *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W. W. Norton & Company.

(Mearsheimer 2001)

Два или три аутора

Презиме, име, и име презиме. Година издања. *Наслов*. Место издања: издавач.

Стојановић, Ђорђе, и Живојин Ђурић. 2012. *Анатомија савремене државе*. Београд: Институт за политичке студије.

(Стојановић и Ђурић 2012)

Pollitt Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

(Pollitt, Birchall, and Putman 1998)

Четири и више аутора

Презиме, име, име и презиме, име и презиме, и име презиме.
Година издања. *Наслов*. Место издања: издавач.

Милисављевић, Бојан, Саша Варинац, Александра Литричин, Андријана Јовановић, и Бранимир Благојевић. 2017. *Коментар Закона о јавно-приватном партнерству и концесијама: према стању законодавства од 7. јануара 2017. године*. Београд: Службени гласник; Правни факултет.

(Милисављевић и др. 2017)

Уредник/приређивач/преводиоцац уместо аутора

Након навођења имена, ставити зарез, па након тога одговарајућу скраћеницу на језику и писму референце, нпр. „ур.“, „прев.“, „прir.“, „ed.“, „eds.“

Kaltwasser, Cristobal Rovira, Paul Taggart, Paulina Ochoa Espejo, and Pierre Ostigoy, eds. 2017. *The Oxford Handbook of Populism*. New York: Oxford University Press.

(Kaltwasser et al. 2017)

Поглавље у зборнику

Презиме, име. Година издања. „Наслов поглавља.” У *Наслов*, ур. име презиме, број страна на којима се налази поглавље. Место издања: издавач.

Степић, Миломир. 2015. „Позиција Србије пред почетак Великог рата са становишта Првог и Другог закона геополитике.” У *Србија и геополитичке прилике у Европи 1914. године*, ур. Миломир Степић и Љубодрог П. Ристић, 55–78. Лајковац: Градска библиотека; Београд: Институт за политичке студије.

(Степић 2015)

Lošonc, Alpar. 2019. "Discursive dependence of politics with the confrontation between republicanism and neoliberalism." In *Discourse and Politics*, eds. Dejana M. Vukasović and Petar Matić, 23-46. Belgrade: Institute for Political Studies.

(Lošonc 2019)

Чланак у научном часопису

Чланак у редовном броју

Презиме, име. Година издања. „Наслов чланка.” *Наслов часописа* волумен (број): број страна на којима се налази чланак. DOI број.

Ђурић, Живојин, и Миша Стојадиновић. 2018. „Држава и неолиберални модели урушавања националних политичких институција.” *Српска политичка мисао* 62 (4): 41–57. doi: 10.22182/spm.6242018.2.

(Ђурић и Стојадиновић 2018, 46–48)

Ellwood, David W. 2018. "Will Brexit Make or Break Great Britain?" *Serbian Political Thought* 18 (2): 5–14. doi: 10.22182/spt.18212018.1.

(Ellwood 2018, 11)

Чланак у посебном броју

Презиме, име. Година издања. „Наслов чланка.” У „Наслов посебног броја”, ур. име презиме уредника, напомена о посебном издању, *Наслов часописа*: број страна на којима се налази чланак. DOI број.

Стојановић, Ђорђе. 2016. „Постмодернизам у друштвеним наукама: стање парадигме.” У „Постмодернизација српске науке: политика постмодерне / политика после постмодерне”, ур. Ђорђе Стојановић и Мишко Шуваковић, посебно издање, *Српска политичка мисао*: 5–35. doi: 10.22182/spm.specijal2016.1.

(Стојановић 2016, 27)

Енциклопедије и речници

Наведен је аутор/уредник

Презиме, име, име и презиме, ур. Година издања. *Наслов*. Том.
Место издања: издавач.

Jerkov, Aleksandar, ur. 2010. *Velika opšta ilustrovana enciklopedija Larrouse: dopunjeno srpsko izdanje*. Tom V (S–Ž). Beograd: Mono i Manjana.

(Jerkov 2010)

Није наведен аутор/уредник

Наслов. Година издања. Место издања: издавач.

Webster's Dictionary of English Usage. 1989. Springfield, Massachusetts: Merriam-Webster Inc.

(*Webster's Dictionary of English Usage* 1989)

Докторска дисертација

Презиме, име. Година издања. „Наслов докторске дисертације.”
Докторска дисертација. Назив универзитета: назив факултета.

Бурсаћ, Дејан. 2019. „Утицај идеологије политичких партија на јавну потрошњу у бившим социјалистичким државама.” Докторска дисертација. Универзитет у Београду: Факултет политичких наука.

(Бурсаћ 2019, 145–147)

Wallace, Desmond D. 2019. “The diffusion of representation.” PhD diss. University of Iowa.

(Wallace 2019, 27, 81–83)

Чланак у дневним новинама или периодичним часописима

Наведен је аутор

Презиме, име. Година издања. „Наслов чланка.” *Назив новине или часописа* годиште: број стране на којој се налази чланак.

Авакумовић, Маријана. 2019. „Платни разреди – 2021. године.” *Политика*, 8. децембар: 9.

(Авакумовић 2019)

Није наведен аутор

Назив новине или часописа. Година издања. „Наслов чланка.”
Годиште: број стране на којој се налази чланак.

New York Times. 2002. “In Texas, Ad Heats Up Race for Governor.” July 30, 2002.

(*New York Times* 2002)

Референца са корпоративним аутором

Назив аутора [акроним, по потреби]. Година издања. *Наслов издања.* Место издања: издавач.

Министарство за европске интеграције Републике Србије [МЕИРС]. 2018. *Водич за коришћење ЕУ фондова у Србији.* Београд: Министарство за европске интеграције Републике Србије.

(Министарство за европске интеграције Републике Србије [МЕИРС] 2018) – *прво навођење*

(МЕИРС 2018) – *свако следеће навођење*

International Organization for Standardization [ISO]. 2019. *Moving from ISO 9001:2008 to ISO 9001:2015.* Geneva: International Organization for Standardization.

(International Organization for Standardization [ISO] 2019) – *прво навођење*

(ISO 2019) – *свако следеће навођење*

Репринт издања

Презиме, име. [Година првог издања] Година репринт издања.
Наслов. Место првог издања: издавач првог издања.
Напомена „Репринт“ на језику и писму референце, место издања репринт издања: издавач. Напомена одакле су цитати у тексту преузети.

Михалцић, Стеван. [1937] 1992. *Барања: од најстаријих времена до данас*, треће издање. Нови Сад: Фототипско

издање. Репринт, Београд: Библиотека града Београда.
Цитати се односе на фототипско издање.

(Михалцић [1937] 1992)

Посебни случајеви навођења референци

Навођење другог и сваког следећег издања

Презиме, име. Година издања. *Наслов*, напомена о издању.
Место издања: издавач.

Гаћиновић, Радослав. 2018. *Млада Босна*, друго допуњено
и измењено издање. Београд: Evgo Book.

Више референци истог аутора

1) *Исти аутор, различите године* – Ређати према години
издања, почевши од најраније.

Степић, Миломир. 2012. „Србија као регионална држава:
реинтеграциони геополитички приступ.” *Национални
интерес* 14 (2): 9–39. doi: 10.22182/ni.1422012.1.

Степић, Миломир. 2015. „Позиција Србије пред почетак
Великог рата са становишта Првог и Другог закона
геополитике.” У *Србија и геополитичке прилике у Европи
1914. године*, ур. Миломир Степић и Љубодрог П. Ристић,
55–78. Лајковац: Градска библиотека; Београд: Институт
за политичке студије.

2) *Исти аутор, иста година* – Ређати према азбучном или
абecedном редоследу почетног слова назива референце.
Поред године објављивања ставити почетна слова азбуке
или абецедне која се користе и у библиографској парентези.

Гаћиновић, Радослав. 2018а. „Војна неутралност и
будућност Србије.” *Политика националне безбедности*
14 (1): 23–38. doi: 10.22182/pnb.1412018.2.

Гаћиновић, Радослав. 2018б. *Млада Босна*, друго
допуњено и измењено издање. Београд: Evgo Book.

(Гаћиновић 2018а, 25), (Гаћиновић 2018б)

3) *Исти аутор као самостални аутор и као коаутор* – Прво
навести референце у којима је самостални аутор, а затим
оне у којима је коаутор.

Стојановић, Ђорђе. 2016. „Постмодернизам у друштвеним
наукама: стање парадигме.” У „Постмодернизација
српске науке: политика постмодерне / политика

после постмодерне”, ур. Ђорђе Стојановић и Мишко Шуваковић, посебно издање, *Српска политичка мисао*: 5–35. doi: 10.22182/spm.specijal2016.1.

Стојановић, Ђорђе, и Живојин Ђурић. 2012. *Анатомија савремене државе*. Београд: Институт за политичке студије.

- 4) *Исти аутор као први коаутор у више различитих референци* – Ређати према азбучном или абecedном редоследу презимена другог коаутора.

Pollitt Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

Pollitt Christopher, Colin Talbot, Janice Caulfield, and Amanda Smullen. 2005. *Agencies: How Governments do Things Through Semi-Autonomous Organizations*. New York: Palgrave Macmillan.

Посебни случајеви навођења библиографске парентезе

Изузеци од навођења библиографске парентезе на крају реченице

- 1) *Навођење презимена аутора у оквиру реченице* – Годину издања ставити у заграду након навођења презимена, а број стране на крају реченице у заграду. За референцу на латиници или страном језику у загради навести и презиме аутора.

„Према мишљењу Суботића (2010), ...” (30).

„Бокслер (Bochsler 2018) у својој књизи тврди...”

- 2) *Навођење презимена аутора у оквиру реченице пре цитата из референце* – Након навођења презимена, у библиографској парентези навести годину и број стране, а затим навести цитат.

Као што Суботић (2010, 45) наводи: „...”

Миршајмер (Mearsheimer 2001, 57) изричито тврди: „...”

- 3) *Навођење исте референце више пута у једном пасусу* – Ако се наводи иста страна или опсег страна, унети

библиографску парентезу приликом последњег навођења или на крају пасуса пре интерпункцијског знака. Ако се наводе различите стране, референцу навести приликом првог позивања на одређену страну, а затим до краја пасуса у заграду стављати само различите бројеве страна.

Не користити „исто”, „*ibid*”, или „*op. cit.*” за вишеструко навођење референце.

Навођење израза „видети”, „упоредити” и сл.

Изразе унети у библиографску парентезу.

(видети Кнежевић 2014, 153)

(Степић 2015; упоредити Кнежевић 2014)

Секундарна референца

У библиографској парентези прво навести презиме аутора, годину и број стране примарне референце, затим „цитирано у:” и презиме аутора, годину и број стране секундарне референце. У списку референци навести само секундарну референцу.

„Том приликом неолиберализам се од стране највећег броја његових протагониста најчешће одређује као политика слободног тржишта која охрабрује приватне фирме и побољшава избор потрошачима, разарајући при том ’неспособну, бирократску и паразитску владу која никада не може урадити ништа добро, без обзира на њене добре намере’” (Chomsky 1999, 7 цитирано у: Ђурић и Стојадиновић 2018, 47).

Ђурић, Живојин, и Миша Стојадиновић. 2018. „Држава и неолиберални модели урушавања националних политичких институција.” *Српска политичка мисао* 62 (4): 41–57. doi:10.22182/spm.6242018.2.

Иста библиографска парентеза, више референци

1) *Различити аутори* – Референце одвојити тачком и зарезом.

(Степић 2015, 61; Кнежевић 2014, 158)

2) *Исти аутор, различите године* – Навести презиме аутора, а затим године издања различитих референци по редоследу од најраније до најновије и одвојити их зарезом, односно тачком и зарезом када се наводи број страна.

(Степић 2012, 2015) или (Степић 2012, 30; 2015, 69)

3) *Различити аутори, исто презиме* – Иницијал имена. Презиме аутора. Година издања.

(Д. Суботић 2010, 97), (М. Суботић 2010, 302)

Суботић, Драган. 2010. „Нови јавни менаџмент у политичком систему Србије.” *Политичка ревија* 23 (1): 91–114. doi: 10.22182/pr.2312010.5.

Суботић, Момчило. 2010. „Војводина у политичком систему Србије.” *Политичка ревија* 23 (1): 289–310. doi: 10.22182/pr.2312010.15.

Правни акти

У библиографској парентези навести члан, став и тачку или параграф коришћењем скраћеница „чл.”, „ст.”, „тач.”, „Art.” „para.” и сл.

Устави и закони

Назив акта [акроним, по потреби], „Назив службеног гласила” и број, или интернет адреса и датум последњег приступа.

Устав Републике Србије, „Службени гласник Републике Србије”, бр. 98/06.

(Устав Републике Србије 2006, чл. 33)

Закон о основама система образовања и васпитања [ЗОСОВ], „Службени гласник Републике Србије”, бр. 88/2017, 27/2018 – др. закон, 10/2019 и 27/2018 – др. закон.

(ЗОСОВ 2019, чл. 17, ст. 4)

Zakon o nasljeđivanju [ZN], „Narodne novine“, br. 48/03, 163/03, 35/05, 127/13, i 33/15 i 14/19.

(ZN 2019, čl. 3)

An Act to make provision for and in connection with offences relating to offensive weapons [Offensive Weapons Act], 16th May 2019, www.legislation.gov.uk/ukpga/2019/17/pdfs/ukpga_20190017_en.pdf, последњи приступ 20. децембра 2019.

(Offensive Weapons Act 2019)

Одлуке државних органа и институција

Назив органа [акроним или скраћени назив], Назив акта и број предмета, датум доношења акта, или интернет адреса и датум последњег приступа.

Заштитник грађана Републике Србије [Заштитник грађана], Мишљење бр. 15–3314/12, 22. октобар 2012, https://www.osobesainvaliditetom.rs/attachments/083_misljenje%20ZG%20DZ.pdf, последњи приступ 20. децембра 2019.

(Заштитник грађана, 15–3314/12)

U.S. Department of the Treasury [USDT], Treasury Directive No. 13–02, July 20, 1988, <https://www.treasury.gov/about/role-of-treasury/orders-directives/Pages/td13-02.aspx>, last accessed 20 December 2019.

(USDT, 13–02)

Законодавни акти Европске уније

Назив акта, подаци из службеног гласила у формату наведеном на сајту *EUR-lex*: <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html>.

Regulation (EU) No 182/2011 of the European Parliament and of the Council of 16 February 2011 laying down the rules and general principles concerning mechanisms for control by Member States of the Commission’s exercise of implementing powers, OJ L 55, 28.2.2011, p. 13–18.

(Regulation 182/2011, Art. 3)

Међународни уговори

Оснивачки уговори Европске уније

Назив уговора или консолидоване верзије [акроним], подаци о коришћеној верзији уговора из службеног гласила у формату наведеном на сајту *EUR-lex*: <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html>.

Treaty on European Union [TEU], OJ C 191, 29.7.1992, p. 1–112.

(TEU 1992, Art. J.1)

Consolidated version of the Treaty on European Union [TEU], OJ C 115, 9.5.2008, p. 13–45.

(TEU 2008, Art. 11)

Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union [TFEU], OJ C 202, 7.6.2016, p. 1–388.

(TFEU 2016, Art. 144)

Остали међународни уговори

Назив уговора [акроним или скраћени назив], датум закључивања, регистрација у Уједињеним нацијама – UNTS број, регистрациони број са сајта *United Nations Treaty Collection*: <https://treaties.un.org>.

Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization [Marrakesh Agreement], 15 April 1994, UNTS 1867, I-31874.

(Marrakesh Agreement 1994)

Convention on Cluster Munitions [CCM], 30 May 2008, UNTS 2688, I-47713.

(CCM 2008)

Treaty of Peace between the State of Israel and the Hashemite Kingdom of Jordan [Israel Jordan Peace Treaty], 26 October 1994, UNTS 2042, I-35325.

(Israel Jordan Peace Treaty 1994)

Одлуке међународних организација

Назив међународне организације и надлежног органа [акроним], број одлуке, Назив одлуке, датум усвајања.

United Nations Security Council [UNSC], S/RES/1244 (1999), Resolution 1244 (1999) Adopted by the Security Council at its 4011th meeting, on 10 June 1999.

(UNSC, S/RES/1244)

Parliamentary Assembly of the Council of Europe [PACE], Doc. 14326, Observation of the presidential election in Serbia (2 April 2017), 29 May 2017.

(PACE, Doc. 14326, para. 12)

Судска пракса

Судска пракса у Републици Србији

Врста акта и назив суда [акроним суда], број предмета са датумом доношења, назив и број службеног гласника или друге публикације у коме је пресуда објављена – ако је доступно.

Одлука Уставног суда Републике Србије [УСРС], IУа-2/2009 од 13. јуна 2012. године, „Службени гласник РС”, бр. 68/2012.

(Одлука УСРС, IУа-2/2009)

Решење Апелационог суда у Новом Саду [АСНС], Ржр-1/16 од 27. априла 2016. године.

(Решење АСНС, Ржр-1/16)

Судска пракса Међународног суда правде

Назив суда [акроним суда], *Назив случаја*, врста одлуке са датумом доношења, назив и број гласила у коме је пресуда објављена, број стране.

International Court of Justice [ICJ], *Application of the Interim Accord of 13 September 1995 (the Former Yugoslav Republic of Macedonia v. Greece)*, Judgment of 5 December 2011, I.C.J. Reports 2011, p. 644.

(ICJ Judgment, 2011)

International Court of Justice [ICJ], *Accordance with the International Law of the Unilateral Declaration of Independence in Respect of Kosovo*, Advisory Opinion of 22 July 2010, I.C.J. Reports, p. 403.

(ICJ Advisory Opinion, 2010)

Судска пракса Суда правде Европске уније

Назив случаја, број случаја, врста случаја са датумом доношења, Европска идентификациона ознака судске праксе (ECLI).

United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union, Case C-270/12, Judgment of the Court (Grand Chamber) of 22 January 2014, ECLI:EU:C:2014:18.

(*United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union*, C-270/12) или

(CJEU, C-270/12)

United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union, Case C-270/12, Opinion of Advocate General Jääskinen delivered on 12 September 2013, ECLI:EU:C:2013:562.

(Opinion of AG Jääskinen, C-270/12)

Судска пракса Европског суда за људска права

Назив случаја, број представке, врста случаја са датумом доношења, Европска идентификациона ознака судске праксе (ECLI).

Pronina v. Ukraine, No. 63566/00, Judgment of the Court (Second Section) on Merits and Just Satisfaction of 18 July 2006, ECLI:CE:ECHR:2006:0718JUD006356600.

(*Pronina v. Ukraine*, 63566/00, par. 20) или

(ECHR, 63566/00, par. 20)

Судска пракса других међународних судова и трибунала

Назив суда [акроним суда], Назив случаја, број случаја, врста случаја са датумом доношења.

International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991 [ICTY], *Prosecutor v. Dusko Tadic*, Case No. IT-94-1-A-AR77, Appeal Judgement on Allegations of Contempt Against Prior Counsel, Milan Vujin, Judgment of 27 February 2001.

(*Prosecutor v. Dusko Tadic*, IT-94-1-A-AR77) или

(ICTY, IT-94-1-A-AR77)

Архивски извори

Назив установе [акроним или скраћени назив], назив или број фонда [акроним или скраћени назив], кутија, фасцикла (уколико постоји), сигнатура, „Назив документа” (ако нема назива, дати кратак опис одговарањем на питања: ко? коме? шта?), место и датум документа или н.д. ако није наведен датум.

Архив Србије [АС], МИД, К-Т, ф. 2, г93/1894, „Извештај Министарства иностраних дела о постављању конзула”, Београд, 19. април 1888.

(АС, МИД, К-Т, ф. 2)

(АС, МИД, ф. 2) – ако је позната само фасцикла, а не и кутија

Dalhousie University Archives [DUA], Philip Girard fonds [PG], B-11, f. 3, MS-2-757.2006-024, “List of written judgements by Laskin,” n.d.

(DUA, PG, B-11, f. 3)

Извори са интернета

Презиме, име или назив корпоративног аутора [акроним].

Година објављивања или н.д. – ако не може да се утврди година објављивања. „Наслов секције или стране унутар сајта.” *Назив сајта*. Датум креирања, модификовања или последњег приступа страници, ако не може да се утврди на основу извора. Интернет адреса.

Bilefsky, Dan, and Ian Austen. 2019. “Trudeau Re-election Reveals Intensified Divisions in Canada.” *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2019/10/22/world/canada/trudeau-re-elected.html>.

(Bilefsky and Austen 2019)

Институт за политичке студије [ИПС]. н.д. „Предавање др Фридриха Ромига.” *Институт за политичке студије*. Последњи приступ 10. октобар 2018. <http://www.ips.ac.rs/rs/news/predavanje-dr-fridriha-romiga/>.

(Институт за политичке студије [ИПС], н.д.) – *прво навођење*

(ИПС, н.д.) – *свако следеће навођење*

Танјуг. 2019. „Европска свемирска агенција повећава фондове.” 28. новембар 2019. <http://www.tanjug.rs/full-view1.aspx?izb=522182>.

(Танјуг 2019)

ФОРМАТИРАЊЕ ТЕКСТА

Опште смернице о обради текста

Текст рада обрадити у програму *Word*, на следећи начин:

величина странице: А4;

маргине: *Normal* 2,54 cm;

текст писати курентом (обичним словима), осим ако није другачије предвиђено;

проред између редова у тексту: 1,5;

проред између редова у фуснотама: 1;

величина слова у наслову: 14 pt;

величина слова у поднасловима: 12 pt;

величина слова у тексту: 12 pt;

величина слова у фуснотама: 10 pt;

величина слова за табеле, графиконе и слике: 10 pt;

увлачење првог реда пасуса: 1,27 cm (опција: *Paragraph/Special/First line*);

поравнање текста: *Justify*;

боја текста: *Automatic*;

нумерација страна: арапски бројеви у доњем десном углу;

не преламати речи ручно уношењем цртица за наставак речи у наредном реду;

сачувати рад у формату .doc.

Примена правописних правила

Радове ускладити са *Правописом српског језика* у издању Матице српске из 2010. године или из каснијих издања.

Посебну пажњу обратити на следеће:

Приликом првог навођења **транскрибованих страних имена и израза** у облој загради поред навести и њихове

облике на изворном језику у курзиву (*italic*), нпр: Франкфуртер алгемајне цајтунг (*Frankfurter Allgemeine Zeitung*), Џон Ролс (*John Rawls*), Алексеј Тупољев (*Алексей Туполев*).

Поједине општепознате стране изразе писати само на изворном језику у курзиву, нпр. *de iure, de facto, a priori, a posteriori, sui generis* итд.

Реченицу не почињати акронимом, скраћеницом или бројем.

Текст у фуснотама увек завршавати тачком.

За навођење израза или **цитирања на српском језику** користити наводнике који су својствени српском језику према важећем правопису („ ”), а за навођење или **цитирање на енглеском или другом страном језику** користити наводнике који су својствени том језику (“ ”, « »).

Угластом заградом [] означавати: 1) сопствени текст који се умеће у туђи текст; или 2) текст који се умеће у текст који је већ омеђен облом заградом.

Црту писати са размаком пре и после или без размака, никако са размаком само пре или само после. Између бројева, укључујући бројеве страна, користити примакнуту црту (–), а не цртицу (-).

За **наглашавање појединих речи** не користити подебљана слова (**bold**), нити подвучена слова (underline) већ искључиво курзив (*italic*) или наводнике и полунаводнике (’ ’ на српском језику или ‘ ’ на енглеском језику).

Форматирање научног чланка

Научни чланак форматирати на следећи начин:

*Име и презиме првог аутора**

* Фуснота: Имејл-адреса аутора: Препоручује се навођење институционалне имејл-адресе аутора.

Установа запослења

Име и презиме другог аутора

Установа запослења

НАСЛОВ РАДА**

** Фуснота: по потреби, навести један од следећих (или сличних) података: 1) назив и број пројекта у оквиру кога је чланак написан; 2) да је рад претходно изложен на научном скупу у виду усменог саопштења под истим или сличним називом; или 3) да је истраживање које је представљено у раду спроведено за потребе израде докторске дисертације аутора.

Сажетак

Сажетак, обима од 100 до 250 речи, садржи предмет, циљ, коришћени теоријско-методолошки приступ, резултате и закључке рада.

Кључне речи: Испод текста сажетка навести од пет до десет **кључних речи**. Кључне речи писати курентом и једну од друге одвојити зарезом.

У тексту је могуће користити највише три нивоа поднаслова. **Поднаслов** навести без нумерације, на следећи начин:

ПОДНАСЛОВ ПРВОГ НИВОА

Поднаслов другог нивоа

Поднаслов трећег нивоа

Табеле, графиконе и слике уносити на следећи начин:

- изнад табеле/графикона/слике центрирано написати: Табела/Графикон/Слика, редни број и назив;
- испод табеле/графикона/слике навести извор на следећи

начин: 1) уколико су табела/графикон/слика преузети, написати *Извор*: и навести референцу на исти начин као што се наводи у библиографској парентези; 2) уколико нису преузети, написати *Извор*: Обрада аутора.

Референце наводити у тексту према Начину цитирања.

Фусноте користити искључиво за давање напомена или ширих објашњења.

РЕФЕРЕНЦЕ

Списак референци навести након текста рада, а пре резимеа, на следећи начин:

- прво навести референце на ћирилицы по азбучном реду;
- затим навести референце на латиници и страним језицима по абecedном реду;
- прву линију сваке референце поравнати на левој маргини, а остале увући за 1,27 cm, користећи опцију *Paragraph/Special/Hanging*;
- све референце наводити заједно, без издвојених делова за правне акте или архивску грађу;
- референце не нумерисати;
- наводити искључиво оне референце које су коришћене у тексту.

Након списка референци навести име и презиме аутора, наслов рада и резиме на енглеском језику на следећи начин:

First Author*

* In the footnote: E-mail address: The institutional e-mail address is strongly recommended.

Affiliation

Second Author

Affiliation

TITLE

Resume

Резиме, обима до 1/10 дужине чланка, садржи резултате и закључке рада који су образложени опширније него у сажетку.

Keywords: Кључне речи писати курентом и једну од друге одвојити зарезом.

Уколико је рад написан на страном језику, након списка референци, име и презиме аутора, наслов, резиме и кључне речи навести на српском језику.

Форматирање осврта

Осврт форматирати на исти начин као научни чланак, без навођења сажетка, кључних речи и резимеа.

Форматирање приказа

Приказ књиге форматирати на следећи начин:

Текст поделити у две колоне.

*Име и презиме аутора**

* Фуснота: Имејл-адреса аутора:
Препоручује се навођење институционалне имејл-адресе аутора.

Установа запослења

НАСЛОВ ПРИКАЗА

Испод наслова поставити слику предње корице;

Испод слике предње корице навести податке о књизи према следећем правилу:

Име и презиме. Година издања. *Наслов.*

Место издања: издавач, број страна.

Текст приказа обрадити у складу са општим смерницама о обради текста.

AUTHOR GUIDELINES

Academic journal *Serbian Political Thought* welcomes articles reporting the latest results of both theoretical and empirical research in all fields of political science. Authors should refer mainly to the results of research published in academic journals, primarily in political science journals.

The papers are published in Serbian (Cyrillic), English, Russian or French in the Serbian issues, and in English in the English issue of the journal.

The journal is published four times a year. The first three issues are published in Serbian, and the fourth issue is published in English. The deadlines for submitting the manuscripts for the Serbian issues are: February 1st, May 1st and August 1st, and the deadline for the English issue is October 1st.

Two consecutive issues cannot contain articles written by the same author, whether single-authored or co-authored.

Authors are obliged to submit a signed and scanned Statement alongside with the manuscript, declaring their manuscript hadn't previously been published, i.e. it's not plagiarism or auto-plagiarism. The Statement form can be downloaded from the web page of the journal: http://www.ips.ac.rs/en/magazines/politicka-misao/authors_directions/.

Manuscripts for the Serbian issues of the journal should be sent to the following e-mail address: spm@ips.ac.rs.

Manuscripts for the English issue of the journal should be sent to the following e-mail address: spt@ips.ac.rs.

Research article can have up to 40,000 characters with spaces, including footnotes. When counting the characters leave out the reference list.

Review can have up to 15,000 characters with spaces.

Book review can have up to 10,000 characters with spaces.

When counting the characters, use the option Review/Word Count/Character (with spaces) and check the box Include textboxes, footnotes and endnotes.

CITING AND REFERENCING

Academic journal *Serbian Political Thought* adopts a modified version of Chicago citation style (17th edition of the *Chicago Manual of Style*), the author–date system of in-text parenthetical citation, with the list of references with full bibliographic information being placed at the end of the paper.

The bibliographic data in both the parenthetical citation and reference list should be cited in the original language of the source. The English translation of the reference title should be enclosed in square brackets after the original title. The references originally written in Cyrillic script should be transliterated into Latin script.

Below are the rules and examples of citing the bibliographic information in the reference list and in the text. For each type of source, a citation rule is given first, followed by an example of citation in the reference list and bibliographic parenthesis.

The bibliographic parenthesis, as a rule, is set off at the end of the sentence, before the punctuation mark. It contains the author’s surname, the year of publication and page numbers pointing to a specifically contextual page or range of pages, as in the following example: (Mearsheimer 2001, 15–17).

Books

Books with one author

Surname, Name. Year of publication. *Title*. Place of publication: Publisher.

Mearsheimer, John J. 2001. *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W. W. Norton & Company.

(Mearsheimer 2001)

Books with two or three authors

Surname, Name, and Name Surname. Year of publication. *Title*. Place of publication: Publisher.

Brady, Henry E., and David Collier. 2010. *Rethinking Social Inquiry: Diverse Tools, Shared Standards*. Lanham: Rowman

& Littlefield Publishers.

(Brady and Collier 2010)

Pollitt, Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

(Pollitt, Birchall and Putman 1998)

Books with four or more authors

Surname, Name, Name and Surname, Name and Surname, and Name and Surname. Year of publication. *Title*. Place of publication: Publisher.

Pollitt, Christopher, Colin Talbot, Janice Caulfield, and Amanda Smullen. 2005. *Agencies: How Governments do Things Through Semi-Autonomous Organizations*. New York: Palgrave Macmillan.

(Pollitt et al. 2005)

Editor(s) or translator(s) in place of the author(s)

Surname, Name, Name and Surname, ed. Year of publication. *Title*. Place of publication: Publisher.

Kaltwasser, Cristobal Rovira, Paul Taggart, Paulina Ochoa Espejo, and Pierre Ostigoy, eds. 2017. *The Oxford Handbook of Populism*. New York: Oxford University Press.

(Kaltwasser et al. 2017)

Chapter in an edited book

Surname, Name. Year of publication. "Title of the chapter." In *Title*, ed. Name Surname, pages range. Place of publication: Publisher.

Lošonc, Alpar. 2019. "Discursive dependence of politics with the confrontation between republicanism and neoliberalism." In *Discourse and Politics*, eds. Dejana M. Vukasović and Petar Matić, 23-46. Belgrade: Institute for Political Studies.

(Lošonc 2019)

Journal Articles

Regular issue

Surname, Name. Year of publication. "Title of the article." *Journal* Volume, if available (issue): page range. DOI.

Ellwood, David W. 2018. "Will Brexit Make or Break Great Britain?" *Serbian Political Thought* 18 (2): 5-14. doi: 10.22182/spt.18212018.1.

(Ellwood 2018)

Special issue

Surname, Name. Year of publication. "Title of the article." In "Title of the special issue", ed. Name Surname, Special issue, *Journal*: page range. DOI.

Chin, Warren. 2019. "Technology, war and the state: past, present and future." In "Re-visioning war and the state in the twenty-first century." Special issue, *International Affairs* 95 (4): 765–783. doi: 10.1093/ia/iiz106.

(Chin 2019)

Encyclopedias and dictionaries

When the author/editor is known

Surname, Name, Name Surname, ed. Year of publication. *Title*. Vol. Place of publication: Publisher.

Badie, Bertrand, Dirk Berg-Schlosser, and Leonardo Morlino, eds. 2011. *International Encyclopedia of Political Science*. Vol. 1. Los Angeles: Sage Publications.

(Badie, Berg-Schlosser and Morlino 2011)

When the author/editor is unknown

Title. Year of publication. Place of publication: Publisher.

Webster's Dictionary of English Usage. 1989. Springfield, Massachusetts: Merriam-Webster Inc.

(*Webster's Dictionary of English Usage* 1989)

PhD dissertation

Surname, Name. Year of publication. “Title of the dissertation.”
PhD diss. University.

Munger, Frank J. 1955. “Two-Party Politics in the State of
Indiana.” PhD diss. Harvard University.

(Munger 1955, 17–19)

Newspapers and magazines

Signed articles

Surname, Name. Year of publication. “Title of the article.”
Newspaper/Magazine Date: page range.

Clark, Phil. 2018. “Rwanda’s Recovery: When Remembrance
is Official Policy.” *Foreign Affairs*, January/February 2018:
35–41.

(Clark 2018)

Unsigned articles

Title of the newspaper/magazine. Year of publication. “Title of the
article.” Date: page range.

New York Times. 2002. “In Texas, Ad Heats Up Race for
Governor.” July 30, 2002.

(*New York Times* 2002)

Corporate author

Name of the corporate author [acronym if needed]. Year of
publication. *Title of the publication*. Place of publication:
Publisher.

International Organization for Standardization [ISO]. 2019.
Moving from ISO 9001:2008 to ISO 9001:2015. Geneva:
International Organization for Standardization.

(International Organization for Standardization [ISO] 2019)
– *The first in-text citation*

(ISO 2019) – *Second and all subsequent citations*

Special cases of referencing

Citing edition other than the first

Surname, Name. Year of publication. *Title*, edition number. Place of publication: Publisher.

Bull, Hedley. 2012. *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*, 4th edition. New York: Columbia University Press.

(Bull 2012)

Multiple sources of the same author

1) *Multiple sources by the same author* should be arranged chronologically by year of publication in ascending order.

Mearsheimer, John J. 2001. *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W. W. Norton & Company.

Mearsheimer, John J. 2010. "The Gathering Storm: China's Challenge to US Power in Asia." *The Chinese Journal of International Politics* 3 (4): 381–396. doi: 10.1093/cjip/poq016.

2) *Multiple sources by the same author from the same year* should be alphabetized by title, with lowercase letters attached to the year. Those letters should be used in parenthetical citation as well.

Walt, Stephen M. 2018a. *The Hell of Good Intentions: America's Foreign Policy Elite and the Decline of U.S. Primacy*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

(Walt 2018a)

Walt, Stephen M. 2018b. "Rising Powers and the Risk of War: A Realist View of Sino-American Relations." In *Will China's Rise be Peaceful: Security, Stability and Legitimacy*, ed. Asle Toje. 13–32. New York: Oxford University Press.

(Walt 2018b)

3) *Single-authored sources precede multiauthored sources beginning with the same surname* or written by the same person.

Pollitt, Christopher. 2001. "Clarifying convergence. Striking

similarities and durable differences in public management reform.” *Public Management Review* 3 (4): 471–492. doi: 10.1080/14616670110071847.

Pollit Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

- 4) *Multiauthored sources with the same name and surname* of the first author should continue to be alphabetized by the second author’s surname.

Pollitt Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

Pollitt Christopher, Colin Talbot, Janice Caulfield, and Amanda Smullen. 2005. *Agencies: How Governments do Things Through Semi-Autonomous Organizations*. New York: Palgrave Macmillan.

Special cases of parenthetical citation

Exceptions to the rule of placing the parenthetical citation at the end of a sentence

- 1) If the *author is mentioned in the text*, even if used in a possessive form, the year must follow in parenthesis, and page numbers should be put in the brackets at the end of the sentence.

For the assessment, see Kaltwasser *et al.* (2017) ... (112).

According to Ellwood (2018) ... (7).

- 2) When *quoting directly*, if the name of the author precedes the quotation, the year and page numbers must follow in parenthesis.

Mearsheimer (2001, 28) claims that: “...”

- 3) When *using the same source multiple times in one paragraph*, the parenthetical citation should be placed either after the last reference (or at the end of the paragraph, preceding the final period) if the same page (or page range) is cited more than once, or at the first reference, while the subsequent citations should only include page numbers.

Do not use *ibid* or *op. cit.* with repeated citations.

Using brief phrases such as “see”, “compare” etc.

Those phrases should be enclosed within the parenthesis.

(see Ellwood 2018)

Using secondary source

When using a secondary source, the original source should be cited in parenthesis, followed by “quoted in” and the secondary source. The reference list should only include the secondary source.

“Its authority was greatly expanded by the constitutional revision of 1988, and the Court of Arbitration can now be regarded as a ‘genuine constitutional court’” (De Winter and Dumont 2009, 109 cited in: Lijphart 2012, 39–40).

Lijphart, Arend. 2012. *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*, 2nd edition. New Haven & London: Yale University Press.

Multiple sources within the same parentheses

1) When *multiple sources* are cited, they should be separated by semicolons.

(Mearsheimer 2001, 34; Ellwood 2018, 7)

2) When *multiple sources by the same author*, but published in different years are cited, the name of the author is cited only the first time. The different years are separated by commas or by semicolon where page numbers are cited.

(Mearsheimer 2001, 2010) or (Mearsheimer 2001, 15–17; 2010, 390)

3) When *different authors share the same surname*, include the first initial in the parenthesis.

(M. Chiti 2004, 40), (E. Chiti 2004, 223)

Chiti, Edoardo. 2004. “Administrative Proceedings Involving European Agencies.” *Law and Contemporary Problems* 68 (1): 219–236.

Chiti, Mario. 2004. "Forms of European Administrative Action." *Law and Contemporary Problems* 68 (1): 37–57.

Legal and Public Documents

Sections, articles or paragraphs can be cited in the parentheses. They should be appropriately abbreviated.

Constitutions and laws

The title of the legislative act [acronym if needed], "Official Gazette of the state" and the number of the official gazette, or the webpage and the date of last access.

The Constitution of the Republic of Serbia, "Official Gazette of the Republic of Serbia", No. 98/06.

(The Constitution of the Republic of Serbia, Art. 33)

The Law on Foreign Affairs [LFA], "Official Gazette of the Republic of Serbia", No. 116/2007, 126/2007, and 41/2009.

(LFA 2009, Art. 17)

Succession Act [SA], "Official Gazette of the Republic of Croatia", No. 48/03, 163/03, 35/05, 127/13, and 33/15 and 14/19.

(SA 2019, Art. 3)

An Act to make provision for and in connection with offences relating to offensive weapons [Offensive Weapons Act], 16th May 2019, www.legislation.gov.uk/ukpga/2019/17/pdfs/ukpga_20190017_en.pdf, last accessed 20 December 2019.

(Offensive Weapons Act 2019)

Government decisions and decisions of the institutions

The name of the government body or institution [acronym or abbreviation], the title and number of the decision, date of the decision passing, or the webpage and the date of the last access.

Protector of Citizens of the Republic of Serbia [Protector of Citizens], Opinion No. 19–3635/11, 11 January 2012, https://www.ombudsman.org.rs/attachments/064_2104_Opinion%20HJC.pdf, last accessed 20 December 2019.

(Protector of Citizens, 19–3635/11)

U.S. Department of the Treasury [USDT], Treasury Directive No. 13–02, July 20, 1988, <https://www.treasury.gov/about/role-of-treasury/orders-directives/Pages/td13-02.aspx>, last accessed 20 December 2019.

(USDT, 13–02)

Legislative acts of the European Union

The title of the legislative act, the number of the official gazette, the publication date and the number of the page in the same format as on the *EUR-lex* website: <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html>.

Regulation (EU) No 182/2011 of the European Parliament and of the Council of 16 February 2011 laying down the rules and general principles concerning mechanisms for control by Member States of the Commission’s exercise of implementing powers, OJ L 55, 28.2.2011, p. 13–18.

(Regulation 182/2011, Art. 3)

Treaties

European Union founding treaties

Title of the treaty or title of the consolidated version of the treaty [acronym], information on the treaty retrieved from the official gazette in the same format as on the *EUR-lex* website: <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html>.

Treaty on European Union [TEU], OJ C 191, 29.7.1992, p. 1–112.

(TEU 1992, Art. J.1)

Consolidated version of the Treaty on European Union [TEU], OJ C 115, 9.5.2008, p. 13–45.

(TEU 2008, Art. 11)

Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union [TFEU], OJ C 202, 7.6.2016, p. 1–388.

(TFEU 2016, Art. 144)

Other treaties

Title of the treaty [acronym or abbreviation], date of conclusion, UNTS volume number and registration number on the *United Nations Treaty Collection* website: <https://treaties.un.org>.

Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization [Marrakesh Agreement], 15 April 1994, UNTS 1867, I-31874.

(Marrakesh Agreement 1994)

International Covenant on Civil and Political Rights [ICCPR], 19 December 1966, UNTS 999, I-14668.

(ICCPR 1966)

Treaty of Peace between the State of Israel and the Hashemite Kingdom of Jordan [Israel Jordan Peace Treaty], 26 October 1994, UNTS 2042, I-35325.

(Israel Jordan Peace Treaty 1994)

Decisions of international organizations

The name of the international organization and its body [acronym], the decision number, the title of the decision, the date of the decision passing.

United Nations Security Council [UNSC], S/RES/1244 (1999), Resolution 1244 (1999) Adopted by the Security Council at its 4011th meeting, on 10 June 1999.

(UNSC, S/RES/1244)

Parliamentary Assembly of the Council of Europe [PACE], Doc. 14326, Observation of the presidential election in Serbia (2 April 2017), 29 May 2017.

(PACE, Doc. 14326, para. 12)

Case law

Case law of the courts in the Republic of Serbia

The type of the act and the name of the court [acronym of the court], the case number with the date of the decision passing, the

name and number of the official gazette where the decision is published – if available.

Decision of the Constitutional Court of the Republic of Serbia [CCRS], IUa-2/2009 of 13 June 2012, “Official gazette of the Republic of Serbia”, No. 68/2012.

(Decision of CCRS, IUa-2/2009)

Decision of the Appellate Court in Novi Sad [ACNS], Rzr-1/16 of 27 April 2016.

(Decision of ACNS, Rzr-1/16)

Case law of the International Court of Justice

The name of the court [acronym], *the case title*, type of the decision with the date of the decision passing, the name and number of I.C.J. Reports issue where the decision is published, page number.

International Court of Justice [ICJ], *Application of the Interim Accord of 13 September 1995 (the Former Yugoslav Republic of Macedonia v. Greece)*, Judgment of 5 December 2011, I.C.J. Reports 2011, p. 644.

(ICJ Judgment 2011)

International Court of Justice [ICJ], *Accordance with the International Law of the Unilateral Declaration of Independence in Respect of Kosovo*, Advisory Opinion of 22 July 2010, I.C.J. Reports, p. 403.

(ICJ Advisory Opinion 2010)

Case law of the Court of Justice of the European Union

The case title, the case number, type of the case with the date of the decision passing, ECLI.

United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union, Case C-270/12, Judgment of the Court (Grand Chamber) of 22 January 2014, ECLI:EU:C:2014:18.

(*United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union*, C-270/12) or

(CJEU, C-270/12)

United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v.

European Parliament and Council of the European Union, Case C-270/12, Opinion of Advocate General Jääskinen delivered on 12 September 2013, ECLI:EU:C:2013:562.

(Opinion of AG Jääskinen, C-270/12)

Case law of the European Court of Human Rights

The case title, number of the application, type of the case with the date of the judgment passing, ECLI.

Pronina v. Ukraine, No. 63566/00, Judgment of the Court (Second Section) on Merits and Just Satisfaction of 18 July 2006, ECLI:CE:ECHR:2006:0718JUD006356600.

(*Pronina v. Ukraine* 63566/00, par. 20) or

(ECHR, 63566/00, par. 20)

Case law of other international courts and tribunals

The name of the court [acronym], the case number, the case title, type of the decision with the date passing.

International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991 [ICTY], Case No. IT-94-1-A-AR77, Prosecutor v. Dusko Tadic. Appeal Judgement on Allegations of Contempt Against Prior Counsel, Milan Vujin. Judgment of 27 February 2001.

(*Prosecutor v. Dusko Tadic*, IT-94-1-A-AR77) or

(ICTY, IT-94-1-A-AR77)

Archive sources

Name of the repository [acronym], title or number of the fond [acronym], box number, folder number – if available, reference code, “title of the document” – or, if it is not available, provide a short description by answering the questions who? whom? what?, place and date – or n.d. if no date is provided.

Arhiv Srbije [AS], MID, K-T, f. 2, r93/1894, “Izveštaj Ministarstva inostranih dela o postavljanju konzula”, Beograd, 19. april 1888.

(AS, MID, K-T, f. 2)

(AS, MID, f. 2) – *When the folder number is known only*

Dalhousie University Archives [DUA], Philip Girard fonds [PG], B-11, f. 3, MS-2-757.2006-024, “List of written judgements by Laskin,” n.d.

(DUA, PG, B-11, f. 3)

Web sources

Surname, Name or name of the corporate author [acronym]. Year of publication or n.d. – if the year of publication cannot be determined. “The name of the web page.” *The name of the web site*. Date of creation, modification or the last access to the web page, if the date cannot be determined from the source. URL.

Bilefsky, Dan, and Ian Austen. 2019. “Trudeau Re-election Reveals Intensified Divisions in Canada.” *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2019/10/22/world/canada/trudeau-re-elected.html>.

(Bilefsky and Austen 2019)

Institute for Political Studies [IPS]. n.d. “The 5th International Economic Forum on Reform, Transition and Growth.” *Institute for Political Studies*. Last accessed 7 December 7 2019. <http://www.ips.ac.rs/en/news/the-5th-international-economic-forum-on-reform-transition-and-growth/>.

(Institute for Political Studies [IPS], n.d.) – *First in-text citation*

(IPS, n.d.) – *Second and every subsequent citation*

Associated Press [AP]. 2019. “AP to present VoteCast results at AAPOR pooling conference.” May 14, 2019. <https://www.ap.org/press-releases/2019/ap-to-present-votecast-results-at-aapor-polling-conference>.

(AP 2019)

TEXT FORMATTING

General guidelines in writing the manuscript

The manuscript should be written in Word, in the following manner:

Paper size: A4;

Margins: Normal 2.54 cm;

Use roman font (plain letters) to write the text, unless specified otherwise;

Line spacing: 1.5;

Footnote line spacing: 1;

Title font size: 14 pt;

Subtitles font size: 12 pt;

Text font size: 12 pt;

Footnote font size: 10 pt;

Tables, charts and figures font size: 10 pt;

Use Paragraph/Special/First line at 1.27 cm;

Text alignment: Justify;

Font color: Automatic;

Page numbering: Arabian numerals in lower right corner;

Do not break the words manually by inserting hyphens;

Save the manuscript in the .doc format.

Research article manuscript preparation

The manuscript should be prepared in the following manner:

Name and surname of the first author*

* In the footnote: E-mail address: The institutional e-mail address is strongly recommended.

Affiliation

Name and surname of the second author

Affiliation

TITLE OF THE PAPER**

** In the footnote: Optionally, include one of the following (or similar) information: 1) name and number of the project on which the paper was written: 2) the previous presentation of the paper on a scientific conference as an oral presentation under the same or similar name; or 3) the research presented in the paper was conducted while writing the PhD dissertation of the author.

Abstract

Abstract, within 100–250 words range, contains the subject, aim, theoretical and methodological approach, results and conclusions of the paper.

Keywords: Below the abstract, five to ten **key words** should be written. Key words should be written in roman font and separated by commas.

The paper can have maximum of three levels of subtitles. **Subtitles** should not be numbered. They should be used in the following manner:

FIRST LEVEL SUBTITLE

Second level subtitle

Third level subtitle

Tables, charts and figures should be inserted in the following manner:

- Above the table/chart/figure, center the name of Table, Chart or Figure, an Arabic numeral, and the title in roman font;
- Below the table/chart/figure, the source should be cited in the following manner: 1) if the table/chart/figure is taken from another source, write down *Source:* and include the parenthetical citation information of the source; or 2) if the table/chart/figure is not taken from another source, write down *Source:* Processed by the author.

Use in-text references according to Citing and referencing.

Use the footnotes solely to provide remarks or broader explanations.

REFERENCES

References should be listed after the text of the paper, prior to the Resume in the following manner:

- the first line of each reference should be left intended, and the remaining lines should be placed as hanging by 1.27 cm using the option Paragraph/Special/Hanging;
- all the references should be listed together, without separating legal acts of archives;
- the references should not be numbered;
- list only the references used in the text.

After the reference list, write the name and surname of the author, the title of the paper and resume in Serbian in the following manner:

Име и презиме првог аутора*

* Фуснота: Имејл-адреса аутора: Препоручује се навођење институционалне имејл-адресе аутора.

Име и презиме другог аутора

НАСЛОВ

Резиме

Resume (Резиме) up to 1/10 length of the paper contains the results and conclusions of the paper which are presented in greater scope than in the abstract.

Keywords (Кључне речи): Key words should be written in roman font and separated by commas.

Authors who are not native Serbian speakers should contact the Editorial staff for assistance in translating the manuscript elements into Serbian.

Review preparation

A review should be prepared in the same manner as the research article, but leaving out abstract, keywords and resume.

Book review preparation

Book review should be prepared in the following manner:

Split the text into **two columns**.

*Name and surname of the author**

* In the footnote: E-mail address: The institutional e-mail address is strongly recommended.

Affiliation

TITLE OF THE BOOK REVIEW

Below the title **place the image of the front cover**;

Below the image of the front cover list the book details according to the following rule:

Name and surname of the author. Year of publication. *Title of the book*. Place of publication: Publisher, total number of pages.

The text of the book review should be prepared following the guidelines of the research article preparation.

УПУТСТВО РЕЦЕНЗЕНТИМА

Улога рецензената је да допринесе очувању високог квалитета нашег часописа. Рецензије су анонимне у обасмера. Рок зарецензирање је седам дана од пријема рада. Садржај рецензије је поверљив, те се не сме откривати особама које нису у уредништву часописа. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликта интереса у вези са радом који треба да рецензира потребно је да о томе што пре обавести редакцију. **Приликом рецензије рукописа, рецензент треба да попуни рецензентски лист у прилогу.**

Име, презиме и звање аутора текста:

Назив рада:

Актуелност, друштвени и научни значај разматране теме:

У којој мери је аутор јасно назначио теоријски, методолошки приступ у раду:

Да ли је рад заснован на савременој и релевантној литератури, посебно у којој мери је аутор користио најновије резултате објављене у научним часописима и зборницима (посебно часописи и зборници из политикологије).

Научни и друштвени допринос рада. Општи коментар о квалитету

рада:

Ваша сугестија аутору за побољшање квалитета рада, ако је потребно:

Молимо Вас да одаберете једну од препорука за категоризацију рада:

1.Оригинални научни рад

2.Прегледни рад

3.Научна критика, полемика и осврти

Молимо Вас да одаберете једну од препорука о публиковању овог рада:

1.Објавити без измена

2.Објавити уз мале измене

3.Након корекције, рад послати на нови круг рецензије

4.Одбити

Додатни коментари за уредника који се тичу етичких (плагијаризам, превара, итд.) или неких других аспеката рада, а који ће уреднику помоћи у доношењу коначне одлуке о даљем статусу рада.

Датум оцене рада

Име, презиме и научно звање рецензента:

CIP - Каталогизација у публикацији

Народна библиотека Србије, Београд

32

СРПСКА политичка мисао = Serbian Political Thought / главни и одговорни уредник Живојин Ђурић. - [Штампано изд.]. - Vol. 1, бр. 1/4 (1994)- . - Београд : Институт за политичке студије, 1994- (Житиште : Ситопринт). - 23 cm

Тромесечно. - Од 2019. прва три броја излазе на срп., а сваки четврти на енгл. језику. - Преузео је: Serbian Political Thought = ISSN 1450-5460. – Друго издање на другом медијуму: Српска политичка мисао (CD-ROM) = ISSN 1452-3108

ISSN 0354-5989 = Српска политичка мисао

COBISS.SR-ID 102782215

1994

СРПСКА
ПОЛИТИЧКА
МИСАО
THOUGHT
POLITICAL
SERBIAN

ISSN 0354-5989 UDK32 година XXIX vol.76 број 2/2022.

9 770354 598003